ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

Cild: 16 Sayı: 3

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Volume: 16 Issue: 3

Bakı – Baku
2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was included in the register of Press publications of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic. Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

EDITORIAL STAFF

Technical sciences section

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/7-14

Firadun Nadir Ibrahimov
Sheki branch of ADPU
doctor of pedagogical sciences, professor
firedun_ibrahimov@mail.ru
Gulara Abdurahman Abdullayeva
Sheki branch of ADPU
doctor of philosophy in philology, associate professor

INTERPRETATION OF THE LEARNING PROCESS FROM A "SYSTEM-STRUCTURAL" PERSPECTIVE

Abstract

The article shows that learning is considered as both a cognitive and a techno logical process, and in both approaches this process can be interpreted as a logically organized system (complete). With the emergent property, the system incorporates subsystems, and there are dialectical connections between the subsystems and the subsystems. The perfection of a system is conditioned by the system of subsystems and the intersystem dialectic, which are separated on a certain logical basis.

The authors consider this approach to be a more acceptable way to form a perfect system of training. They claim that no systematic theoretical and techno logical research has been conducted in this area and that there are theoretical and tech nological shortcomings in the training models presented, which has a negative impact on the effectiveness of training. The article argues that the dialectic should be expec ted between the subsystems and between the subsystems, in accordance with the inva riants of the existing educational space and the emergent nature of the system in accordance with the requirements of modern times.
Key words: *"system-structural" perspective, reproductive and productive acti vity, industrial revolution, training system; training subsystem, explanatory-repro ductive training, problem-based learning, programmed subsystem, algorithmic subsys tem, Education level, the experience of assimilating human reality*

Firadun Nadir oğlu İbrahimov
Gülarə Əbdurəhman qızı Abdullayeva

Təlim prosesinin "sistem-struktur" rakursdan interpretasiyası

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, təlimə həm idrak, həm də texnoloji proses kimi baxılır və hər iki yanaşmada bu prosesi məntiqi olaraq təşkilatlanmış sistem (tam) kimi interpre tasiya etmək olar. Sistem emercent xassəsi ilə özündə kiçik sistemləri (alt sistemləri) ehtiva edir və həm alt sistemlərlə tam arasında, həm də alt sistemlərin öz aralarında dialektik əlaqələr mövcuddur. Sistemin mükəmməlliliyi müəyyən məntiqi əsasa görə ayrılan alt sistemlərin sistemlə və alt sistemlərarası dialektika ilə şərtlənir.

Müəlliflər məsələyə bu yanaşmanı təlimin mükəmməl sisteminin formalaşdı rılmasının daha məqbul yolu hesab edirlər. Onlar sözügedən istiqamətdə sistemli şə kildə nəzəri və texnoloji araşdırmalar aparılmadığını və təqdim olunan təlim modellərində nəzəri və texnoloji çatışmazlıqların mövcudluğunu, bunun isə təlimin səmərə liliyinə mənfi təsir göstərməsini iddia edirlər. Məqalədə əsaslandırılır ki, təlim siste mində çağdaş zamanın tələblərinə uyğun təhsil məkanını mövcud edən invariantlara və həmin

sistemin emercent təbiətinə uyğun həm onunla alt sistemlərin arasında, həm də alt sistemlərin öz aralarında dialektika gözlənilməlidir.
Key words: *"system-structural" perspective, reproductive and productive acti vity, industrial revolution, training system; training subsystem, explanatory-repro ductive training, problem-based learning, programmed subsystem, algorithmic subsys tem, Education level, the experience of assimilating human reality*

The actuality of the subject. Learning is seen as both a cognitive and a technological process. It is accepted that in both approaches this process can be interpreted as an or ganized system (complete), and this is logical. There is a dialectical relationship bet ween the systems and the subsystems. The perfection of the system is conditioned by the system of subsystems and intersystem dialectics, which are separated on a certain logical basis. We consider this approach to the issue to be a more acceptable way to form a perfect system of training. No systematic theoretical and technological research has been conducted in this area, and the presented training models still have theoretical and technological shortcomings, which has a negative impact on its effectiveness.

Methodological basis of the research. The methodological basis of the research is the idea of L.Bertalanfi ("system-structure" approach, formed as a branch of dia lectics since the 30s of the XX century). The system is a whole that contains both the elements and the relationships between the elements. The dialectical connection of the whole and the part is in fact the connection that makes up the structure of the whole, and in this sense. The concept of the whole is related to the system, it is the or ganization of the system. The system can be considered as a whole consisting of the unity of its structures and functions. In principle, any system is higher than itsel fenters another system with a more complex complement as an element and sub system.

Interpretation of the study. In the process of training "what and how to teach?"it is important to answer the question. Two views on the answer to this question are known: 1) a review recognizing the need for systematic study of the basics of Science in the learning process in accordance with their logic and students ' perception capabilities, 2) a review considering " interest" and "usefulness" as the main criteria, denying the need for a single minimum of the content of education for all. There is no doubt that the correctness of the first look can be easily justified by the laws of the education system, which are applied in our schools. Proponents of the second view also try to prove that it is impossible to learn the modern basics of science due to the rapid obsolescence of knowledge and its increase, so the secondary school should not be tasked with arming students with a certain knowledge system. He should only teach to acquire knowledge. In other words, there is no such thing as "what to teach?" It is not important, it is important to develop students' cognitive abilities, to equip them with methods and skills of acquiring knowledge. Languages and mathematics are excluded here.

Although the importance of developing students' ability to work independently, to search for and acquire knowledge independently, there is no denying that these two complementary views are in stark contrast to each other. The thesis on the futility and impossibility of teaching the basics of science is based on the idea that the volume of knowledge increases with the rapid development of science and technology, and it is difficult to cover this growth in training. Nevertheless, the study of the laws of development of science and education reinforces the belief that in every historical period, the acquisition of a socially important part of modern knowledge will remain a powerful task for him.

Refusal to arm students with the basics of science can lead to the fact that the youn ger generation may be deprived of the necessary knowledge, without which it is impossible to master modern professions, to escape from the production system, or to consciously participate in public life and civic life.

The relationship between the development of students' cognitive abilities is directly related to the learning process, which is based on the basics and logic of knowledge and appropriate to the abilities of students. It is impossible to completely abandon the ready transfer of knowledge in the training process.

First of all, it is not possible to study this or that subject only through the mana gement of students' independent activities. This is confirmed by the way and logic of the experience gained by a person during his activity. Each individual acquires all his knowledge of the real world not only on the basis of his own experience, but in gene ral, through the use of the experience of beauty, that is, our knowledge

is ultimately the result of social practice. The subject of this practice is humanity. Man masters this system of knowledge in several ways:

-People are willing to pass on to each other some of the knowledge that human beings have acquired in the process of their socio-historical development (of course, in different ways and means);

-People independently acquire knowledge about the real world through their practice.

Accordingly, students also acquire the experience of acquiring knowledge in the lear ning process both in a ready-made way and independently in accordance with their own experience. At the same time, students must be prepared to enrich that treasure trove of knowledge in the process. These are inseparable and complementary pro cesses. (7; 84). A ready-made perception of knowledge is based on development(this knowledge can be used in the actual picture at that level of development.). The acquisition of knowledge through search is the process that accelerates it(the development of students) by moving from the nearest zone of development to the actual zone.

Thus, the ready-made provision of knowledge and methods of activity in the learning process, in other words, the need for the mastery of knowledge and methods of acti vity by methods of reproductive activity to find its place in school practice. This is due, first of all, to the knowledge and experience of acquiring human methods of acti on. Secondly, the peculiarities of the development of the mental processes of the cha girites also confirm the importance of giving a place in the entire system to repro ductive techniques, which act as a subsystem of training, to use this approach in sol ving tasks corresponding to the first two levels of Education. It is clear that this way a large part of knowledge can be accumulated in the memory. Third, the structure of knowledge determines the importance of the subsystem(subsystem in the whole sys tem of training), which retains the feature of giving knowledge and methods of acti vity in the training system by methods of reproductive activity.

Let's not forget that there are different classifications of knowledge in relevant scientific sources. Thus, scientific, historical, abstract, concrete, analytical, practical, intellectual, etc. There are three types of knowledge. The knowledge included in the content of training materials can be divided into three groups: generalized know ledge, knowledge of generalized methods of action, specific knowledge. (8; 111)

One of the factors that makes the transfer of knowledge and methods of activity through reproductive methods necessary in training practice is the fact that heuristic activity is based on analytical activity, analytical activity acts as a certain stage in the process of heuristic activity in time and space. In many cases, analytical activity in the acquisition of truth is completed by heuristic methods (as a result of obtaining and interpreting new ones by searching). The weight of analytical activity in the acquisition of knowledge and methods of action is great. Because in the process of learning, the student has to acquire knowledge and methods of action, which are known to mankind both by himself and by the way of acquisition.

However, although this requires the transfer of knowledge and methods of action through reproductive methods, it is not enough to carry out all the tasks facing the school (especially to accelerate the process of formation of a free personality). Therefore, it is necessary to turn this process into a well-managed process, in terms of covering both the tasks of the school and the methods of human experience, in short, to complete more optimal systems. Psychologists and educators have considered it important to substantiate such systems, and much research has been done in this area. There are many opinions on this issue, and their analysis shows that psychologists and didactics have repeatedly substantiated the role of learning in the development of students with their research, as well as the training system, improved the principles of its management. But all this is not enough, especially because there are differences of opinion and controversy. (5; 143), (9; 72-73).

It should be noted that, in general, the need to develop a perfect training system and put it at the disposal of practitioners is an everlasting problem and can not bypass the law of negation of time (in other words, the challenges of industrial revolutions). It is necessary that the training should fully reveal the theoretical and practical ways to accelerate the development of each student in accordance with their potential. Just as the educational space that is currently being shaped by the Fourth Industrial Revolution is calling for the renewal of active / interactive learning, which is considered perfect, to include new components (which we describe as subsystems).

Referring to scientific sources (14-16), doctoral student NBCabrayilova writes that this revolution has different effects on different areas of our lives. There are both opportunities and challenges for education. IoT, 3D printing, quantum computing, artificial intelligence, etc. The use of different technologies, such as, allows for more efficient transmission of information and the development of a new educational framework. This new system aims to enrich the creative, innovative and experienced workforce with the capabilities of Industry 4.0 and create a sustainable environment that will accelerate its adoption in production. The technologies that emerged with the IV Industrial Revolution changed the way of life, activities, etc. of individuals. changes, motivates them to master the skills of working with these technologies. Educational institutions, in addition to the acquisition of knowledge by students, must achieve digital and technology literacy. The term digital literacy was first used by Gilster to mean the ability to understand and use information from digital sources in a variety of contexts. Technological literacy includes the ability to use information and communication technologies. Our education system, especially our way of learning and teaching, is very important. Digital education allows people to participate independently in social life. In addition, digital education helps companies compete globally. The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) The term digital literacy was first used by Gilster to mean the ability to understand and use information from digital sources in a variety of contexts. Technological literacy includes the ability to use information and communication technologies. Our education system, especially our way of learning and teaching, is very important. Digital education allows people to participate independently in social life. In addition, digital education helps companies compete globally. The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) The term digital literacy was first used by Gilster to mean the ability to understand and use information from digital sources in a variety of contexts. Technological literacy includes the ability to use information and communication technologies. Our education system, especially our way of learning and teaching, is very important. Digital education allows people to participate independently in social life. In addition, digital education helps companies compete globally. The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) Technological literacy includes the ability to use information and communication technologies. Our education system, especially our way of learning and teaching, is very important. Digital education allows people to participate independently in social life. In addition, digital education helps companies compete globally. The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) Technological literacy includes the ability to use information and communication technologies. Our education system, especially our way of learning and teaching, is very important. Digital education allows people to participate independently in social life. In addition, digital education helps companies compete globally. The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297) The digital revolution also requires a fundamental change in the method of learning. Leads to the transformation of digital skills into the most important abilities. (12; 284-297)

From the analysis of known theoretical materials and our work experience, we conclude that the training system, which is free from these shortcomings and meets the tasks set for the school, should be completed with explanatory-reproductive training. We believe that the perfect system is the organization and management of students' learning activities in such a way that it refers to the experience of activities aimed at acquiring, preserving and creatively developing human social experience. Such an activity should include an optimal ratio of algorithmic and heuristic types. Our conclusion is that it is important to turn explanatory-reproductive training into a well-managed process, it is necessary to improve the management of this subsystem and it cannot be abandoned. At the same time, explanatory-reproductive training should be supplemented by other complementary subsystems to a more sophisticated system

that meets the school's objectives. In our opinion, one of the most important of such complementary subsystems is problem training. Our observations and analysis leave no doubt.

By the way, there are differences of opinion among research educators on the interpretation of this subsystem. This concept belongs to different categories. For example, M.I.Makhmutov considers it correct to understand problem-based learning as a special didactic system based on the incorporation of a specific combination of learning and teaching methods and techniques related to the laws of creative acquisition of knowledge and methods of activity and important aspects of scientific research. (13; 298). Polyak didactics V.Okon calls problem-based learning a method (8; 123). In our subjective sense, a number of authors try to interpret problem-based learning as a method on the basis that any method of learning is always a guide to students' problem-solving activities.

In our opinion, the completion of explanatory-reproductive learning with problem-based learning determines the whole system of learning, which includes the optimal relationship of algorithmic and heuristic activities (cognitive logic) of students. This creates conditions for the formation of students' mental activity and cognitive independence. The whole system, which includes reproductive, programming, algorithmic, problem-based approaches, in addition to acting as a "whole" system of these subsystems, can also perform the following functions:

1) The function of involving students in the independent acquisition of new knowledge and new methods of activity;

2) The function of influencing the development of students' cognitive independence and creative abilities;

3) The function of the formation of dialectical thinking of schoolchildren.

In this case, in addition to these general functions, there are conditions for the implementation of three other special functions:

1) For students to master the skills of creative mastery (for the application of logical techniques and different methods of creative activity);

2) For the formation of skills of creative application of knowledge (for the application of acquired knowledge in a new situation);

3) Formation of creative activity habits (to acquire methods of scientific research).

Each of these functions is implemented depending on the different types of practical and theoretical (intellectual) activities of students and taking into account the specifics of learning. The first feature of the training is that it is based on a combination of algorithmic and heuristic (problem and non-problem search) activities aimed at the acquisition of a certain amount of knowledge, solid, deep and conscious. The second feature is that the process of learning management, which takes place on the basis of a combination of algorithmic and heuristic activities of students, leads to the formation of dialectical, logical and creative abilities of their (students) thinking.

In this process, the use of life connections and life experience not only serves an illustrative function, but also serves as a source of knowledge, as well as a criterion for determining the correctness of the solution of problems. This aspect can be considered as the main feature of a complete, perfect training system.

In the system in question, the teacher has the opportunity to ensure and apply a more effective combination of different types of independent work of students. The teacher makes more effective use of independent work aimed at applying what students have gained, as well as achieving new knowledge and methods of action.

The combination of explanatory-reproductive learning and problem-based learning also conditions individualization. The need for individualization in traditional learning is the result of the contradiction between the teacher's frontal interpretation of new knowledge and the individual nature of students' mastery and perception. Incorporating an individual form of students' knowledge acquisition into a system that includes descriptive-reproductive and problem-based learning (if we call it a learning system that includes constructivism and corporateness, our guilt does not sound so prominent, let's hope so!) is considered to depend on the existence of a certain level.

The organization and management of the learning process on the basis of the combination of algorithmic and heuristic activities of students leads to its dynamism, where the formation of dialectical

contradictions and their solution is the main feature. High emotional activity of students is provided. (4; 199-201). Thus, in this process, the student systematically falls into a problematic situation, which is the main source of his activity. In this process, it should not be forgotten that the mental activity of the student is closely linked with the emotional sphere of his mental activity.

The completed system of training provides new approaches to the reproductive and productive acquisition of knowledge, strengthens the creative activity of the student.

The inclusion of problem-based learning in the system of education, which is conditioned by the social responsibilities of the school, the level of development of science, industry and culture and is aimed at the formation of a free personality, creates the basis for its development and further improvement. It provides a better understanding of the regularities of the training system and the principles that follow from them.

There is a unique didactic system of teaching, a general method of implementing its laws and principles. The principles of organization of the learning process, its struc tural elements, scientific and theoretical substantiation of issues such as their in ternal and external relations, the possibilities of the training system, its rational organi zation methods, methods of teachers and students, etc. serves to explain. (8; 289-291)

The whole system of training includes and maintains subsystems that have different positions in terms of regulating the "teacher-learning tools-student" relationship, and the optimal combination of these subsystems contributes to the effective realization of the goals of the whole learning system. (2; 49), (8; 164-165).

Approaching the issue from this point of view, we consider explanatory-reproductive learning and problem-based learning as subsystems that complement each other. The separation of this or that subsystem is of a relative nature and is aimed at deeper study, research and opening of opportunities of the whole system of training. We insist that this or that subsystem be considered not as a partially implemented system in practice, but as a theoretical and didactic system. The above serves to substantiate this.

In our opinion, the didactic system of a subsystem determines the place of that subsystem in the general system. Thus, the implementation of didactic principles underlying any subsystem serves the effectiveness of practical activities related to training management.

Based on the purpose of our article, we emphasize one issue: it is important to take into account a number of factors in combining problem-based learning with explanatory-reproductive learning in order to correctly determine the unity, algorithmic and heuristic activities of students, their ratio and location. These factors are mainly: 1) Didactic purpose; 2) The content of the training material; 3) The logic and structure of the learning process.

By the way, it should be noted that M.M.Mehdizadeh supports the idea of the Russian pedagogue M.A.Danilov that the relationship of its parts (structural elements) to the whole structure is an important methodological issue, conditioned by the effectiveness of the teacher's work system. (9; 253) It should be added here that the effectiveness of a teacher's work system depends on his or her understanding of the nature of the system in which he or she enters and manages it. (11; 79-80)

The need for good governance in descriptive-reproductive learning, in particular the need to ensure the principle of feedback that manifests itself here, and the importance of students performing management functions as subjects of their activities, sets the task of improving it. Programming and algorithms play an important role in this work. The use of programming and algorithms is aimed at transforming the learning process into a well-managed process, based on the algorithmic activity of students in a superior position.

In the pedagogical literature, many training subsystems have been interpreted as independent systems that exist separately, and much has been written about the theory and practice of programmed learning. (1; 268-274). M.M.Mehdizade refers to the concept of "programmed learning" in the category of "type of learning". (8; 144).

In our opinion, the pros and cons of each of these “systems”, which we interpret as “subsystems”, have brought to practice theorists and practitioners working in this field. It is already known that each of them is not able to rise to the level of the “optimal system of training”, since it is based on one or

another concept, draws one or another aspect of training to the fore. (7; 90). It is known from practice that the "traditional system" of training does not contain good management elements. Thus, in this system, it is impossible to receive continuous (permanent) information about the state of the student's mental activity, to create feedback with each student. Therefore, the management of student cognitive activity does not have the characteristics of good management. As is well known, for good governance, the “teacher-student” management system must meet the following requirements: a) the purpose of management must be clear; b) direct communication should be well organized; c) feedback should be well organized; d) adequate methods must be available. In these two subsystems, there are very few conditions for students to acquire knowledge in search, to act as a subject of their own management, and to inform the teacher about their situation. Therefore, the explanatory-reproductive training called the traditional system should be considered not as an independent system, but as a subsystem, and the importance of the functions it can perform should be properly assessed.

Problem-based learning also has shortcomings in terms of managing students' cognitive activities. In this case, the main management method of the learning process is based on the principle of problem-solving. The principle of problem-solving implies that the learning process is divided into successive stages. Each stage has a degree of control. However, this does not guarantee the timely transmission of feedback to the teacher about the actual state of students' cognitive activity. In this system, too, the problem of "feedback" for optimal management can not be solved well. For example, the student may understand the difficulty but not formulate the problem correctly, or the problem may be formulated but the solution to the problem may not be chosen correctly. How can a teacher who does not receive feedback manage that student's activities? So, Problem-based learning has functions within the training system as a subsystem, it is important, it is inevitable. Its role should not be underestimated or exaggerated.

Even in "programmed learning" (assuming that the school is provided with the best tools, trained pedagogical staff, unfortunately, our opportunities are extremely limited in this regard), the unity of the heuristic type of algorithmic type of mental activity of students is not well ensured. The process of acquiring the unknown rejects the indifferent approach to perception, intuition and heuristics. It is true that the process of cognition takes place "step by step", approaching the unknown, there are cases of looking at the object from different directions. However, in these approaches, each student is unique. (7; 91).

There is a cybernetic approach in "programmed learning", the feedback is strong. (10; 218-222). However, direct communication is not necessary to use self-justifying methods and tools to increase students' cognitive activity. Straight and feedback develops in a reproductive manner. However, in addition to all this, programmed learning within the training system has different functions from other subsystems, is important and its special place should be evaluated. (8; 165).

We believe that in the development of the theory and practice of training, all its aspects must be taken into account, each structural element must be identified and its function must be defined, otherwise this process cannot be turned into a well-managed process. Reliable management is related to the application of scientifically based methods and tools for activating students' cognitive activities. Therefore, determining the location of methods and tools for the purpose of programming in training should be considered a didactic problem.

Summarizing the materials obtained from our research and work experience, we conclude that in the learning process, the knowledge and methods of learning designed without programming should be used to meet the cognitive needs of students, to impart knowledge, to strengthen knowledge, to form skills and habits. Programming tools and methods should be included in the system of tools and methods of training with specific qualities. Practice confirms that the tools and methods of training management complement the tools and methods of system programming. This is due to the internal aspects of the training.

Initiatives to develop "programmed and algorithmic" trainings are aimed at enriching the entire training system. An important issue in this regard is the development and improvement of the management system, which includes the compatibility of per ceived subsystems (which are determined by the level of development of pedago gical science over time). In our opinion, the basis of this complex management system should be the unity of algorithmic and heuristic activities of students, ensuring their

optimal relationship. In other words, the system in question should include the optimal relationship of algorithmic and heuristic activities of students, and in the management of this system philosophical-methodological, logical, psychological and didactic grounds should be referred to. (8; 393-498)

Forms and methods of scientific cognition used in the research: system analysis idea and group of theoretical methods.

Scientific innovation. Our approach to learning from a "system-structural" perspective is to determine the way to achieve its perfection based on the regulation of the dialectic between the subsystems based on a certain logic and the system and subsystems that contain them, which is considered a scientific innovation of research.

Practical significance. The practical significance of the research should be assessed in terms of its novelty as a theoretical basis for the selection of effective options for the organization and management of the learning process and the improvement of their application.

The result. The learning process should be approached as a cognitive and technological system. Subsystems of this system based on a certain logic must be identified. According to the invariants that exist in the educational space in accor dance with the requirements of modern times and the emergent nature of the system, a dialectic should be expected both between it and the subsystems and between the subsystems themselves.

References

1. Abbasov A.N., Mammadzade R.R., Mammadli L.A. Pedagogy: Muntakhabat. Textbook for higher education institutions. Baku: "Translator", 2021, 608 p.
2. Abbasov A.M., Mammadzade R.R. Introduction to the specialty. Textbooks. Baku: "Translator", 2020, 164 p.
3. Alizade A.A. Psychological problems of the modern Azerbaijani school. Baku: "Pedagogy", 2004, 432 p.
4. Alizade A.A., Alizade H.A., Alizade S.H. Psychopedagogy (Textbook). Baku: “Ecoprint”2019,368 p.
5. Ahmadov B.A., Rzayev A.G. Lecture notes on pedagogy (Textbook). Baku: "Education",1983,352 p.
6. Ibrahimov F.N., Huseynzade R.L. Pedagogy. In 2 volumes (Textbook), I volume. Baku: “Translator”, 2014, 708 p.
7. Ibrahimov F.N. Intra-system relations in education. Baku: "Translator", 1999, 108 p.
8. Ibrahimov F.N. Essays on the basics of optimal ratios of algorithmic and heuristic activity in training. Baku: "Translator", 1998, 398 p.
9. Kazimov N.M., Hashimov A.Ş. Pedagogy (Textbook). Baku: "Education", 1996, 416 p.
10. Mehdizade M.M. Ways to improve the educational process in secondary schools. Baku: "Education", 1982, 382 p.
11. Mammadli L.A. Theory of pedagogy: Muntahabat. (Textbook for higher education institutions). Baku: “Translator”, 2022, 232 p.
12. Rasulov R.A., Ibrahimov F.N., Abdullayeva G.A. Sheki branch of ADPU in 30 years: successes, perspectives. Baku, “Renaissance-A”, 2021. 502 s.
13. Machmutov M.İ. Theory and practice of problem-based learning. Kazan, 1972, 550 p.
14. Christian K. Challenges and Opportunities for Education in the Fourth Industrial Revolution // African Journal of Public Affairs, 2019, Vol 11, №3 p. 78-94
15. Sari L., Arif S. The Roles of Digital Literacy, Technology Literacy and Human Literacy to Encourage Work Readiness of Accounting Education Students in the Fourth Industrial Revolution Era//International Conference on Economics, Education, Business and Accounting, Vol 2019.
16. Priya S. Digital Revolution of Education 4.0//International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT), 2019, Vol 9, №2, p. 3558-3564

Göndərilib: 15.02.2022 Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/15-21

Firadun Nadir Ibrahimov
Sheki branch of ADPU
doctor of pedaqogical sciences, professor
firedun_ibrahimov@mail.ru
Gunel Ogtay Aliyeva
Sheki branch of ADPU
teacher
gunelaliyeva0492@gmail.com

ALGORITHMIC BASES OF TECHNOLOGY OF MASTERING ARITHMETIC OPERATIONS ON NAMED NUMBERS

Abstract

The article explains the relevance of the topic "Algorithmic basis of the techno logy of mastering arithmetic operations on named numbers." It is emphasized that the expectation of the integration of activities with the systematized knowledge system in the content of education is a perennial problem. It is stated that in the process of teac hing mathematics, the expansion of the concept of numbers, the development of stu dents' spatial imagination and measurement of quantities, the for mation of skills to perform operations on named numbers should be focused on the integration of know ledge with the knowledge system. Approaching the issue from this aspect, "Algorithmic bases of the technology of mastering arithmetic operations on named numbers" are defined.

Key words: *natural numbers, circle of natural numbers, quantities, abstract and named numbers, simple and complex named numbers, arithmetic operations, spatial signs, complex spatial representations*

Adlı ədədlər üzərində hesab əməllərin mənimsədilməsi texnologiyasının alqoritmik əsasları

Xülasə

Məqalədə "Adlı ədədlər üzərində hesab əməllərin mənimsədilməsi texnologiyasının alqoritmik əsasları" mövzusunun aktuallığının şərhi verilir. Təhsilin məzmunda sistemləşdirilmiş biliklər sistemi ilə fəaliyyətin vəhdətinin gözlənilməsinin həmişəyaşar problem olması diqqət mərkəzinə çəkilir. Bildirilir ki, riyaziyyatın tədrisi prosesində ədəd anlayışının genişləndirilməsi, şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafı və kəmiy yətlərin ölçülməsi, adlı ədədlər üzərində əməllərin icrası üzrə bacarıqlarının formalaş dırılması vahidin tərəfləri kimi təzahür edən elementlər olmaqla təhsilin məzmunun da biliklər sistemi ilə fəaliyyətin vəhdətinə yönəlməlidir. Məsələyə sözügedən aspekt dən yanaşılaraq "Adlı ədədlər üzərində hesab əməllərinin mənimsədilməsi texnologiyasının alqoritmik əsasları" müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *natural ədədlər, natural ədədlər dairəsi, kəmiyyətlər, mücərrəd və adlı ədədlər, sadə və mürəkkəb adlı ədədlər, hesab əməlləri, fəza əlamətləri, mürəkkəb fəza təsəvvürləri*

Relevance of the research topic. Scientific pedagogy has proved that the integ ration of knowledge with a systematized system of knowledge is an ever-present problem in the content of education. should focus on the integration of activities with the know ledge system. Approaching the issue from this aspect, we claim the relevance of the study of "Algorithmic bases of the technology of mastering arithmetic operations on named numbers."

Interpretation of research materials. *Introduction of content elements related to arithmetic operations on named numbers into the process of teaching mathematics***.** In elementary school, it is traditional to provide material from a system of general measurements (in relation to the calculation of natural numbers) in a mathematics course. Disagreements over its inclusion in the general course have always existed and still exist. In the current programs, a special place is given to the work of stu dents

on measurement, units of measurement, tools, named numbers, on which to grind, convert and perform operations. All this has been systematized by expanding the area of numbers in accordance with the age and developmental cha racteristics of students. From the system of measurements on the expansion of the circle of natural numbers, the pattern of distribution of materials can be interpreted as follows.

From the first lessons in mathematics (combining the analytical and heuristic logic of mental activity as aspects of the unit), a number of concepts are formed, which are special carriers of educational functions. [12] It also compares objects by size (large, small, long, short, wide, narrow, high, low). Work is carried out on spa tial imaginations (mutual position of objects: above, below, above, below, left, right, in front, behind, between, next to, side by side). Attention is paid to the deve lopment of their perceptions of time (before, after, first, after, left, passed, late, early). Also identify students' directions of movement (left-to-right, right-to-left, front-to-back, face-to-face, reverse, in the same direction) care is taken for the development of skills and habits, appropriate work is carried out in this direction. In Teaching the Subtraction and Subtraction of Ten Circles, students gain an initial understanding of these units, addition, and subtraction. In the process of teaching the topic "Numbering in 20 circles" it is planned to measure the length of objects, training work on centimeters. [10; 212], [11; 313]

Measurement and evaluation of quantities with the required accuracy by means of appropriate units and instruments is carried out by entering the content line "Measurements". This content line serves to develop the habit of using simple measuring instruments in the lower grades. [3; 49].

The topic "Numbering in 100 circles" is designed to teach students how to measure the length of a piece in centimeters, decimeters and meters, the relationship between them, kilograms and liters, units of time (hours, minutes) and the relationship between them. Within the topic "Multiplication and division by 100 circles" it is intended to provide detailed information on the units of time (year, month, week, day, hour, minute) and the accuracy of time. Issues such as units of length (kilo meters, meters), the relationship between them, currency (250 manats, 500 manats, 1000 manats), their collection and shredding were brought to the fore in connection with the "Millennium" concentrate.

The teaching of quantities is especially prominent in the educational work estab lished in the "Circle of a Million". It is intended to teach the following. Units of length (kilometers, meters, centimeters, decimeters, millimeters) and the relationship between them, units of mass (tons, centners, kilograms, grams) and the relationship between them, units of time (century, year, month, week, day, hours, minutes, seconds) and the relationship between them, currency (50, 100, 250, 500, 1000 manats), their accumulation and calculation. ”Materials on the dependence between quantities, acquaintance with the units of measurement of the area of the figure, mastering the relationship between the units of the field. [10; 244-245]

In elementary school, students learn algorithms for operations on complex named numbers, the steps of which involve students' algorithms for operations on anony mous numbers in one form or another. [5; 18]

Algorithmic bases of mastering the operation of addition on complex named num bers. Mastering by students the algorithm of addition on named names (as well as other operations) depends on how they understand the concepts of simple named numbers.

As is well known, unlike abstract numbers obtained by counting abstract singles, named numbers are obtained by measurement. There is no doubt that in order for students to have a clear idea of how to get named numbers, they need to be shown how to get simple and complex named numbers (using visual measurements).The student should know that in the practice of measurement, quantities can sometimes be measured with one dimension, sometimes it is necessary to use two or even three dimensions (see: [6; 56-94]; [7; 77-86]). One name is written next to the numbers obtained from the measurement of, and two names are written next to the numbers obtained from the measurement of quantities, and it should be clear to the students that a number formed from units of one name is called a simple name and a number formed from several homogeneous units is called a complex name.

After introducing the students to the grinding, special attention should be paid to the grinding exercises so that they can grind the named numbers correctly and to a certain extent quickly (this is important for them to perform this or that action). Appropriate exercises should also be included to

develop numerical conversion skills. In both cases, it is necessary to move on to the gradual complication of the exercises. After teaching the substitution of named numbers (fractionation and transformation) separately, it is necessary to compare them with each other and inform the students that these substitutions are opposite to each other: is done. [2; 132]

The analysis of research materials leads to the following conclusion: One of the important issues is the choice of the way to include the operation of addition on na med numbers in the teaching process. In our opinion, it is more useful to include both oral and written collection in the teaching process for the implementation of this or that task (in connection with practical needs).

In order to acquaint students with the method of addition of named numbers (in two ways), the following rule of thumb prevails in the practice of practical educators, which we appreciate the application of this method.

When applying this method, students are first informed that in solving many practical problems it is necessary to perform operations between quantities.

1) During the oral calculation, we do the following:

Example 1. 8 kg + 300 q = 8 kg 300 q.

Example 2.

1 hour 30 minutes. + 25 minutes = 1 hour + (30 min. + 25 min.) = 1 hour 55 min.

Example 3.

2 m 30 cm + 3 m 15 cm = (2 m + 3 m) + (30 cm + 15 cm) = 5 m 45 cm.

2) In written calculations, they first convert the quantities into the same units of measurement, and then perform the addition as an addition to the anonymous numbers known to them.

124 m 75 cm + 39 m 85 cm = 164 m 60 cm

$$\begin{array}{r} 12475 \\ +\ 3985 \\ \hline 16460 \end{array}$$

16460 cm = 164 m 60 cm

Then the following required exercises are planned.

1.Take the calculation orally:

1) 12 km 065 m + 20 m; 6 m 20 cm + 75 cm
2) 20 t 800 kg + 150 kg; 6 kg 350 q + 500 q

It requires the verbal addition of a complex number and a simple number.

1.Perform orally:

For example: 14 hours 32 minutes. + 18 minutes;

5 hours 12 minutes + 4 hours;

3 m 45 cm + 16 m 55 cm

This requires the verbal addition of a simple number with a complex name and a complex number with a complex name.

2.Perform the operation by typing in the column:

1) 12 m 86 cm + 3 m 45 cm;
2) 12 t 360 kg + 28 t 590 kg;
3) 27 t 365 kg + 32 t 240 kg;
4) 64 kg 430 q + 78 kg 360 q;
5) 16 kg 090 q + 4 kg 996 q;

Both are compound numbers: the first and fifth have transformations, the second, third and fourth have no transformations.

Then, the process of developing knowledge and skills through solving problems and examples continues. On this basis, students are able to master the algorithm for adding numbers, and the results of research materials do not leave any doubt.

Thus, the general way of teaching the addition of nouns (oral and written) can be interpreted as follows: .

It is advisable to go through the following steps to explain:

1.Simple named numbers and simple named numbers are grouped as unnamed numbers;

2.Simple named numbers with different names are added: they are all called complex numbers;

3.A complex named number is added to a simple named number;

4.Both of those collected are complex named numbers; conversion is preferred.

By solving verbal examples covering these stages, students understand that when they add complex named numbers, the numbers of the same name are added together.

This is enough to move on to the written addition: the written addition operation is based on the same principle and is written in the form of a column. [8; 77-86] It is useful to perform the written addition operation in approximately the following sequence:

1) Conversion of numbers called complex addition:

 17 m 32 cm
+19 m 46 cm
 36 m 78 cm

2) Addition of complex named numbers and simple named numbers by conversion:

 31t 761 kg
+ 412 kg
 32t 173 kg

3) Addition of complex numbers by conversion:

a) 3 hours 46 minutes
 +5 hours 38 minutes
 9 hours 24 minutes

b) 3 m 46 cm
 +5 m 88 cm
 9 m 34 cm

The algorithmic course of the judgment follows the following examples, which each student must be able to: a) write these numbers one below the other so that the minutes are under the minutes and the hours are under the hours; draw a line under the second set, put a plus sign on the left, and start the collection with small units of time; first 46 minutes to 38 minutes, then 3 hours to 5 hours; b) 6 o 8 does 14, 4 writes 1 remembers, 1 o also 4 does 5, he also 8 writes 13, 3 decimals, 1 hundred centimeters, ie 1 m remembers, 1 o also 3 does 4, o 5 adds 9, a total of 9 m 34 cm was taken.

Some experts (both Methodists and some teachers) consider it expedient to break the written collection into simple named numbers by breaking them into units of the same name, and then converting the result. In our opinion, it would be better if the student performs a written collection using both forms. Experience shows that with the right methodological approach, all difficulties can be overcome.

It should be noted that children make mistakes when applying fractions to time units. This is due to mental aspects. Thus, they are not accustomed to the process of accepting the floor unit here (60, 24, 30, etc.) as one unit above its own size, or rather, they are difficult to get used to it. Exercises applied with a special system can be considered one of the most reliable ways to overcome the difficulty.

By the way, it should be emphasized that the perceived and understood knowledge should be strengthened, deepened by application, the method of action should become a skill and habit. It is also true that science is interpreted not only as a system of knowledge, but also as a process of action. The school also teaches the basics of science (this direction takes precedence), so the content of education should be a combination of activities with a systematized system of knowledge. [4; 91]

Mastering the practical algorithm for subtraction of complex numbers

Students find it more difficult to solve complex numbers than to add them up. This is due to the nature of the subtraction operation, which is more difficult to perform than addition.

Many Methodist scholars consider it expedient to teach verbal derivation of numbers in an explanatory-reproductive way. [1; 85].

1) During the verbal calculation, we derive the named numbers as follows:

Example 1. 13 kg 800 q - 300 q = 13 kg 500 q.

Example 2. 10 km - 600 m = 9 km + 1000 m - 600 m = 9 km 400 m.

Example 3. 8 kg 200 q - 400 q = 7 kg + 1000 q + 200 q - 400 q = 7 kg + (1200 q – 400 q) = 7 kg 800 q.

2) In written calculations, the quantities are first brought to the same units of measurement, and then the subtraction is performed as the subtraction on anonymous numbers:

3 hours 10 minutes - 35 minutes = 2 hours 35 minutes.

190
\- 35
155 155 min. = 2 hours 35 minutes.

It is not difficult for children to perform the output after the grind and turn the result. Another form of written output can be easily performed by students with a well-established work system. This process can be done by explaining the following cases:

1) It is not necessary to borrow from high-named sizes in the withdrawal process (for example, 5 kg 825 g - 2 kg 485 g);

2) It is more difficult to take solitude from high-named sizes to small ones. It is necessary to dwell on this situation and explain it in detail with a few examples (for example, 8 km 285 m - 3 km 750 m);

3) The fact that the denominator is a simple number and the denominator is a complex number is a feature to some extent (for example, 6 t - 2 t 485 kg);

4) The case where the floor is omitted when reduced; students have the most difficulty in solving the examples covered in this case. When solving such examples, the following two conditions must be met to avoid errors;

a)analyze the examples before solving them and note the properties of the given complex named numbers (that the floors are omitted);

b) After discovering the floor output, either write "0" instead of the missing floor when writing the example in the form of a column, or break the subtraction and subtraction into smaller nominal sizes when writing the example again, then convert them as abstract numbers: 309-310]

The algorithm for deriving named numbers is mastered through problems and exercises. It is necessary to try to give them variety and enough space.

Mastering the multiplication algorithm on named numbers.

When writing complex numbers, it is necessary to distinguish two cases: 1) multiplication by a single-digit number; 2) Multiplication by a multi-digit number.

*In the first case,*The singulars of each name are multiplied sequentially, starting with the smallest.

For example. 5 km 48 m
x 4
20 km 192 m

In the second case, Before starting the multiplication operation, it is necessary to grind the injector to the lower dimensions; multiplication is done as for anonymous numbers; The named numbers in the resulting product are converted into larger sizes if necessary.

Task: Explain how multiplication is performed:

8 m 76 cm * 48 = 420 m 48 cm

876 (cm)
x 48
7008
+3504
42048 (cm)

In this case, the algorithmic course of the trial is presented as follows: Suppose that 16 km is required to hit 80 mi 26.

1) We write 16 km as 80 m = 16080 m.

2) 16080 (m)
x 26
9648
\+ 3216
418080 (m)

perform the operation.

3) We write 418080 m = 418 km in the form of 80 m.

After that, the rule is removed:

To multiply a complex number by an abstract number: a) to subtract a complex number; b) separate (outside) the calculation from the record of the deed; c) it is necessary to convert the resulting simple numerical number into the above-named dimensions.

Sufficient training is required to fully master the multiplication algorithm.

Assimilation of the algorithm of division operation on named numbers. In division operation it is necessary to distinguish two cases: they consist of a section and a subdivision into equal parts made in different ways. [1; 273]

For example, consider the solution of the examples and explain how the section operation is done:

a)

35s	10
- 30s	3s 50 kg
5 s	
500 kg	
-500 kg	
0	

b)

35 (kg)	56
35000	(q) 625 (q)
- 336	
140	
- 112	
280	
- 280	
0	

Task 1057 refers to the component section. The task is as follows: a cow produces 42 kg of milk per day. If each child is given 500 g of milk per day, how many children will get the milk of this cow?

Solution: 42 kg: 500 g =?

42000	500
- 4000	84
2000	
- 2000	
0	

Answer: 84 children.

As you can see, the division into equal parts in the section is an abstract number, and fate is a named number. By the way, when dividing a named number into equal parts, it is sometimes necessary to break down the division before practicing (as in Example (b). However, in most cases there is no need to grind.

Ingredients are divisible and divisible numbers in a section. There can be different situations:

a) both divisible and divisible are simple named numbers;

b) divisible is a complex named number, and divisible is a simple named number;

c)divisible is a simple named number, and divisible is a complex named number;

d) both divisible and divisible are complex numbers.

Although the cases are different, the solution algorithm is the same: when performing a division operation, both numbers are first broken down, converted to a simple named number, and the operation is performed. In this case, it is useful to use questions to understand the meaning of the section.

Scientific novelty of the research. In the process of teaching mathematics, the algorithmic bases of the technology of mastering arithmetic operations on named numbers in accordance with the dialectic of expanding the concept of numbers, developing students' spatial imagination and measuring quantities, forming skills on performing operations on named numbers were identified.

Practical significance of the research.We hope that the identified theoretical innovation will have a positive impact on the regulation of the environment for the elimination of possible errors in the activities of practical educators.

The result. In the process of teaching mathematics, the expansion of the concept of numbers, the development of students' spatial imagination and the measurement of quantities, the formation of skills to perform operations on named numbers are the elements that manifest themselves as sides of the unit. The algorithmic basis of the technology of mastering arithmetic operations on named numbers must be determined on the basis of the dialectical unity of these elements.

References

1. Aliyev A.M, A.A.Nurushov. "Mathematics-4" (textbook).Baku,Maarif,1995,306 p.
2. Ibrahimov F.N. Algorithmic bases of mastering operations on natural numbers. Baku, Translator, 1999, 176 p.
3. Ibrahimov F.N. Methodology of teaching mathematics in secondary schools based on the curriculum model (Textbook). Baku, Translator, 2018. -1174 p.
4. Lectures on the methodology of teaching mathematics in secondary schools of Ibrahimov F.N. (Textbook). Baku, Translator, 2019.-480 p.
5. Ibrahimov F.N, Abdurahmanov V.A, Karimova M.N. Technology of realization of standards on the content line "Numbers and operations". Baku, ADPU, 2022,671 p.
6. Gahramanova N., Askerova J., Gurbanova L. Mathematics-3 (textbook). Baku, Radius, 2018, -152 p.
7. Gahramanova N., Askerova J. Mathematics-4 (textbook). Baku, Radius, 2018, -168 p.
8. Gahramanova N., Askerova J. Mathematics-4. Methodical aids for teachers. Baku, Our book, 2015, -176 p.
9. Pchelko Methodology of teaching arithmetic in primary school. Baku, Azertadrisnashr, 1949, 450p.
10. Moro M.I, Pyshkalo A.M. Methods of teaching mathematics in I-III grades. Moscow, Enlightenment, 1975, 304 p.
11. Kolyagin Yu.M., Lukankin G.L. and others. Methods of teaching mathematics in secondary school. Moscow, Enlightenment, 1980, 368 p.
12. Ibrahimov F.N., Abdurahmanov V.E. Management of learning activites inaccor dance with analytical and heuristic logic. Revista Conrado (Revista pedagogika de la Universidad de Cienfuegos) Vol.17, Num.82.p.136-141. Recipes a part of https://conrado.ucf.edu.cu/ index.php/conrado/ article/ view/1941.

Göndərilib: 17.02.2022 Qəbul edilib: 15.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/22-27

Xumar Elham qızı Ələkbərova
AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
uxba@mail.ru

MİSİRİN TARİXƏN DƏYİŞMƏYƏN İCTİMAİ-SİYASİ REALLIQLARI ALYƏ ƏL-ASUANİ ROMANLARINDA

Xülasə

Alyə Əl-Asuani 26 may 1957-ci ildə Qahirədə yazıçı ailəsində anadan olub. Məqalədə əsərləri dünyanın 30-dan çox dilinə tərcümə edilən məşhur yazıçının yaradıcılığına ötəri nəzər salınmış, ona şöhrət gətirən "Yaqubiyan imarəti", "Çikaqo" romanlarından qısa bəhs edilmişdir.

Tədqiqatda Əl-Asuaninin "Misir Avtomobil Klubu" adlı daha bir romanı (2013) geniş, müxtəlif prizmalardan təhlilə cəlb olunub.

Qeyd edilməlidir ki, yazıçı bu əsərində də Misirin ictimai-siyasi reallıqlarını müfəssəl işıqlandırmış, maraqlı bədii süjetlər fonunda tarixi məqamlara, Şərq-Qərb qarşıdurmasının mahiyyətinə toxunmuşdur.
Açar sözlər: *Əl-Asuani, Misir,"Yaqubiyan imarəti", ərəb ədəbiyyatı, Misir inqilabı*

Khumar Elham Alakbarova

Description of historically unchanged socio-political realities of Egypt in Alaa al Aswany's novels

Abstract

Alaa Al Aswany was born on May 26, 1957 in Cairo in a family of writers. His works have been translated into 30 languages. The article looks at the works of the well-known writer, and briefly discusses the novels "The Yacoubian Building" and "Chicago", which have brought him fame.

The study also analyses in detail "The Automobile Club of Egypt" (2013), another novel by Alaa Al Aswany, from various perspectives. In this work, the writer also elaborates on the socio-political realities of Egypt, touches upon historical moments and the essence of the East-West confrontation with interesting artistic plots.
Key words: *Al Aswany, Egypt, Yacoubian Building, Arabic literature Egyptian revolution*

Alyə Əl-Asuani 26 may 1957-ci ildə Qahirədə yazıçı ailəsində anadan olub. Ədəbi yaradıcılığa başladığı ilk illərdə əsərləri ("Yaxınlaşdı və gördü" (1989), "Rəhbər gözləyənlərin cəmiyyəti" (1998) hekayə məcmuələri) çətinliklə işıq üzü görüb (1). 2002-ci ildə yazdığı roman isə onu bir yazıçı kimi bütün dünyaya tanıtdırıb ("Yaqubiyan imarəti"), növbəti romanı ("Çikaqo") uğuruna uğur qatıb (3; 2).

Qeyd edilməyə layiq faktdır ki, Amerikanın siyasi dərgisi "Foreign Policy" zaman-zaman müasir dünyanın 100 ən parlaq intellektualının siyahısını (The Top 100 Global Thinkers), yəni müəyyən müddət kəsiyində bəşəriyyətin təfəkkürünə təsir etmiş şəxslərin adlarını açıqlayır. Və 2011-ci ilin reytinqi ictimaiyyətdə yaxşı mənada təəccüb doğurmuşdur. Beləki, planetin "sözü keçən" dahilərinin siyahısında ilk sıraları ərəb aləmi nümayəndələrinin tutması diqqəti cəlb edir. Dərginin rəyincə, adları çəkilənlərin fikirləri, ən əsası cəsarəti və fərqli baxışları Yaxın Şərqdə demokratiyanın yaranmasına dəstək olur. 2011-ci ildə bəşəriyyət üçün intellektual fəaliyyəti daha önəmli, təsirli olan 100 müasir qlobal mütəfəkkirin reytinqində ön sıranı isə Misirdə "Kifayə" ("Kifayət") siyasi təşkilatının banisi, "inqilabçı" kimi də adlandırılan Alyə Əl-Asuani tutmuşdur (10).

Reytinqə Əl-Asuaninin başçılıq etməsinə gəlincə, bunu onun layiqli qələbəsi adlandırmaq mümkündür. Belə ki, əsərləri 2011-ci il Misirdə baş verən məlum tarixi hadisələrdən illər öncə bəhs etməklə, müasir Misir ədəbiyyatının "gələcəkdən xəbər verən" əsərləri hesab olunmuş, ələlxüsus "Yaqubiyan imarəti" (2002) romanı ölkədə, eləcə də ölkə hüdudlarından kənarda 2011-ci il inqilabının müjdəçisi

kimi qarşılanmışdır. Ədəbi tənqidçilər, hətta siyası şərhçilər 2011-ci il Misir inqilabının yetişməsinin cücərtilərinin, inqilabi şəraitin və səbəblərin dolğun təsvirinin, ictima-siyasi proseslərin inkişafının romanda hələ 10 il öncə müfəssəl işlənməsindən heyrətlərini gizlətmədilər (11).

Dünyada bestsellerə çevrilən bu əsərdən sonra yazıçının 2007-ci ildə işıq üzü görən "Çikaqo" romanı daha bir öncədəngörmə kimi qiymətləndirilmişdir. Hər iki roman siyasi şüarlarla zəngindir, 2011-ci il inqilabı zamanı Təhrir meydanında səsləndirilən siyasi tələbləri ehtiva edir desək, yanılmarıq (9).

Hqqında geniş, müxtəlif aspektlərdən təhlil təqdim ediləcək daha bir roman “Misir Avtomobil Klubu” haqqında onu demək yerinə düşər ki, Əl-Asuani yaradıcılığının ən xarakterik cəhəti bu əsərində də diqqəti cəlb edir – Şərq-Qərb qarşıdurmasının mahiyyətinə, səbəblərinə və həllinə varmağa çalışmış, maraqlı bədii süjetlər fonunda tarixi məqamlara toxunmuşdur.

2013-cü ildə işıq üzü görən “Misir Avtomobil Klubu”nun süjet xətti XX əsrin ortalarında Misirdə baş verən tarixi hadisələr üzərində qurulub. Yazıçı romanın əvvəlində dünyada ilk avtomobilin yaranması tarixi ilə bağlı maraqlı informasiya xarakterli bədii süjet təqdim edir. 1886-cı ildə Karl Fridrix Benz tərəfindən Almaniyada ilk avtomobil yaradılır və 1899-cu ildə yaşanan ilk avtomobil qəzası belə artıq sürətlə davam edən bu böyük çevrilşin qarşısını ala bilmir (7). Çox keçmədən dünyanın bütün qitələrinə hərəkət edən avtomobil Misirə də gəlib çıxır. Bu hadisə 1890-cı ildə baş verir. Əcnəbi stehsalçılar Misirin sərvətini talayıb varlananlar üçün avtomobilin yaxşı satış bazarı olduğunu hələ o zaman düşünərək bura tədarükü artırmağı hədəfləyirlər. Beləcə, 1905-ci ildə Qahirədə 110, İskəndəriyyədə 56, 1914-cü ildə isə bütün Misirdə artıq 218 avtomobil var idi. Və bədii əsərinə elə həmin dönəmin tarixi hadislərilə başlayan yazıçı ilk avtomobili Qahirədən İskəndəriyyəyə şahzadənin sürdüyünü, yol boyu kəndlilərin əkin yerlərini dağıtdığını, mal-heyvanını qəza ilə məhv etdiyini qeyd edir. Bunun ardından avtomobillərin Misirdə maraqla qarşılanması, sayının getdikcə artması artıq ölkədə ona texniki xidmət göstərəcək, onun idarəsini təlim edəcək mütəxəssisləri vacib edir. Beləliklə, bu ehtiyacı təmin etmək üçün Qahirədə Misir Avtomobil Klubu yaradılır.

Hekayət bütün rəhbər heyəti əcnəbilərdən, xüsusən ingilislərdən ibarət olan bu klubda baş verən hadisələrin fonunda nəql olunur. Romanın əsas süjet xətti isə yoxsullaşdığı üçün Yuxarı Misirdən Qahirəyə köçən Əbdüləziz Cəfərin ailəsinin ətrafında cərəyan edir. Əvvəllər varlı torpaq sahibi olan, vicdanlı, çörəyini, evini ehtiyacı olanla paylaşan Əbdüləziz də bu klubda işləməyə başlayır və halal zəhmətilə ailəsini dolandırır. Onun mömin müsəlman olduğu qədər, mütərəqqipərvər, elmə, təhsilə dəyər verən biri olduğunu da görürük. Əbdüləziz övladlarının təhsili üçün hər möhnətə qatlaşmağa hazırdır. Maddi durum üzündən arvadı Ruqiyyə qızları Salihənin təhslini dayandırmasını təklif edərkən o, “Mən Mahmud kimi sinifdə qalan bacarıqsız oğlumun təhsil haqqını ödəməyə davam edirəm ki, təhslini başa vursun, bacarıqlı qızımın təhsilini yarımçıq saxlamasına razı olmaram” deyir (4). O, qızının təhsilini mütləq ali məktəbdə davam etdirməsini arzu edir. Əbdüləziz maddi ehtiyaclarının artmasına ramən, təhsildən yayınan, ancaq qolunun gücünə güvənən oğlu Mahmudun belə təhsil haqları üçün çabalayır. Maddi durumunu düzəltmək üçün Qahirədə yaşadığı böyük iqamətgahı kiçik evlə əvəz etməyi ağıllı çıxış yolu olaraq ona təklif edərkən isə “Mən Yuxarı Misirdə genişlikdə yaşamış övladlarımı ikigözlü dar evə sala bilmərəm” deyir (4). Bundan başqa, Qahirəyə köçdükdən sonra da evinin qapılarını həmyerlilərinə, qohumlara həmişə açıq tutur, hətta bir guşəni ancaq qonaqlar üçün ayırır.

“Allah kərimdir, çətinliklər müvəqqətidir” deyib, təhsil alan oğullarının gələcəyinə güvənən Əbdüləziz beləcə həyatını davam etdirərkən günlərin birində klubda baş verən özbaşınalıqların qurbanı olur. Vəhşicəsinə döyülərək təhqir edilən Əbdüləzizin ölümündən sonra hadisələr fərqli axar alır. Dul qalmış arvadı Ruqiyyə - Umm Səid və 4 uşağın hekayəti əsər boyu real tarixi hadisələr fonunda nəql olunur. Belə ki, 1936-cı ildə atası kral I Əhməd Fuadın ölümündən sonra 16 yaşında taxta çıxan, iki dəfə ailə qurmuş qadın düşkünü, gününü eyş-işrətdə, kef məclislərində, qumar masalarında keçirən kral I Fərruxun hakimiyyət illəri, həmin dövr Misir reallıqları obrazlı şəkildə dolğun əks olunur (12).

Yazıçının əslində hamıya məlum tarixi hadisələrə yenidən bədii məzmunda 2013-cü ildə qayıtması təsadüfdürmü? 2011-ci il inqilabından öncə “Yaqubiyan imarəti” (2002), “Çikaqo” (2007) əsərlərini yazmaqla ölkədə inqilabın yetişməsi, labüdlüyü ilə bağlı siyasi proqnoz xarakterli inanılmaz, heyrət doğuracaq ehtimallar, öncədəngörmələr səsləndirən Əl-Asuani “Misir Avtomobil Klubu” ilə inqilabdan sonra hansı mesajları vermək istəyir? Bəlkə, 2011-ci il inqilabının yetişdiyini büruzə verən şərtləri digər

iki əsərində real canlandıran yazıçı 1952-ci il inqilabından sonra Misirdə nələrin dəyişdiyini, ölkənin nələri qazandığını müqayisəli təhlil etməklə, "ərəb baharından" sonrakı Misirin qazanan, ya itirən olduğunu açıqlamağa çalışır?

Əslində əsərin siyasi ideyası il bağlı işartılar yazıçıda demək olar ki, daha öncədən yaranıb. Belə ki, 2002-ci ildə yazdığı "Yaqubiyan imarəti"ndə obrazın dili ilə "Nümayişlərin, etirazların sonunda ingilislərin ölkədən çıxmasına nail oldunuz. Bəs, qazandığınız nə oldu, nə dəyişdi?" sualını verən yazıçı yeni bir əsərin rüşeyimini qoymuşdur (3). 2013-cü ildə yazılan "Misir Avtomobul Klubu" əslində XXI əsrin əvvəllərində inqilabdan öncəki Misir reallıqlarının hələ XX əsrdən davam etdiyini, heç bir inqilab, siyasi rejim və islahatlarla dəyişmədiyini bir daha göstərir. Əsərdə baş verənlər sadəcə xronoloji tarix baxımından XX əsrin II yarısında təsvir edilir, lakin yazıçının diqqətə çatdırdığı elə XXI əsr Misirin real mənzərəsidir (5; 8).

Əl-Asuani həmçinin bu əsərlə Misirin geriliyinin köklərini daha dərin qatlarda, əvvəlki tarixdə axtarmağa cəhd edir. Tarixən sərvət talamaq məqsədilə qitəyə soxulan əcnəbilər misirliləri vəhşi, yalançı, tənbəl, bacarıqsız adlandırıblar. Bir misirlinin mütləq avropalıya, onun idarəçiliyinə ehtiyacı olması kimi absurd qərb düşüncəsi ingilislərin Misirdəki siyasətini əks etdirir. Əsərdə, ölkəni yalnız talamaq məqsədi güdən ingilislərin bununla kifayətlənmədikləri, xalqın iradəsini, əzmini, qürurunu, daxili mənini qırmaq, alçaltmaq kimi ideoloji bir planla hərəkət etdikləri təsvir olunur. Roman boyu ingilislərin əlaltıları olan misirlilərin də camaata qeyri-insani münasibəti, döymələri qeyd edilir. Ərəblərin layiq olduqları, onlara təsir edən, nizam-intizamda saxlayan tək şeyin dayaq olması fikri təəssüf ki, şəxsi mənafeyini güdən, geri düşüncəli misirlilər tərəfindən də səsləndirilir. Dayaq cəzası qalxan zaman bir qrup işçi hətta müdiriyyətdən yenidən bu cəzanın bərpasını istəyir. Əslində isə bu cəzanın pul cəzası ilə əvəzlənməsi onları daha çox narahat edir. Ailəsinin minimum ehtiyaclarını ödəyə bilməyən zavallı, yoxsul işçilər döyülməyə razıdırlar, amma qazanclarının kəsilməsinə yox (4, 316).

Romanda ingilislərin misirlilərə qarşı irqçi, qeyri-insani münasibətləri hər sətirbaşı yer alır. Tarixdə misirliləri vəhşi heyvan kimi qəfəsə salıb avropalılara nümayiş etdirməklə öyünən ingilisin timsalında isə yazıçı əslində onların özlərinin necə rəzil, rüsvay bir durumda olduqlarını maraqlı süjetlər fonunda açıqlayır. Əsərdə yaradılmış özündən razı ingilis obrazı yaşça çox kiçik və onu fikirlərinə görə hər zaman qınayan qadınla həyat yoldaşına xəyanət edir. Sütunları laxlayan ailəsində qızı ilə münasibətləri də bərbaddır, övladı onu sevmir. Öz mənfəəti üçün doğma qızını Misir və Sudanın kralı ilə yatağa göndərmək cəhdlərinin alt-üst olması, bu azmış kimi qızının bu əxlaqsızlığı, namussuzluğu onun üzünə açıq vurması həmin ingilisin nə nümunəvi ata, nə də düşündüyü kimi ali insan olmadığını göstərir.

İngiltərədə bir silləyə görə məhkəməyə müraciət edildiyini xatırladıb, Misirdə işçilərin döyülməsində məsuliyyət daşıdığını deyən sevdiyi qadın onun məhəbbətini rədd edir. Əsərin köməyi ilə avropalıların insan haqlarının qorunmasına ikili münasibət sərgilədiklərinin lap keçmişdən siyasətlərinin aparıcı xətti olduğunu görürük. Yaxın tariximizdə isə sonu zəfərimizlə bitən Qarabağ savaşı boyu 30 ilə yaxın müddətdə bu münasibətin şahidi olmuşuq.

Əl-Asuani romanda Avtomobil Klubunun timsalında həmin dönəmdə Misirdə mövcud təbəqələşməni dolğun təsvir edir. Səhərdən axşama qədər işləyən misirlilərin aldığı pul ən minimum ehtiyaclarını ödəməyə yetmədiyi halda, ingilislər ölkəni talayır, yuxarı təbəqə nümayəndələri isə evdən bayıra ancaq əylənmək üçün çıxsalar da, sərvət sahibidirlər. Bundan başqa, işçilərin izn almaq, nahar, istirahət saatı kimi haqları yoxdur, rəsmən işə alınmırlar, başlarına bir qəza gəldiyi halda ailələri "dul maaşından" məhrumdur. Halbuki, Misirdə "çalışan" əcnəbilər bütün bu haqlara sahibdirlər. Hakimiyyət başında duran şəxs isə durmadan kef məclislərinə sərvət xərcləyir, hər dəfə yatağa aldığı ayrı-ayrı qadınların daha sonra "şıltaqlılarını" bahalı hədiyyələrlə cavablayır, qumar masalarında pulu kül kimi sovurur. Tək vəzifəsi xalqın hesabına əylənmək olan kral əlinin altında işləyən özü kimilərin köməyi ilə ölkəni inkişafdan saxlayıb, dilənçi halına salıb, başqa dövlətlərin köləsinə çevirib.

Ölkədə isə hər quruş üçün insanlar çabalayır, quruş qazanmağın necə çətin olduğu, ölkədəki acınacaqlı, dözülməz durum obrazların həyatında təsvir olunur. Elə Əbdüləzizin, ailəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün iki yerdə çalışmağa məcbur qalması, ölümündən sonra oğlu Kamalın ailəsini saxlamaq üçün təhsillə yanaşı iki işdə çalışması sıravi bir misirlinin bütün günü işləyib yenə yoxsul olmasını göstərir. Bəzilərinin həyatın çirkabına bulaşaraq min bir alçaq yolla pul qazanması səhnələri isə Qa-

hirənin qaranlıq dünyasını xırda detallarına qədər açıqlayır. Halal zəhmətə qatlaşan obrazlarla yanaşı, narkotik satanlar, fırıldaqla qazananlar, bədənini satanlar da real Qahirə sakinləridir. Əbdüləzizin oğlu Kamaldan fərqli olaraq, digər iki qardaş ayaqda durmaq üçün başqa yol seçiblər. Böyük qardaş Səid bacarıqsız olduğundan təhsilini davam etdirə bilmədiyi üçün daim Kamalı qısqanır. Bu qısqanclıq onu doğmalarından uzaqlaşdırır, o, yalnız özünü düşünür, öz gələcəyini qurmaq üçün çabalayır. Atasının ölümündən sonra ailənin ehtiyaclarının ödənilməsində də iştirakdan imtina edir. O, "Əgər atam vaxtında bütün pulunu qohumlarına yedizdirməsə, hər ağlayana evinin qapısını açmasa, müflis olmazdıq və Yuxarı Misirdə adlı-sanlı ailə olduğumuz halda, çörək pulu üçün Qahirəyə yerləşməyə məcbur olmazdıq" (4) deyib atasını qınayır və Kamilin təhsilini başa vurub vəkil olması üçün pul xərcləməyəcəyini bildirib yaxasını ailədən üzür. Daha sonra elə özü kimi eqoist qonşu qızı Faiqənin əlində oyuncağa çevrilən Səid, günlərin birində bacısı Salihə üçün uğurlu qismət xəbəri ilə peyda olur. Ailəsi razı olmasa da, Səid onları tanış edir. Zəngin olan həmin şəxs ailəni hədiyyələrə qərq edir, çox nəzakətli davranır və Salihə bu evliliyə razılıq verir. Toy məsrəflərini də öz üzərinə götürən, Salihəni hər bir şəraiti olan evə gəlin gətirən həmin adamın daha sonra narkotik aludəçisi olduğu məlum olur. O, Salihəni heyvan kimi döyür, əlindən çətinliklə qurtulan qız atası evinə sığınır. Salihənin boşanmaq qərarını anası, Kamil dəstəkləyir. Lakin Səid evə gəlib dava salır, Salihənin boşanmamasını istəyir. Məlum olur ki, o, həmin adamla iş ortağı olmağı planlaşdırır, bu səbəbdən Salihədən sənədlər imzalanana qədər ərinin yanına qayıtmasını tələb edir. Anası oğlunun doğmalarının üzərindən bu cür qazanmaq istəyini rədd edir və özünə gün-güzəran quran Səidi eoqist təkamülün ünsürü kimi bir daha ailənin sonrakı həyatında, nə xoş, nə çətin günündə görmürük.

Cəfər ailəsinin digər övladı Mahmud isə başqa bir qazanc, "yüksəlmə" yolu seçir. Səidin arvadı Faiqənin qardaşı Fəvzi ilə bərabər yaşlı qadınlarla pul qarşılığında, bir qarın çörək üçün cinsi əlaqəyə girir, aldıqları pulla həyatlarını kefdə keçirirlər. Beləcə, hakim dairələr insanları miskin, yoxsul duruma düşürüb, ehtiyaclarından sui-istifadə edərək Misir cəmiyyətini bataqlığa çevirirlər. Çünki belə cəmiyyəti idarə etmək, kölə halında saxlamaq təbii ki, asandır.

İngilislərin ölkədən qovulmasını tələb edən, Misirin azadlığı naminə fəaliyyət göstərən gizli təşkilata qoşulan Kamil isə hakimiyyətə qarşı təxribatda ittiham olunaraq həbs edilir. Həbsxanada ona verilən işgəncələr, yaşadıqları XXI əsrdə Misirdə istintaq aparma üsullarının və siyasi məhbuslara qarşı qeyri-insani münasibətin hələ də dəyişmədiyini göstərir. Siyasi məhbusların vəhşi kimi döyülməsi, zorakılığa məruz qalması, doğmalarına qarşı təqiblər, hədə-qorxular, ailəsinin qadın üzvlərinə qarşı cinsi zorakılıq hərəkətləri yeni əsrin əvvəllərində hələ də Misir ədliyyəsində aktual olaraq qalmışdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu məsələ digər yeni dövr misirli yazarların yaradıcılığında da daim qabardılıb (13; 14).

Beləliklə, XX əsrin ortalarında inqilabı doğuran bütün şərtlərin XXI əsrin əvvəllərində Misirdə mövcud olub yeni inqilabı doğurduğu aydın olur. Əl-Asuaninin "Avtomobil Klubunu" Misirin kiçik maketi kimi seçməsi də təsadüfi deyil, necə ki, 2011-ci il inqilabından öncəki Misirin mənzərəsini "Yaqubiyan imarəti"ndə açıb göstərir, eləcə də 1952-ci il inqilabından öncəki atmosferi Misir Avtomobil Klubunda təcəssüm etdirir. Klubda döyülməyi təhqir sayıb buna etiraz edənlər, qazanclarının artırılmasını açıq tələb edənlər, hətta işi dayandırıb tətil edənlər də var. Onlar işğalın, yağmalandıqlarının fərqindədirlər və bunun dayandırılmasını, zəngin tarixi olan bir xalq kimi layiq olduqları münasibəti, haqlarını tələb edirlər:

"- Misir o qısır ərəb dilindən qurtulmayana qədər gerilikdən qurtula bilməyəcək.

- Ərəb dili qısır deyil. Əksinə, dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Misiri geri salan isə ərəb dili deyil, işğal altında olmasıdır.

- Guya siz dediyiniz o "işğal" olmasa, Misirin güzəranı yaxşı olardı.

- Biz heç kimdən yardım istəməmişik. İngilislər isə Misiri yardım etmək üçün işğal etməyiblər.

- Misirlilərin özlərini idarə edəcəklərini düşünürsən?

- Misir sivilizasiyası ilə uzun əsrlər dünyaya hökmranlıq edib.

- Haqlısan, yaxın keçmişinizdə bir şey olmadığı üçün uzaqla təsəlli tapın.

- Misirin inkişafdan geri qalması sərvətlərinin işğal altında aramsız olaraq talanmsıdır" (4, 196).

Bu dialoq əsərdə müstəmləkə dayaqlarının laxladığından xəbər verir. Göstərir ki, zülm etməklə, döyməklə, ac saxlamaqla xalqın keçmişini, kimliyini unutdurmaq, mənliyini sındırmaq mümkün olmamışdır:

"- Misir işğal altında və gücsüz halda.

- Bu, əbədi olaraq belə olmayacaq. Bu durum keçəcək. Bura əsrlər boyu dünyaya sivilizasiya bəxş edən ölkədir. Misir qalib olacaq və azadlığına qovuşacaq" (4, 170).

Əl-Asuani XX əsrin ortalarında Misiri inkişafdan qoyan əsas amilin işğal olduğunu qeyd etməklə, ingilislərin ölkədən çıxmasından sonra ölkəni tərəqqidən saxlayan qüvvənin despotizm olduğunu, demokratiyanın olmaması ilə izah edir. Və 2011-ci il inqilabı despotizmi, diktatura rejimini devirdi, 30 ilə yaxın bir müddətdə ölkəni təkbaşına idarə edən, sərvətini ailəsi üçün xərcləyən və banklara daşıyan Hüsnü Mübarək hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı (6). Bununla Misirin qazandıqları nə oldu? 1952-ci il inqilabından sonrakı Misirlə 2011-ci il inqilabından sonrakı Misirin fərqi varmı, xalqın güzəranı dəyişdimi, vətəndaşlar inqilabdan gözlədiklərini ala bildimi? Əgər 1952-ci il inqilabı ilə aldılarsa...

Beləcə, Əl-Asuani çox maraqlı bir məsələyə diqqət çəkir və romandakı son səhnələrin yenə siyasi proqnoz olub-olmadığı hələ ki, məlum deyil. Belə ki, Misir Avtomobil Klubunda və krala yaxın dairələrdə bütün işləri idarə edən, işçilərə nəzarət edən Alku tətil edənləri əsgərlərin köməyilə ram edir, sonra isə başqalarına dərs olsun deyə, daha çox alçaltmaq, qorxutmaq, mənən sındırmaq, qürurları ilə oynamaq üçün onlara qadın paltarı geyindirib hər kəsin qarşısına çıxarır. Lakin əsərin sonunda elədiyi bütün zülmlərin əvəzini qanı ilə ödəyir, gecə otağında qətlə yetirilir.

Əsərlə bağlı qısa təhlili bitirərkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əl-Asuani əsərin ideoloji-maarifçi missiyasının reallaşması məqsədilə yetərincə maraqlı qadın obrazları da yaratmışdır. Bununla Misir cəmiyyətində danılsa belə, önəmli rola və təsirə malik qadınların timsalında çatdırmaq istədiyi mesajları daha da vurğulamışdır. Romanda çoxsaylı qadın obrazları arasında ən maraqlı surət Əbdüləzizin dul qalmış, ailənin yükünü qorxmadan çiyinlərinə almış Ruqiyyə – Umm Səiddir. Əsərin əvvəlindən şahidi oluruq ki, həyat yoldaşının üzləşdiyi çətinliklərə qatlaşaraq onunla bərabər doğma yerini-yurdunu tərk edib Qahirəyə yerləşir. Əri hər zaman evdə uzaq məmləkətdən gələn qohumları, həmyerliləri müsafir edərkən, onların ehtiyaclarını ödəyərkən heç vaxt etiraz etməyən bir qadın obrazıdır. Lakin Əl-Asuani bununla ərinə kor-koranə itaət edən bir surət yaratmamışdır. Ruqiyyə mömin, ərini, ailəsini sevən bir qadındır. Ərinin ölümündən sonra isə sərt duruşu, çətinliklərə sinə gəlməsi heyranlıq yaradır. Ərinin iş yerinə gedib ölümündən sonra ona çatacaq "dul maaşını" tələb edir. Misirli dul qadınlara bu maaşın verilmədiyi deyilincə, "Nədən ingilislərin dul qadınları, yetim uşaqları Misirdə bu pulu alır, biz yox?" deyə (4) etiraz edir və məhkəməyə müraciət edir. Onun bu əzmi hətta qarşı tərəfi güzəştə məcbur edir. Başqa səhnədə isə oğlu Mahmud günlərin birində evə yardım verilmiş pal-paltar gətirincə, geri qaytarmağa məcbur etdiyini görürük. Ruqiyyə "Biz dilənçi deyilik, alın tərimizlə qazanır, yeyir, geyinirik" deyir və övladlarına da əsilli kökdən gəldiklərini xatırladır, qürurlu olmalarını təlqin edir.

Oğlu Mahmudu təhsildə uğurlu olmadığı üçün mərhum əri danlayarkən həmişə müdafiə edir, qüsurlarını, bacarıqsızlığını bilsə də, ana sevgisini əskik etmir, onu sevir. Oğlu Səid evləndikdən sonra ona yardım təklif edərkən qəbul etməyib, "Artıq onun öz ailəsi var, biz ondan bir şey uma bilmərik" deyir (4). Səidin də eqoistliklərini, qısqanc davranışlarını başa düşür, onun istəkləri qarşısında ana ürəyi durmur, yumşalır, oğlunu məmnun etməyə, xöşbəxt olmasına çalışır. Misir cəmiyyətində oğlan övladlarına qarşı bu qayğı, xüsusi münasibət normal və başa düşüləndir. Amma biz bu qadının qız övladına qarşı da eyni münasibət göstərdiyini görürük, qızını sevir, fikri ilə hesablaşır. Qızı Salihə ərinin dayaqlarından güclə qurtarıb qapısına gələrkən qovmur, qucağını açır, onu kürəkəninə qarşı müdafiə edir, yenidən təhsilə davam etməsi üçün əlindən gələni edir. Əsərin sonunda Ruqiyyənin daha bir əzmli duruşu ilə yazıçı güclü qadın obrazına tam nail olur. Oğlu ilə yana-yana, ürəyində təşviş görüşən ana bunu bürüzə vermir, göz yaşlarını silib ona dəstək olmaq üçün "Səninlə fəxr edirik" pıçıldayır. Ana oğlunun içəridə güclü olması üçün özü güclü olmağa məcburdur və ərinin ölümündən sonra bu qədər zərbələri, çətinlikləri üstünə alan Ruqiyyə buna da tab gətirir.

Əsərdə daha bir uğurlu qadın obrazı qonşu ailənin - Əbu Hamamanın xanımı Ayşədir. Davranışları, tərzi, əxlaqı ilə Ruqiyyənin tam əksi olaraq yaradılmış bu obraz min bir planla qızı Faiqəni Cəfərin ailəsinə gəlin köçürməyə nail olur. Lakin ailədaxili dava səhnələri, söyüşləri ilə bütün məhəllədə

tanınan, açıq-saçıq söhbətləri ilə hər kəsi utandırmağı bacaran Ayşənin xaraketrinin müsbət tərəflərinin də olduğu maraqlı epizodlarla verilir. Salihənin boşanmasının kürəkəni ilə qızının iş ortaqlığını məhv edəcəyini bilə-bilə qızını deyil, Salihəni dəstəkləyir, boşanmasına haqq qazandırır. Daim anasından utanan Salihənin sirdaşı olur, boşanmadan sonra onun yenidən təhsilə başlamasını dəstəkləyir və daha gözəl qismətə, həyat yoldaşına layiq olduğunu, günlərin birində Qahirənin ən yaxşı bəy namizədilə ailə quracağını deməklə ailənin ruhunu yüksəldir. Ayşənin bu səmimiyyəti, insani keyfiyyəti, mehriban qonşu yaxınlığı Kamil həbsə düşərkən yenə Cəfər ailəsinin yanında olması ilə bir daha sübut olunur. Ayşə yaxşı qonşu, səmimi dost, dar günün yoldaşıdır.

Beləcə, Əl-Asuani keçən əsrin ortalarında bir diktatura rejiminin formalaşdırdığı Misir mənzərəsini, XXI əsrdə inqilabla devirilmiş başqa bir diktatura rejiminin ardından formalaşan Misirdən baxış bucağı altında təsvir etmiş, maraqlı müqayisəli fikirlər, təhlillər nəzərə çatdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Alaa Al Aswany. https://en.wikipedia.org/wiki/Alaa_Al_Aswany
2. Alaa Al Aswany. Chicago. Harper Collins e-books; Reprint edition (September 23, 2008)
3. Alaa Al Aswany. The Yacoubian Building. Harper Perennial; First Harper Perennial Edition (August 1, 2006)
4. Ala Al Aswani. Egyptian Automobile Club. Trans.Avi Pardo. Istanbul, 2017
5. Egypt’s Tahrir Revolution. Edited by Dan Tschirgi, Walid Kazziha, and Sean F. McMahon. USA 2013 // https://www.rienner.com/uploads/50d2161b56feb.pdf
6. 2011 Egyptian revolution. // https://en.wikipedia.org/wiki/2011_Egyptian_revolution
7. Karl Benz. https://az.wikipedia.org/wiki/Karl_Benz
8. Kalashnikov A.V. https://cyberleninka.ru/article/n/egipet-pri-h-mubarake-osvoenie-novyh-vneshnepoliticheskih-prostranstv-1
9. “Sloqanı, devizı, lozunqi”. http://voxfree.narod.ru/slogan/ political. html
10. “Spisok 100 vliyatelnıx arabov” http://www.centrasia.ru/ newsA. php?st= 1322551680
11. Suvorov M.N., Jandasova Z.M. https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/6540/4/Suvorov%20M.N.%20Sovremennaya%20literatura%20Bliznego%20i%20Srednego%20Vostoka.pdf
12. Farouk of Egypt. https://en.wikipedia.org/wiki/Farouk_of_Egypt
13. Sherif Hatata. https://en.wikipedia.org/wiki/Sherif_Hatata
14. Sonallah Ibrahim. https://en.wikipedia.org/wiki/Sonallah_Ibrahim

Göndərilib: 10.02.2022 Qəbul edilib: 09.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/28-32

Tamara Bidat qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
tamara64@bk.ru

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSİ FİQURLARIN QURULMASI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə həndəsi fiqurların qurulması bacarıqlarının formalaşmasına həndəsi məsələlərin həllində əsas şərtlərdən biri kimi baxılır. Təklif olunur ki, ilk riyaziyyat dərslərindən həndəsi fiqurları öyrənməyə başlayandan şagirdlərə onları əvvəlcə əllə, sonra xətkeş və pərgarla yüksək keyfiyyətlə çəkməyi öyrrətmək lazımdır.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, həndəsə, həndəsi fiqur, çertyoj, qurma məsələləri*

Tamara Bidat Mammadova

Formation of construction skills of gymanic figures in primary schools

Abstract

The article is devoted to formation of skills of constructing geometric shapes. The author suggests that the first lessons of mathematics by using geometrical figures features of their students, first by hand, then using a ruler.

Key words: *elementary school, geometry, geometric shapes, drawing, problems on construction*

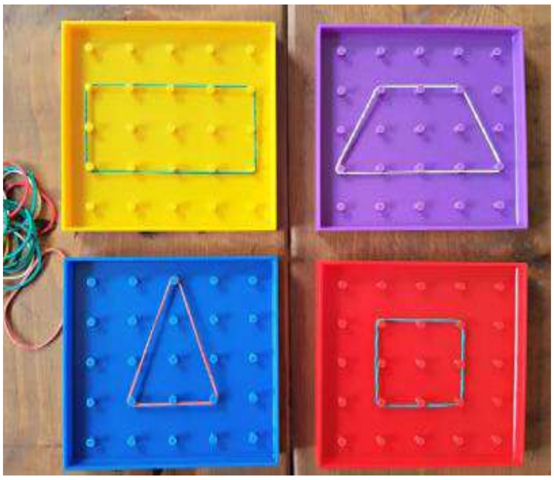
Giriş

Həndəsə riyazi təhsilin fəza təsəvvürləri yaradan, inkişaf etdirən və praktik bacarıqlar formalaşdıran zəruri hissəsidir. Dərsdə verilən həndəsi məzmunlu tapşırıqlar və onlarla iş metodları uşaqlarda fəza təsəvvürlərini, müşahidə və müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və mücərrədləşdirmək bacarığını inkişaf etdirməyə kömək etməlidir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün praktiki tapşırıqlardan istifadə metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Praktiki tapşırıqlar adətən hər hansı bölmə və ya mövzunun öyrənilməsindən sonra həyata keçirilir və ümumiləşdirici xarakter daşıyır: vərəqi qatlama, vərəqdə həndəsi fiqurların çəkilməsi və s. Eyni zamanda, çertyoj çəkmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Həndəsənin öyrənilməsi zamanı iki üsuldan istifadə edilməlidir: nəzəri və praktiki üsul. İbtidai təhsil proqramında uşaqların nə zaman xətkeşdən, üçbucaqlı xətkeşdən istifadə edəcəkləri, bu və digər vasitələrdən istifadə etməklə bəzi sadə qurma və ölçmələri yerinə yetirəcəkləri göstərilir.

Həndəsənin tədqiqat obyekti, əsasən, həndəsi fiqurların qrafik modelləridir. Həndəsi qurma dedikdə, parça, bucaq və s.-nin xüsusi ölçülərindən istifadə etmədən yalnız pərgar və xətkeşlə (adətən ölçüləri olmayan xətkeş) istifadə edərək parçaların, bucaqların və digər həndəsi fiqurların çəkilməsi prosesi başa düşülür. Bütün qurma məsələləri konstruktiv həndəsənin aksiomlarına əsaslanır. Konstruktiv həndəsənin aksiomları ən sadə həndəsi qurmalardır. Qurma məsələləri həlli sonlu sayda ən sadə qurmalara gətirilirsə, o, həll olunmuş hesab olunur. Təbiidir ki, hər bir qurma alətinin özünün müəyyən konstruktiv gücü var. Yəni hər bir qurma alətinin müəyyən postulatlar sistemi var. Məsələn, məlumdur ki, təkcə xətkeşin köməyi ilə verilmiş parçanı iki bərabər hissəyə bölmək mümkün deyil, təkcə pərgarın köməyi ilə isə bu, mümkündür. Yalnız bir pərgar və xətkeşdən istifadə edərək, parçanı və ya bucağı yarıya bölmək,dairəni, üçbucağı və ya digər çoxbucaqlıları iki bərabər hissəyə bolmək də olar. Eyni prinsiplərdən istifadə edərək, eyni obyektləri dörd, səkkiz, on altı və s.bərabər hissəyə də bölmək olar. Əgər parça, bucaq, dairə, üçbucaq və s. verilmişdirsə, başqa yerdə xətkeş və pərgardan istifadə edərək onun surətini çıxarmaq olar.

Azyaşlı uşaqlar uzun zaman və çox səy sərf edərək öyrəndikləri fiqurları təsvir edə bilmirlərsə, həndəsənin tədrisini tam hesab etmək çətindir. Digər tərəfdən, məhz bu modellərin qurulması prosesində müvafiq anlayışların məzmununu təşkil edən fiqurların xassələri tətbiq edilir və nətic ədə mənimsənilir. Həndəsəni öyrənməyin ilk mərhələsi ikiölçülü fiqurları müəyyən etmək, adlandırmaq və təsvir etməkdir. Bunun üçün çox sayda əşyalar, oyunlar mövcuddur, belə ki, müəllim tədris etdiyi hər ikiölçülü fiqur üçün əyani vəsait yarada bilər: fiqurları çəkərək onların hər birinin neçə tərəfi və təpəsi olduğunu göstərər; rəngli çöplərdən həndəsi fiqur düzəltməyi, tangramlarla yeni fiqurlar yaratmağı, həndəsi çərçivələrdə elastik bantlardan istifadə edərək fiqurlar yaratmağı, lövhələr üzərində sadə fiqurları çəkmək və s. tapşırıqları vermək, fiqurların və onun hissələrinin necə adlandığını yadda saxlamağa kömək edən cəlbedici mahnı və ya şeir öyrətmək olar.

Qurma məsələləri fəza təfəkkürünün inkişafı üçün də vacibdir, çünki fiqurun əyanilik, vizuallıq əsasında öyrənilən həndəsə tədrisinin digər tapşırıqlarından fərqli olaraq, qurma məsələlərində fiqur onun xassələri əsasında təsvirinə uyğun olaraq qurulur. Buna görə də həndəsi fiqurların qurulması mövzusu kiçik yaşlı şagirdlərə həndəsə tədrisi sistemində həndəsi materialın öyrənilməsini prosesini tamamlayır. Qurma məsələlərinin həlli əvvəllər əldə edilmiş biliklərin tətbiqini tələb edir və əlavə olaraq, uşaqların tanış olduğu fiqurlar haqqında yeni məlumatlar əldə edir. Qurma məsələləri ən qədim riyazi məsələlərdəndir. Onlar həndəsi fiqurların xassələrini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir, çertyoj çəkmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. İbtidai sinif müəllimləri bu barədə bilik və bacarıqlara sahib olmalı, ışlərini düzgün qurmalıdılar.

Həndəsə elementlərinin öyrədilməsi-əsasən də praktik iş, yəni həndəsi fiqurların ölçülməsi, çəkilməsi ibtidai sinif riyaziyyat kursunda xüsusi yer tutur. İbtidai məktəbdə həndəsi materialın öyrədilməsində əsas məqsəd uşaqlarda nöqtə, düz xətt, çoxbucaqlıların müxtəlif növləri, düzbucaqlı, kvadrat və s. kimi həndəsi fiqurlar barədə aydın təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır. Növbəti mərhələ ölçü alətlərindən istifadə etməklə həndəsi fiqurların qurulması və ölçülməsi kimi praktik bacarıqların inkişaf etdirilməsidir. Şagird həmçinin olçü alətləri olmadan da gözəyarı olçməyi, əllə çəkməyi bacarmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif kurrikulumunda hər ilin sonunda şagirdlərin əldə edəcəkləri bilik və bacarıqlar göstərilir. Bunlar nöqtə, düz xətt, parça, bucaq, sınıq xətt, ücbucaq, düzbucaqlı, kvadrat, şüa, dördbucaqlı, diaqonal, parallel və kəsişən düz xətlər və s. anlayışları, onları ayırd etmək, çəkmək, ölçmək bacarığıdır.

İbtidai sinifdə həndəsi materialın öyrədilməsi həndəsi fiqurlar barədə təsəvvürlərin toplanmasıdır, fəza təsəvvürlərinin, məntiqi təfəkkürü, praktik bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir, şagirdləri gələcəkdə həndəsəni öyrənməyə hazırlayır. Həndəsi materialın oyrənilməsi aşagıdakı sxem üzrə aparılır:

Fiqurun adı ⟶ fiqurun tanınması ⟶ fiqurun qurulması ⟶ fiqurun xassələrinin öyrənilməsi.

Həndəsə tədrisinin qarşısında duran məsələlər:

1) uşaqlarda fəza təsəvvürlərinin nkişafı;

2) müxtəlif həndəsi fiqurlar, həcmli cisimlər haqqında təsəvvürlərin formalaşması;

3) elementar qurma (şəklini çəkmə) bacarıqlarıdır.

Sonuncunun həyata keçirilməsi üçün qurma məsələlərindən istifadə olunur.

Qurma məsələsi müəyyən alətlərin köməyilə hər hansı fiqurun qurulması, yaxud hər hansı fiqur verilərək eynisini qurmaq tələb olunan məsələlərə deyilir. Məsələnin şərtini ödəyən fiqura məsələnin həlli deyilir. Qurma məsələsinin həllini tapmaq şərtı ödəyən fiqurun qurulması alqoritmidir. Qurma məsələlərini həll etmək üçün

1) məsələ təhlil olunur;

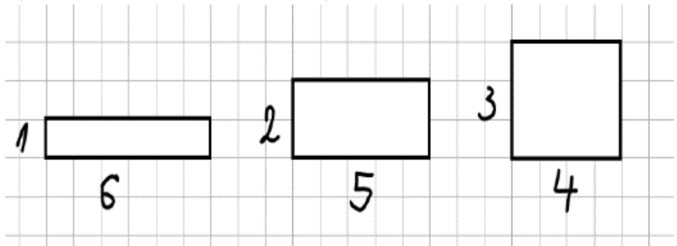
2) qurulur;

3) isbat olunur;
4) tədqiq olunur.

Məsələ. Tərəfləri cəmi (perimetri) 14 olan düzbucaqlı çəkin.

Təhlil: Əgər tərəfləri cəmi 14 olarsa iki tərəfinin, yəni eni və uzununun cəmi 7 olmalıdır. Cəmi 7 olan ədədlər 1 və 6, 2 və 5, 3 və 4 ədədləridir. Yəni, biz tərəfləri cəmi 14 olan 3 düzbucaqlı çəkə bilərik.

Qurma:

*İsbat:*İsbat edək ki, tərəfləri 1 və 6, 2 və 5, 3 və 4 olan düzbucaqlının tərəfləri cəmi 14 olacaq: 2(1+6) = 14; 2(2+5) = 14; 2(3+4) = 14.

Tədqiqat: Göründüyü kimi tərəfləri cəmi 14 olan üç düzbucaqlı qurmaq mümkündür, çünki iki tərəfinin cəmi 7 olan 3 düzbucaqlı var.

Ilk günlərdən uşaqlar tərifi olmayan əsas anlayışlarla nöqtə, düz və sınıq xəttlə tanış olurlar. Onları cəkməyi, adlandırmağı öyrənirlər. Müəllımın göstərişi ilə düz xətt üzərində iki nöqtə qeyd edərək parça, daha sonra sınıq xətt anlayışı ilə tanış olurlar. Sınıq xəttin başlangıc və sonunu birləşdirərək qapalı sınıq xətt alırlar. Tapşırıqların köməyi ilə qapalı sınıq xətlə çoxbucaqlı arasında əlaqə yaradılır və daha sonra sınıq xəttin ölçülməsi ilə tanışlıq başlanır. Ilk onluğu öyrənərkən uşaqlar həndəsi fiqurlardan didaktik material kimi istifadə edirlər: sayırlar, hesablayırlar, müqayisə edirlər və s. növbəti mərhələdə çoxbucaqlıların növləri öyrənilir: tərəf, bucaq, təpə anlayışları möhkəmləndirilir.

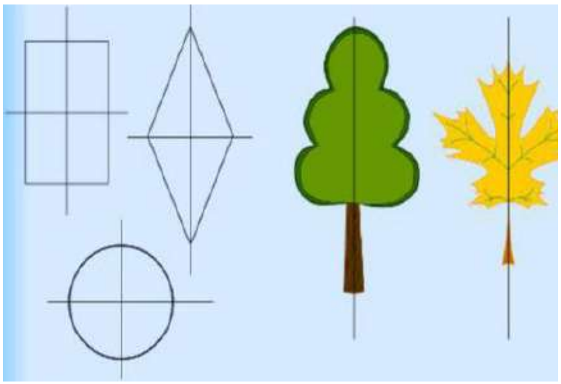
Həndəsi fiqurlar və onların xassəlri ilə tanişlıq qurma məsələlərinin köməyi ilə möhkəmləndirilir. Fiqurları qurarkən şagirdlərdə certyoj alətlərindən istifadə etmək, certyoj çəkmək vərdişi yaranır. Adətən qurma məsələlərinin həlli dörd mərhələyə bölünür: analiz, qurma, isbat və tədqiqat. Analiz, məsələ həllinin hazırlıq və eyni zamanda əhəmiyyətli mərhələsidir və qurma məsələlərin həlli yolunu tapmağa imkan verir. Qurma mərhələsi analiz nəticəsində məsələnin həlli üsulu müəyyən olduqdan sonra, həmin bu üsulla tələb olunan fiqurun qurulmasından ibarətdir. İsbatın məqsədi qurma nəticəsində alınan fiqurun məsələnin şərtində verilən bütün tələbləri ödədiyini göstərməkdən ibarətdir. Tədqiqat mərhələsi məsələdəki verilənlərin hər bir qiymətində məsələnin həllinin olub-olmadığını, əks halda verilənlərin hansı qiymətlərində məsələ həllinin olduğunu, hansı qiymətlərində isə məsələ həllinin olmadığını müəyyən etməkdən; hansı şərt daxilində məsələnin bu və ya digər sayda müxtəlif həllinin olduğunu göstərməkdən ibarətdir.

İbtidai siniflərdə bu mərhələlərdə qabarıq şəkildə istifadə olunmasa da müəllim uşaqları bu istiqamətdə işləməyə yönəltməlidir: fiqur necə yerləşir, parça necə çəkilməlidir, düz bucaq qurulubsa düz bucaq modelinin köməyi ilə düz qurulub qurulmadığı yoxlanılır (yəni düz qurulduğu isbat olunur).

Həndəsi materialın öyrədilməsi üçün ən yaxşı metod praktik metodlar, əsasən də, praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsidir. Uşaqlar fiqurları kağızdan kəsməyi, plastilinlə, çöplərlə və s. düzəldə bilməyi bacarmalıdır. Bu zaman fiqurların oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmalıdır. Həndəsi fiqurların xassələrini şagirdlər sərbəst olaraq belə tapşırıqları yerinə yetirərək təcrübədən əldə etməlidirlər. Qurma məsələlərini hətta məktəbəqədər hazırlıq dövründə də təklif etmək olar. Məsələn, uşaqlar üşbucaqla tanış olduqdan sonra onlara müxtəlif uzunluqlu çöplər verərək üçbucaq qurmağı tapşırmaq olar. Bir neşə cəhddən sonra uşaqlar görəcəklər ki, istənilən ölçüdə üç çöplə üçbucaq qurmaq mümkün olmur.

Simmetriya ilə uşaqlar hər yerdə qarşılaşırlar, ona görə də simmetriyanı artıq məktəbəqədər hazırlıq və ibtidai məktəbdə tətbiq etmək təbiidir. Kəpənəyin, gülün, ulduzun, qar dənəciyinin və s.-nin rəsmlərinə baxarkən uşaqlar onlarda ortaq forma və ya naxışın hansısa hissəsinin təkrarını görürlər. Həndəsi nöqteyi-nəzərdən simmetriya formanın müəyyən qanunauyğunluğunu, müəyyən hərəkətlərin təsiri altında dəyişməzliyini xarakterizə edən fiqurun xassəsidir. Uşaqlara kəpənəyin yarısı rənglidirsə, onu rəngləməyi bitirməyi; ləçəklərindən biri rənglidirsə, çiçəklərin rənglənməsi; nümunəni davam etdirmək və s. tələb oluna bilər. Sonra anoloji tapşırıqlar həndəsi fiqurlar üçün verilə bilər. İbtidai

məktəbin 1-ci sinfində “Simmetriya” mövzusunda bu termin daxil edilmədən propedevtik iş aparılır, 3-cü sinifdə isə "Simmetriya" mövzusundan əvvəl müstəvidə fiqurların çevrilməsi ilə tanış olurlar. Simmetriya mövzusu ilə tanışlıq praktik tapşırıqlar şəklində aparılır. Bu tapşırıqlar da uçaqlarda həndəsi qurma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Qurma məsələləri, ənənəyə görə (Evklidə ğörə), xətkeş və pərgarın köməyilə yerinə yetirilir. Bu məsələlər “verilən parçaya bərabər parşanı qurun”, “verilən çevrəyə bərabər çevrəni qurun” kimi tapşırıqlarla başlaya bilər. Löhədə parça çəkib uşaqlara dəftərlərində eyni uzunluqlu parçanı necə çəkmək olar sualı ilə müraciət etmək olar. yaxşı olar ki, xətkeşlə və xətkeşsiz, yalnız xətkeş və ya xətkeşlə pərgar üçün mümkün variantlar nəzərdən keçirilsin. Sonda hansı halda nəticənin daha dəqiq olduğu araşdırıla bilər.

Mürəkkəb qurma məsələlərinin tərkibinə daxil olan tez-tez rastlanan sadə qurma məsələləri arasında verilmiş parçanın yarıya bölünməsi, düz xətt üzərində verilmiş uzunluqda parçanın ayrılması, verilən bucağa bərabər bucağın qurulması, parçanın bərabər, mqtənasib hissələrə bölünməsi, verilmiş nöqtədən verilmiş parçaya paralel və ya perpendikulyar parçanın qurulması, üç tərəfinə görə üçbucağın qurulması və bu kimi digər məsələlər yer alır.

İbtidai siniflərdə qurma bacarıqlarının formalaşdırılması mərhələləri kimi

1. Hazırlıq mərhələsi: şablonlardan istifadə edərək həndəsi fiqurların təsviri.
2. Xətkeşdən istifadə etmədən əllə həndəsi fiqurların çəkilməsi.
3. Çertyoj alətləri ilə tanışlıq: xətkeş, üçbucaq və pərgar. Onlarla işləmək qaydaları.
4.Elementar qurma məsələlərinin həll etmə bacarığının formalaşması. Qərar vermək bacarığının formalaşdırılması.

Hər bir mərhələnin öyrənilməsində kompüter texnologiyalarından istifadə etmək mümkündür. Müxtəlif qrafik redaktorların köməyi ilə fiqurları çəkib əyani şəkildə göstərmək, multimediya proqramlarının vasitəsilə animasiya effektləri tətbiq edərək həndəsi fiqurların qurulma qaydasını öyrətmək olar.

Ibtidai siniflərdə uşaqlar oyundan ciddi dərs fəaliyyətinə keçir. Bu keçid çox zaman uşaqlarda psixoloji problemlər yaradır. KT-nın imkanlarından istifadə bu problemi aradan gotürməyə kömək edir. Ənənəvi dərslədə əldə etdiyi bilik, baçarıq və vərdişləri dərsdənkənar heç yerdə tətbiq edə bilməyən şagird kompüterdə oyunlar şəklində tətbiq edə bilir. Aşağı sinif şagirdləri çox emosional olduğundan dərslərdə KT-dan istifadə həm də emosional gərginliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

Ibtidai sinif həndəsə materialı propedevtik xarakter daşıdığından bu mərhələdə kompüterdən əyani vəsaitlərin hazırlanması və nümayişi üçün istifadə edilir.

Qurma bacarığının formalaşması üçün şagird xətkeş və qələmdən istifadə etmək vərdişlərinə yiyələnməlidir.Bunun üçün isə dərslikdə, iş dəftərində, kompüterin ekranında rast gəlinən fiqurların dəftərdə çəkilməsi məqsədəuyğundur.

İbtidai siniflərdə aşağıdakı növ qurma məsələləri verilir:

1. Çertyoj alətlərindən istifadə etmədən damalı kağızda həndəsi fiqurların qurulması üçün tapşırıqlar.
2. Çertyoj alətlərindən istifadə etmədən damasız kağızda həndəsi fiqurların qurulması üçün tapşırıqlar.
3. Çertyoj alətlərindən istifadə etməklə həndəsi fiqurların qurulması üçün tapşırıqlar.

Elementar qurma məsələləri gələcəkdə şagirdlərə daha çətin qurma məsələlərini həll etməyə, ikiölçülü kağız üzərində üçölçülü fiqurları, onların kəsiklərini qurmağa kömək edəcək. Bizi əhatə edən dünya üçölçülüdür, ancaq ətrafdakı gerçəyi təsvir etməyə çalışdığımız kağız, təəssüf ki, yalnız ikiölçülüdür. Təsvir etdiyimiz obyektlərin mümkün qədər həcmli və real görünməsi üçün müəyyən qaydalara əməl edilməli və perspektiv düzgün qurulmalıdır. Əldə olunan qurma vərdişləri bu işin də öhdəsindən gəlmək üçün zəmin yaratmış olacaq.

Nəticə

Həndəsi qurma məsələləri şagirdlərin çətinlik çəkdiyi mövzulardan biri olmuşdur. Ölçmə texnikası da həndəsi qurmada çox vacibdir və həllediciDir. Bəzi həndəsi anlayışlar bəzi şagirdlərə bir qədər mücərrəd görünə bilər. Lakin həndəsi konstruksiya yaxşı öyrədildikdə və fiziki konstruksiyalarla əlaqələndirildikdə, şagirdlərin şüurunda həndəsi anlayışlar daha konkret olar.

Ibtidai siniflərdə həndəsədən təklif olunan məsələlərdə:

- ✓ həndəsi fiqurlardan sayma obyekti kimi istifadə olunarsa- belə məsələlər adətən fiqurların adları, onları tanimaq və fərqləndirə bilmək bacarığı formalaşır;
- ✓ həndəsi ölçmələr tələb olunursa-bu onlarda parçanın uzunluğunu, sahəni ölçə bilmək qabiliyyətini formalaşır;
- ✓ hesablama tələb edilirsə-belə məsələlər həll etmək bacarığını təkmilləşir;
- ✓ qurma işləri lazım gəlirsə-xətkeş, və pərgarın köməyi ilə həndəsi fiqurların damalı və ağ vərəqdə qura bilmək bacarığı formalaşır;
- ✓ fiqurları təsnif etməq qabiliyyəti yaranır;
- ✓ fiqurların hissələrə, o cümlədən, bərabər hissələrə bölünməsi, verilən fiqurlardan yeni fiqur yaradılması bacarığı formalaşır.

Həndəsi qurmalar yerinə yetirilərkən tələblər oxu və yazmanı öyrədərkən olduğu kimi olmalıdır, yəni certyojların yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi tələb olunmalıdır. Qurma işləri zamanı şagirdlərdə nə etdiyini izah etmə, termin və simvollardan istifadə etmə qabiliyyəti formalaşmalıdır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müvafiq metodikadan, tədris materiallarından istifadə şagirdlərdə həndəsi qurma məsələlərini həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edəcək.

References

1. “Visual geometry” notebook in mathematics for grade 1-4, Istomina N.B., M., 2004.
2. Minskin E.M., "From the game to knowledge" M. "Enlightenment", 1982.
3. Shapovalova O.E., "Workshop on special psychology" Textbook BSPI, Birobidzhan, 2000.
4. "Psychological and pedagogical diagnostics and counseling", Sekachev V. Institute for Humanitarian Research, M., 2006.
5. Jorge Angeles, Damiano Pasini, Fundamentals of Geometry Construction, Springer-2020, 43 p.
6. Badanova T.A. Methodology for the formation of spatial thinking of students in the study of geometry based on a synergistic approach: Abstract of the dissertation for the degree of candidate ped. Sciences / 2009.
7. Prasolov V.V. Problems in planimetry. -4th ed., supplemented -M.: Publishing House of the Moscow Center for Continuous Mathematical Education, 2001. -584 p.
8. Michael McDaniel,Geometry by Construction: Object Creation and Problem-solving in Euclidean and Non-Euclidean Geometries, 2019
9. Savin A.P. The method of geometric places / Optional course in mathematics: Textbook for grades 7-9 of high school. Comp. I.L.Nikolskaya. -M.: Enlightenment, p. 74.
10. Demidova, T.E. My mathematics: textbook for the 1st grade: in 1 part -M.: Balass, 2008.
11. Demidova, T.E. Mathematics (My Mathematics): textbook. for the 2th grade. -M.: Balass, 2009.
12. Demidova, T.E. Mathematics (My Mathematics): textbook. for the 3th grade. -M.: Balass, 2010.
13. Demidova, T.E. Mathematics (My Mathematics): textbook. for the 4th grade. -M.: Balass, 2010.
14. Drozd, V.L. Methods of elementary education in mathematics: textbook. settlement for ped. In-tov; under total ed. A.A.Stolyar, V.L.Drozda. -Minsk: Higher School, 1988.
15. Moreau, M.I. Mathematics: textbook. for the 1st grade beginning. school: in 2 part: part 1 -M.: Education, 2002.
16. Moreau, M.I. Mathematics: textbook. for the 1st grade beginning. school: in 2 part: part 2 -M.: Education, 2002.

Göndərilib: 12.02.2022 Qəbul edilib: 15.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/33-37

Sevinj Tahmaz Hajiyeva
Azerbaijan State Pedagogy University
PhD on the pedagogical sciences
h.sevinj_88@yahoo.com

EFFECTIVENESS EMOTIONAL INTELLIGENCE (EI) IN TEACHING

Abstract

The modern system encourages teachers to be more mobile, which requires qualities such as emotional intelligence and communication competence. In this research examined relationship between emotional intelligence and teaching effectiveness in high education. Teachers who are emotionally intelligent are more likely to identify their own emotional conditions and can avoid any negative situation by reflecting the awareness. High emotional intelligent teachers are more effective than low emotional intelligent teachers (Perry and Ball 2007). So the objective of my study is to make aware educational institutes about the positive role of emotional intelligence in effective teaching practice and to make them realize to provide trainings to the teachers about developing emotional intelligence in them.

Key word: *High education, effective teaching, emotional intelligence (EI), teaching effectiveness*

Sevinc Təhməz qızı Hacıyeva

Tədrisdə emosional zəka (ez) effektivliyi

Xülasə

Müasir sistem müəllimləri daha mobil olmağa sövq edir ki, bu da emosional intellekt və ünsiyyət bacarıqları kimi keyfiyyətlər tələb edir. Bu tədqiqatda yüksək təhsildə emosional zəka ilə tədrisin effektivliyi arasında əlaqə araşdırılmışdır. Emosional intellektli müəllimlər öz emosional vəziyyətlərini daha çox müəyyən edə bilirlər və şüurunu əks etdirərək hər hansı neqativ vəziyyətdən qaça bilərlər. Yüksək emosional intellektli müəllimlər aşağı emosional intellektli müəllimlərdən daha təsirli olurlar (Perry and Ball 2007). Beləliklə, mənim tədqiqatımın məqsədi təhsil müəssisələrini emosional zəkanın effektiv tədris təcrübəsində müsbət rolu haqqında məlumatlandırmaq və onlarda emosional intellektin inkişafı ilə bağlı müəllimlərə təlimlər keçirmələrini həyata keçirməkdir.

Açar sözlər: *yüksək təhsil, effektiv tədris, emosional intellekt (EI), tədrisin effektivliyi*

Introduction

Teaching profession is highly emotional and social job with multi-dimension complexes (Hargreaves 1998; Sutton and Wheatley 2003; Stronge, Tucker and Hindman 2004) which requires a range of skills including content knowledge, pedagogical, class management, communications and instruction skills. The well-known British expert in the field of education development, Alan Mortiboys (2011), argued that a teacher brings two things to the classroom that are of value to the leaners. One is expertise in the subject, derived from study, research or professional experience. The other is knowledge of learning and teaching methods – a teacher’s pedagogy, such as how to structure the content being presented, how to encourage participation by leaners, use of materials and so on. In his view, emotional intelligence is the unrecognized third component of what a teacher should be able to offer to learners because emotional intelligence is that very important ingredient that makes the process of teaching highly effective.

“I believe that, the role of emotional intelligence is very important as emotional intelligence skills were linked to classroom management performance and also relates to retention factors for new and novice teachers. If teachers don’t use emotional intelligence in teaching the value of their knowledge of the subject and their learning and teaching methods can be seriously diminished.” (Alan Mortiboys 2011, p 4). According to Hay Mcber (2000) teachers’ effectiveness is based on the set of 12 characteris-

tics which are divided in to 4 clusters. One is professionalism which includes commitment, confidence, trustworthiness and respect, second is thinking which includes analytical and conceptual thinking, third is expectation which includes drive for improvement, information seeking and initiative and fourth cluster is leadership which includes flexibility, accountability and passion for learning. Along with these competencies teachers with high emotional intelligence skills are more effective ones (Stein and Book, 2006). Mayor and Sallovey (1990) defined emotional intelligence as "the abilaity to monitor one's own and other's feeling and emotions to discriminate among them and use this information to guide one's thinking and actions". Teaching profession is rated among the ten professions which require high level of emotional intelligence to get succeeded (Yate, 1997). Emotional intelligence is one of the valuable qualities for teachers to possess (Maree and Mokhuane, 2007). These skills can be developed at any age through various training programs for the professional effectiveness at the workplace (Goleman1998). Emotional intelligence trainings can bring positive changes in practices of teachers, behavior and relationship with students and overall meaningfulness of the professional development (Doleva and Leshema 2015)

Literature Review Emotional Intelligence (EI)

Emotional intelligence is "your ability to recognize and understand emotions in yourself and others and your ability to use this awareness to manage your behavior and relationships.

Emotional intelligence is "something" in each of us that is a bit intangible. It affects how we manage behavior, navigate social complexities and make personal decision that achieve positive result" (Trans Bradberry and Jean Greaves). It explains how one behaves and manages it and he or she deals with the social difficulties to make his or her own decision that lead success. Emotional intelligence contains two primary competencies which are personal and social competencies.

Emotional intelligence as a term first time appeared in the works of Mayer and Sallovey (1990). They defined emotional intelligence as "the ability to monitor one's own and other's feeling and emotions to discriminate among them and use this information to guide one's thinking and actions". Goleman (1998) developed this idea and introduced the model of emotional intelligence focus on workplace. His approach is closely related to productivity and personal successfulness on the workplace.

According to David R.Caruse (2008) emotional intelligence is that emotions contain data and they send us a signal about what is going on in the world, or within ourselves. Emotion direct our attention and motivate us to engage in certain behaviors. These emotional signals heighten awareness in general, redirect our attention from whatever it is you were doing to an important event, and get you ready to act in some way. The most important aspect of emotions is to give us critical data about our interpersonal world.

There are three approaches to Emotional Intelligence (EI) that arguably have generated the most interest and/or research attention thus far. The three are: the Ability EI model, the Trait EI model, and the Mixed EI model.

Ability EI model (Mayer, 1990):

In this model, emotions are viewed as evolved signal systems and each emotion conveys a specific meaning. For example; fear conveys the possibility that one is under attack and will need to escape; happiness conveys the hope of joining with others. This idea of reasoning with and about emotional information is reflected in the following definition: "Emotional intelligence refers to an ability to recognize the meaning of emotion and their relationships and to reason and problem-solve on the basis of them. Emotional intelligence is involved in the capacity to perceive emotions, assimilate emotion-related feelings, understand the information of those emotions, and manage them [Joseph Ciarrochi, Joseph P. Forgas and John D.Mayer,2006, p.267]."

This model suggest four types of emotional abilities; one is emotional perception, second is emotional use, third is emotional understanding and fourth is emotional management.

Trait EI model (Bar-On, 1997)

Bar-On defines EI as: "An array of no cognitive capabilities, competencies and skills that influence one's ability to succeed in coping with environmental demands and pressures"(BarOn,1997 ,p.14, italics in original). In other words, it is any ability or skill that is not specifically cognitive. This model is developed by Petrides in 2009 which is somehow different from the ability EI model. It describes that emotional traits of people are part of their personalities and self-perception but they cannot be measured scientifically but it can be measured by the selfreport of respondent assuming that the respondent is well aware of his own behavior and describe well. This model depicts EI as a brain-based ability of any person which does not include external aspect of personality in it. (Petrides. K.V. 2009) Mixed EI model (Goleman, 1998):

Goleman often characterizes EI as a list of personal and social characteristics. Those competencies are self-awareness, self-management, social awareness and social skills.

Self-Awareness: being self-aware means how someone is feeling in a particular moment and how he is making decision by using his gut feeling. Skills that are needed to have the competency of self-awareness are emotional self-awareness, accurate self-assessment and selfconfidence.

Self-management: to manage one's own emotions as they could not be able to interfere in any situation but be able to facilitate to face the situation. Skills required for self-management competency are self-control, trustworthiness, conscientiousness, adaptability, achievement orientation, initiative.

Social Awareness: to be able to sense the feelings of other to understand the situations from the perspectives of others. Skills that are required for this competency are empathy, organizational awareness, service orientation.

Social Skills: to be able to behave and interact well in social situations with respect to managing emotions and dealing with other people. By having social skills one can influence, lead, develop others, communicate, persuade, negotiate and will be able to manage conflict, build bonds, collaborate, manage change.

Teacher Effectiveness

Teacher effectiveness is the impact that classroom factors, such as teaching methods, teacher expectations, classroom organization, and use of classroom resources, have on students' performance. (Kyriakides, Leonidas, Muijs, Daniel and more Taylor & Francis group 2004)

Effective Teacher

Effective teacher is one who achieves his/her goal which he/she has set for him/herself. A teacher who possesses knowledge and skills which are needed to attain that goal is to be called an effective teacher (Aderson, 2004). According to Cedric Cullingford characteristics of the effective teacher are;

Integrity – the quality of someone who is doing his best, modestly and without selfcons-ciousness. No teacher is ever perfect but every teacher can try to do better. Often we are doing better than we think we are.

Learning – the quality of enjoying and sharing a sense of curiosity. The process of learning is similar at all stages; and the teacher is also involved in learning. Teaching is a chance to gain knowledge and insight.

Organization – the quality of managing a classroom, with good preparation, clear rules and expectations, attention to detail, the best use of the classroom facilities, as well as knowing when to teach the class as a whole, in groups or individually.

Communication – the quality of showing an interest in other people, both pupils and colleagues and being able to demonstrate that interest through ideas, and stories, as well as through shared values.

Humor – we need a sense of humor to survive and to avoid being burdened with all our other virtues.

All these qualities are central to effective teaching. They are developed through practice.

Emotional Intelligence and Effective Teaching

It has been reported that emotionally intelligent individuals tend to make better team players, and they are more effective at motivating themselves and others. (Kets de Vries M. R.,2003) A growing body of research has focused on the importance of Emotional Intelligence characteristics as positive attributes in predicting the success of students and leader effectiveness (Adeyemo D. A. and Agokei R. C.2009, Watkin C.,2000, Goleman D.1999). Studies have found that a positive mood is associated with effective teaching (Watkin C.,2000, Centra J. A.,1993, Murray H. G 1991). In addition, people in positive moods tend to be more optimistic and have greater determination to achieve future success for themselves and others (Salovcy P. and Birnbaum D.,1989).

According to Hargreaves (2000) teachers must read students to know their emotions, expectations and conditions as it will lead them to better plan and manage the decisions about lectures, instructions, assessments and class management. Jha and Singh (2012) discussed that emotional management in a teacher is an important ability to inspire and motivate students. Teachers who manage their positive and negative emotions well within themselves are likely to understand more its influence on their work and overall performance and also on their relationships with their colleagues. That is why emotional stability in someone is highly correlated with management of relations. This concept has emerged as the second best and important predictor of teacher effectiveness. Management of relations with students actually creates a learning environment with positive attitude. This will resolve many problems of the students and teachers as well before becoming serious ones.

Conclusion

As this study is aimed to provide an insight about the relationship between emotional intelligence and teacher effectiveness, researches has shown that there is positive relationship between EI and TE. A teacher with a high level of emotional intelligence will proved to be the highly effective teacher. Emotional intelligent persons are aware about their own and others' emotions as well so they can manage with their own emotions and the relationships with others as well. As teaching profession is highly emotional job so it involves a variety of competencies which are of emotional intelligence. This study will further be continued by collecting data from a sample of teacher from an academic institute to prove the results empirically.

Reference

1. Annaraja, P. and Jose, S. (2005) Emotional intelligence of B. Ed. trainees. Research and Reflections in Education pp.2, 8-16.
2. Bar-On, R. (2000). Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory (EQ-i). In R. Bar-On and J. D. A. Parker (Eds.), Handbook of emotional intelligence. San Francisco: Jossey-Bass.
3. Bar-On,R (1997), Bar-on Emotional Quotient Inventory: Technical Manual. Toronto, Canada: Multi Health System.
4. Career Smarts: Jobs with a Future by Martin Yate (1997-02-11) Mass Market Paperback – January 1, 1895.
5. Cassell Education Cedric Cullingford 1995, London, "The Effective Teacher".
6. Centra J.A., "Reflective faculty evaluation: Enhancing teaching and determining faculty effectiveness", San Francisco, Jossey-Bass, 1993.
7. Goleman D., "Future trends in emotional intelligence in the workplace", Roundtable discussion at the conference for Emotional Intelligence, Chicago IL, 1999.
8. Goleman, D. (1998) Working with Emotional Intelligence, New York; Bantam.
9. Jha and Singh "Teacher Effectiveness in Relation to Emotional Intelligence Among Medical and Engineering Faculty Members" 2012, https://ejop.psychopen. eu/index.php/ ejop/article/view/483
10. Joseph Ciarrochi, Joseph P.Forgas and John D.Mayer 2006, second edition, "Emotional Intelligence in everyday life."

11. Kets de Vries M. R., “Putting leaders on the couch. Harvard Business Review”, 2004. Retrieved April23,2013,fromhttp://harvardbusinessonline.hbsp.harvard.edu/b01/en/hbr/hbrsa/current/0
12. 401/article/r0401F
13. Kyriakides, Leonides; Muijs, Daniel and more Taylor & Francis group “Assessing Teacher Effectiveness: Different Models”2004.
14. L.Jahangiri, T.W.Mucciolo, M.Choi, and A.I.Spielman,(2008) “Assessment of teaching effectiveness in U.S. Dental schools and the value of triangulation,”Journal of Dental Education. pp.707-718
15. Mayer, J. D.,Salovey, P. (1990). Emotional Intelligence.
16. Mayer, J.D, Caruso,D.R., Salavey, P, (1999) “Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence” ,p267-268.
17. McBer, H. Research into Teacher Effectiveness: A Model of Teacher Effectiveness. Nottingham: Department for Education and Employment, 2000.
18. Mishra, M. Teaching work motivation among emotionally intelligent studentteachers. Journal of Educational Studies, 2006, 4 (1 &2), 40-41.
19. Mortiboys, A. Teaching with Emotional Intelligence: A step by step guide for Higher and Further Education professionals, London. England: Taylor & Francis, 2011.
20. Murray H. G., “Effective teaching behaviors in the college classroom”. In J. C. Smart (Ed.). Higher Education: Handbook of Theory and Research, New York, Agathon Press, pp. 8, 1991.
21. O.Aregbeyen. “Students’ perceptions of effective teaching and effective lecturer characteristics at the University of Ibadan, Nigeria,” Pakistan Journal of Social Sciences,2010 pp 62-69
22. Petrides,K.V., Psychometric properties of the Trait Emotional Intelligence Questionnaire, London, 2009.
23. R.J. Emmerling. Emotional Intelligence: Theoretical and cultural Perspectives, USA, Nova Science Publisher, 2008.
24. Salovcy P. and Birnbaum D., “Influence of mood on health-relevant cognitions”, Journal of Personality and Social Psychology, vol. 57, pp. 539-551, 1989.
25. Sibia, A., Srivastava, A.K. & Mishra, G. Towards understanding emotional intelligence in the Indian context. Psychological Studies, 2004, 49, (2-3), 68-77.
26. Singh R. Study of Emotional Intelligence and adjustment of teachers in different levels of education. M.Ed. Dissertation, D.E.I. Agra, 2003.
27. Stein and Book, January, 2006 “Emotional Intelligence and Your Success”
28. Watkin C., “The leadership programme for serving head teachers: Probably the world’s largest leadership development initiative”, The Leadership & Organization Development Journal, vol/issue: 21(1), pp. 13-19, 2000.

Göndərilib: 18.02.2022 Qəbul edilib: 17.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/38-43

Zeynəb Şahvələd qızı Rüstəmova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
baş müəllim
zemarustamova@rambler.ru

MULTİKULTURALİZM ETNİK-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ SİYASƏT MODELİ KİMİ

Xülasə

Multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti xarakterizə edir. Bu siyasətin əsasında isə cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunması durur. Multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsindən əvvəl etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən dövlətlər bu müxtəliflikləri assimilyasiya və izolyasiya vasitəsilə tənzimləməyirdi.

Müəyyən tarixi dövrlərdə, həmçinin müasir dövrdə də tətbiq olunan assimilyasiya, izolyasiya və izolyasiyanın variantı olan aparteid siyasət modellərindən fərqli olaraq multikulturalizm siyasəti etnik-mədəni müxtəlifliyin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunmasına yönəlmişdir.

***Açar sözlər**: multikulturalizm, tolerantlıq, assimilyasiya, izolyasiya, etnik-mədəni müxtılifliklər*

Zeynab Shahvalad Rustamova

Multiculturalism as an effective policy model for the regulation of ethnic-cultural diversity

Abstract

The policy of multiculturalism characterizes the specific policy of the state in relation to ethnic, racial, religious and cultural diversity in society. The basis of this policy is the protection of ethnic, racial, religious and cultural diversity in society. Prior to the emergence of the policy of multiculturalism, states facing ethnic, racial, religious and cultural differences did not regulate these differences through assimilation and isolation.

Unlike apartheid policy models, which are a variant of assimilation, isolation and isolation applied in certain historical periods, as well as in modern times, the policy of multiculturalism is aimed at preserving ethnic and cultural diversity and the values that underlie them.

***Key words:** multiculturalism, tolerance, assimilation, isolation, ethnic-cultural diversity*

Multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti xarakterizə edir. Bu siyasətin əsasında isə cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunması durur. Multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsindən əvvəl etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən dövlətlər bu müxtəliflikləri assimilyasiya və izolyasiya vasitəsilə tənzimləməyirdi.

Assimilyasiya siyasəti milli azlıqların etnik-mədəni deyərlərini titul etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsin nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq assimilyasiya siyasəti milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin, hətta bir çox hallarda milli özünüdərketmələrinin itirilməsi ilə nəticələnir.

Assimilyasiya *könüllü və zorakı* yolla həyata keçirilə bilər. Birinci halda milli azlıqlar düşdükləri şəraitə uyğunlaşmaq, orada irəliləmək üçün titul xalqın qoyduğu tələblərə uyğun olaraq onun təklif etdiyi mədəni dəyərləri qəbul edirlər. Nəticədə onlar tamamilə də olmasa müəyyən dərəcəcə öz adət-ənənələrindən könüllü şəkildə əl çəkirlər, dillərini tədricən unudurlar.

Könüllü assimilyasiya zamanı milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin müəyyən elementləri titul etnos tərəfindən qəbul oluna bilər. Nəticədə bu elementlər yeni formalaşmış mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi özünü büruzə verir. Başqa sözlə desək könüllü assimilyasiya titul xalqla milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur.

Zorakı assimilyasiya məqsədyönlü şəkildə titul etnos tərəfindən həyata keçirilən siyasətdir. Bu siyasətin əsas məqsədi milli azlıqlara məcburi şəkildə hakim mədəniyyətin dəyərlərinin yeridilməsidir. Zorakı assimilyasiya *akkulturasiya* prosesinin bir forması kimi çıxış edir. A*kkulturasiya* bir xalqın başqası tərəfindən işğalı nəticəsində baş verir və işğala məruz qalan xalq öz etnik-mədəni *dəyərlərindən* əl çəkməyə və onu işğal etmiş xalqın təklif etdiyi dəyərləri qəbul etməyə məcbur olur.

Zorakı assimilyasiyanın mahiyyəti amerikalı politoloq Qordonun 1966-cı ildə Nyu Yorkda dərc etdiyi *"Amerika həyatında assimilyasiya: irqin, dinin və milli mənşəyinin rolu"* adlı kitabında təqdim etdiyi *anqlokonformizm nəzəriyyəsində* açıqlanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, ABŞ miqtantları qəbul edən ölkə kimi onları assimilyasiya məruz qoyaraq doğma mədəniyyətlərini və dillərini unutdurur. Sonra da onları hakim anqlosakson mədəniyyətini, ingilis dilini universal dəyərlər kimi qəbul etməyə məcbur edir. (1, s. 14)

Könüllü assimilyasiyanın nəticəsində yeni yaranmış mədəniyyətdə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin müəyyən elementləri az da olsa qalır. Zorakı assimilyasiya isə yeni mədəniyyəti yalnız titul xalqın mədəniyyətinin yaradır. Assimilyasiyanın könüllü və zorakı növləri arasındakı bu fərqə baxmayaraq onlara xas olan bir ümumi cəhət vardır. Onların hər biri cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsinə yönəlmişdir.

İzolyasiya siyasəti milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin titul etnosunun etnik-mədəni dəyərləri ilə hər hansı bir əlaqəsinin qarşısını alınmasını nəzərdə tutur. İzolyasiya siyasəti 2 formada özünü büruzə verir.

1.Miqrantların xüsusilə milli azlıqların nümayəndələrinin ölkəyə daxil olub orada məskunlaşmasına mane olur;

2.Cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış milli azlıqların nümayəndələrinin xalqın mədəniyyətinə assimilyasiyasına mane olmaq məqsədilə onları təcrid edir. İkinci halda bu siyasət aparteid adlanır.

Bəzi tədqiqatçılar bu və ya digər ölkədə etnik-mədəni müxtəlifliyin yaranmasının qarşısının alınmasının praktiki cəhətdən ən real yolu miqrantların, xüsusilə də milli azlıqlara mənsub olan miqrantların ölkəyə daxil olmalarının qarşısının alınması olduğu qeyd edir (2, s. 3). Bu cür məhdudiyyətin tətbiq olunmasının, yəni immiqrasiya siyasətində izolyasionizmin tətbiq edilməsinin bir çox səbəbləri vardır. Məsələn, hakimiyyətdə olanlar öz üstünlüklərini və ya imtiyazlarını saxlamaq istəyirlər. İmmiqrasiya siyasətində izolyasionizmin tətbiq edilməsinin əsas səbəbi kimi mədəni *transformasiya* qorxusunu gösrərmək olar. Söhbət özgə mədəniyyətə mənsub olan immiqrantların ölkəyə köçmələri nəticəsində özləri ilə yanaşı mədəniyyətlərini də gətirəcəklərindən və bunun nəticəsində ölkədə mədəni homogenliyin pozulmasından gedir. Milli azlıqlara mənsub olan miqrantların ölkəyə daxil olmalarının qarşısının alınmasına yönələn immiqrasiya siyasəti Avstraliya və Yaponiya tarixlərinin müxtəlif mərhələlərində tətbiq etmişdi. Bu siyasət əsasən, ölkədə ağların və ingilis mədəniyyətinin hakimliyini təmin etmək məqsədilə ölkədə ilk növbədə britaniyalıların məskunlaşmasına icazə verilirdi. Britaniyalılardan sonra Şimali Avropadan olan immiqrantlar arzuolunan hesab olunurdular. Cənubi avropalılara bir qədər aşağı kateqoriyalı immiqrant kimi yanaşılırdı. Asiyalı və ağ dərili olmayan digər immiqrantların Avstraliyada məskunlaşmasına isə münasibət mənfi idi [85]. Avstraliyada ağların çoxluğunu və ingilis mədəniyyətinin geniş yayılmasını təmin etmək məqsədilə ölkəyə köçən britaniyalılara müəyyən güzəştlər də edilirdi. Avstraliya hökuməti ayrı-seçkiliyə əsaslanan bu immiqrasiya siyasətini yalnız 1973-cü ildə rəsmi ləğv etdi. Bu cür məhdudiyyətlə mədəni transformasiya prosesinin qarşısını almaq mümkün deyil. Çünki müasir dövrdə cəmiyyətdəki mədəni homogenliyin pozulması immiqrasiya ilə yanaşı turizm, ticarət və xalqlar arasında kommunikasiyanın digər növləri nəticəsində baş verir.

İzolyasiya siyasətinin ikinci forması aparteid siyasəti ilə bağlıdır. Aparteid siyasəti cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış milli azlıqların nümayəndələrinin titul xalqın mədəniyyətinə assimilyasının qarşısının alınmasını nəzərdə tutur.

Aparteid Cənubi Afrika Respublikasında 1948-1994-cü illərdə qeyd olunan dövr ərzində hakimiyyətdə olan Milli partiya tərəfindən aparılırdı. Bu siyasətin əsasını irqi ayrı-seçkilik təşkil edirdi. Aparteid siyasəti ölkə əhalisini 4 irqi qrupa bölürdü: "qaralar", "ağlar", "rənglilər" və "hindlilər". Onların vətəndaş hüquqları xeyli məhdudlaşdırıldı. Hakimiyyətdə olan irqçilər ayrı-seçkiliyi həyatın bütün sahələrində tətbiq edirdilər. Qeyri-ağ əhali üçün təhsil, səhiyyə, digər xidmət sahələri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, multikulturalizm siyasətinin meydana gəldiyindən əvvəl cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər assimilyasiya və izolyasiya siyasətləri vasətisilə tənmizlənirdi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişatı etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsinə yönələn bu iki siyasət modelinin səmərəsizliyini göstərdi. Belə ki, xalqların dünyagörünüşünün və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil etməklə həyatlarında müsbət rol oynayan etnik-mədəni dəyərlərin rolunun artdığı bir dövrdə assimilyasiya siyasətinin düzgün olmadığı kimi, qloballaşma, mədəniyyətlərin qovuşduğu bir şəraitdə izolyasiya siyasətinin də yalnış olduğu müəyyən olundu. Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönəlmiş assimilyasiya və izolyasiya siyasətlərinin iflasa uğraması ötən əsrin 70-ci illərində əvvəlcə Kanadada, sonra isə Avropanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur.

Cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına istiqamətlənən multikulturalizm siyasəti müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. bununla bağlı bu siyasətin 2 əsas formasını göstərmək lazımdır: zəif və güclü formalarını. Multikulturalizmin bu formaları arasında mühüm fərqli cəhətləri vardır.

Multikulturalizmin zəif forması etnik-milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün imkan yaradır. Lakin azlıqlar öz imkanları ilə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq iqtidarında olmadıqlarına görə yaranmış situasiyada cəmiyyətdəki hakim etnik-mədəni dəyərlərin qəbul edilməsini ən optimal çıxış yolu kimi dəyərləndirirlər. Başqa sözlə desək, onlar elə bir vəziyyətə düşürlər ki, onlara xarici təzyiq olmadan, öz istəkləri ilə titul xalqın etnik-mədəni dəyərlərini qəbul etmək sərf edir. Öz mədəni kimliyini, etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq isə çətin olur. Mövcud vəziyyətdə azlıqların başqa çıxış yolu olmadığına görə, onlar könüllü şəkildə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq fikrindən tamamilə də olmasa müəyyən dərəcədə əl çəkirlər və bununla da yaşadıqları cəmiyyətə *inteqrasiya* olunmağı praktiki cəhətdən daha əlverişli hesab edirlər. Məsələn, multikulturalizmin zəif forması çoxmillətli Sovet İttifaqında müşahidə olunurdu. SSRİ-nin tərkibində olan bütün qeyri-rus itiifaq respublikalarının ərazilərində öz dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini qorumağa və inkişaf etdirməyə geniş imkanları olsa da, onlar daha çox rus xalqının etnik-mədəni dəyərlərini, tarixini öyrənməyə, rus dilində təhsil almağa üstünlük verirdilər. Çünki bu, onlara şəxsi karyeralarını qurmaqda, yaşadıqları cəmiyyətin bütün sahələrində nailiyyətlər əldə etməkdə köməklik edirdi.

Müasir dövrdə təxminən oxşar vəziyyət bir çox Qərb ölkələrində (ABŞ, Kanada, Niderland, Böyük Britaniya, Avstriya və b.) müşahidə olunur. Bu ölkələrdə yaşayan milli azlıqların nümayəndələrinə onların etnik-mədəni dəyərlətrinə münasibətdə tolerantlıq nümayiş etdirilir. Belə bir münasibətin nəticəsində milli azlıqların nümayəndələrinə yaşadıqları Qərb dövlətlərində öz adət-ənənələrini qorumaq, ana dillərində qəzet və jurnal çıxarmaq, hətta ana dilində məktəb açmaq hüquqları verilmişdir. Klassik liberal cəmiyyət qeyri-liberal elementləri ehtiva edə bilər. Liberal cəmiyyətlərin milli azlıqların nümayəndələrinə nümayiş etdirdiyi tolerantlıq azlıqların etnik-mədəni dəyərlərini nə assimilasiya edir, nə də onu təcrid edir.

Multikulturalizmin zəif formasından fərqli olaraq onun güclü forması milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı onların yaşadıqları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasını tələb edir. Multikulturalizmin güclü forması cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə dözümlülüyün nümayiş etdirilməsi ilə kifayətlənmir. O, bu müxtəlifliyin dövlət tərəfindən qorunmasını və inkişaf etdirilməsini, onun maddi, hüquqi və mənəvi cəhətdən dəstəklənməsini vacib hesab edir. Multikulturalizmin tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Vil Kimlika göstərir ki, dövlət onun ərazisində yaşayan bütün etnik, dini və irqi qrupların hüquqlarını tanımalı və onların mədəniyyətlərinin qorunması istiqamətində xüsusi proqramlar təklif etməlidir.

Tarixi prosesdə formalaşan, müsbət və obyektiv xarakter daşıyan, insanların dünyagörünüşünün və fəaliyyətlərinin məzmununu müəyyən edən və istiqamətləndirən etnik-mədəni müxtəliflik və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlər müasir ictimai inkişafda müəyyənedici rol oynayır. Bu isə müasir dövrdə mədəniyyətin ictimai inkişafında aparıcı rol oynamasından irəli gəlir. Bu isə ictimai inkişafın, xüsusilə də onun səbəb və istiqamətinin, o cümlədən xalqların ölkə daxilində və beynəlxalq münasibətlər sistemində davranışının tədqiq olunmasının ən mühüm metodoloji prinsiplərindən biridir.

Mədəniyyətin ictimai inkişafda aparıcı rolunun artması müasir ictimai inkişafın xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyətlər isə dünya kommunist sisteminin dağılması və beynəlxalq münasibətlərin

yeni sisteminin formalaşması ilə bağlıdır. Soyuq müharibə illəri dövründə ideoloji, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə bir-birinə düşmən olan iki siyasi sistem-keçmiş Sovet İttifaqının başçılıq etdiyi kommunist sistemi və ABŞ-ın ətrafında birləşən Qərb dünyası – qarşı-qarşıya duranda onların xalqlarını, həmçinin bu sistemlərdən birinə mənsub olan "üçüncü dünya" ölkələrinin xalqlarını ilk növbədə qarşı tərəfdən gələ bilən təhlükə narahat edirdi. Belə olan şəraitdə bu xalqlar arasında əsas fərqli cəhətlər ideoloji, siyasi yaxud iqtisadi xarakter daşıyırdı. Dünya kommunist sisteminin dağılması eyni zamanda bir-birinə zidd olan iki sosial-siyasi sistemdən birinin tarix arenasindan getməsinə gətirdi. Nəticədə dünya xalqları öz mədəni köklərinə, daha konkret desək, etnik-mədəni dəyərlərinə müraciət etmək imkanını əldə etdilər. Başqa sözlə desək, dünya kommunist sisteminin dağılması soyuq müharibəyə son qoymaqla bir-birinə zidd olan iki sosial-siyasi sistemin siyasi, hərbi iqtisadi və ideoloji qarşıdurmasını aradan qaldırdı. Post-kommunist dövrdə tarixinə, dininə, dilinə və ümumiyyətlə etnik-mədəni dəyərlərinə müraciət edən xalqlar öz kimliyini müəyyən edirlər. Bu dəyərlər xalqlar arasında olan əsas fərqləri təşkil edir. Samuil Hantinqon bu haqda fikrini bu cür ifadə edir: "Yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi iqtisadi deyil, mədəni xarakter daşıyır" (3, s.21).

Müasir Qərb ədəbiyyatında Samuel Hantinqton, Ronald İnqleqard (5), Frensis Fukuyama (6), Zbiqnev Bjejinski (7), Fərid Zəkəriyyə (8) və başqa müəlliflər ictimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynadığını qeyd edirlər.

İctimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması müasir dövrdə etnik-mədəni müxtəlifliyin və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasının və inkişafının vacibliyini əsaslandırır. İctimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması multikulturalizm siyasətinin düzgün siyasət olduğunu sübut edir. Bunu tarixi hadisələrin gedişatı da sübut etdi. Belə ki, etnik-mədəni müxtəlifliyin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tarixi assimiliyasiya və izolyasiya siyasət modellərinin səmərəsizliyini göstərməklə ötən əsrin 60-70-ci illərində multikulturalizm siyasətinin müydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur.

Multikulturalizm məfhumunun məzmununu daha da aydın şəkildə müəyyənləşdirmək üçün onu tolerantlıq və interkulturalizm məfhumları ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur.

Multikulturalizm məfhumu öz məzmununa görə tolerantlıq məfhumuna yaxındır. Daha konkret desək, tolerantlıq multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edir. Multikulturalizm bir siyasət kimi bu azlıqlara və onlara məxsus olan etnik-mədəni dəyərlərə münasibətdə titul xalq tərəfindən dözümlülüyün, yəni tolerantlığın nümayiş etdirilməsini nəzərdə tutur.

"Multikulturalizm etnik və dini azlıqlara münasibətdə tolerantlıqla yanaşı onlara və onların etnik-mədəni dəyərlərinə hörmətlə yanaşmanı da ehtiva edir" (4, 79). Bununla əlaqədar tanınmış britaniyalı tədqiqarçı Bhixu Parex qeyd edir ki, multikulturalizm şəraitində etnik və dini azlıqların tanınması tələbi tolerantlığı aşaraq cəmiyyətdə mövcud olan müxtəliflikləri qəbul etməyi, onlara hörmətlə yanaşmanı və hətta onları təsdiq etməyi nəzərdə tutur.

Multikulturalizm və interkulturalizm məfhumlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ədəbiyyatda bu məfhumları bir-biri ilə qarışdırırlar, hətta onları səhvən eyniləşdirirlər. Lakin bu, düzgün deyil. Çünki multikulturalizm və interkulturalizm məfhumları arasında müəyyən fərqli cəhətlər vardır.

Etnik-mədəni müxtəlifliyin daşıyıcılarının birgəyaşayışını, onlar arasında tolerantlığın, hətta qarşılıqlı hörmətin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan multikulturalizm siyasəti bu müxtəlifliyi bəzən qabartmaqla, mütləqləşdirməklə cəmiyyətdə sosial fraqmentasiya, dezinteqrasiya hallarının yaranmasına səbəb olur. Belə hallar xüsusilə müasir liberal demokratiya ölkələrində baş verir.

Multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində, onun prinsiplərinə riayət olunmasında bütün ölkələrdə dövlət aparıcı rol oynayır. Multikulturalizmin siyasətindən imtina etmiş bir neçə liberal demokratiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər müasir liberalizmin pronsiplərinə əsasən tənzimləndikdə, yəni dövlət milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə münasibətdə həddindən artıq səy göstərdikdə, bu işdə onlara tam azadlıq verdikdə, digər tərəfdən isə onların yaşadıqları cəmiyyətə inteqrasiya olunmaları istiqamətində lazımi tədbirlər görmədikdə, milli azlıqlar cəmiyyətdə titul xalqın geniş yayılmış etnik-mədəni dəyərlərindən, müəyyən olunmuş etnik-davranış normalarından təcrid olunaraq, hətta bəzən bu dəyərlərə və normalara qarşı müqavimət göstərərək öz etnik-mədəni dəyərlərinə sığınırlar. Belə olan şəraitdə cəmiyyətdə dezinteqrasiya prosesləri baş verir. Cəmiyyət müxtəlif etnik, dini icmalara bölünür. Bu icmalar arasında dialoq və əməkdaşlıq əlaqələri zəif olur.

Məlum olduğu kimi, müxtəliflikdə birlik konsepsiyası həm eyniliksiz, oxşarlıqsız birlik, həm də parçalanma olmayan müxtəliflik deməkdir. Müxtəliflikdə birliyi təcəssüm edən cəmiyyət və ya interkultural cəmiyyət etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə nümayiş olunan dözümsüzlüklə, bu müxtəlifliyi tanımaqla və qorumaqla məhdudlaşmır. O, etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasına, inkişafın mühüm səbəblərindən biri kimi yanaşaraq onların bir-birilə qovuşmasına, birləşməsinə şərait yaradır. Müxtəlifliklərin birləşməsi isə öz növbəsində onlar arasında qarşıdurma təhlükəsini aradan qaldırır və ümumilikdə cəmiyyətin zənginləşməsinə səbəb olur.

Böyük Britaniya və digər liberal demokratiya ölkələrində etnik və dini azlıqlar üçün dövlət tərəfindən yaradılan şərait onların özünə qapanmasına, cəmiyyətdən təcrid olmalarına, ona inteqrasiya olmaq istəməmələrinə gətirir. Belə şərait həm hakim dairələrin, həm də azlıqların nümayəndələrinin maraqlarına ziddir. Belə ki, cəmiyyətdə inteqrasiya proseslərinin olmaması orada parçalanma proseslərini inkişaf etdirir və mədəniyyətlərarası, dinlərarası qarşıdurmaya səbəb olur.

Etnik-mədəni müxtəlifliklər, etnik-mədəni dəyərlər bir-birilə qovuşduqda, yaxınlaşdıqda, dialoqa girdikdə mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun, əməkdaşlığın, ümumiyyətlə cəmiyyətin inkişafına səbəb olur. Əks halda, yəni bu müxtəlifliklər, dəyərlər mütləqləşdirildikdə, bir-birinə qarşı qoyulduqda qarşıdurmaya, münaqişəyə səbəb olur. İnterkulturalizmin əsas müabət cəhətlərindən biri odur ki, o, etnik-mədəni müxtəlifliyin pozitiv potensialını üzrə çıxarır, neqativ potensialının isə reallaşmasına imkan vermir.İnterkulturalizmin qeyd olunan müsbət cəhətinin reallaşdırılmasının əsas şərti onun multikulturalizmə əsaslanmasıdır. Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəliflik tanınmadıqda, qorunmadıqda onlar arasında dialoq və əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılması mümkün olmur. Bu isə öz növbəsində istər ölkədaxili müstəvidə, istərsə də beynəlxalq müstəvidə dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun və əməkdaşlığın inkişafının qarşısını alaraq etnik və dini zəmində qarşıdurmaya səbəb olur.

“Müasir dövrdə İnctimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması ideyası ictimai inkişafın, xüsusilə də onun səbəb və istiqamətinin, o cümlədən xalqların ölkə daxilində və beynəlxalq münasibətlər sistemində davranışının tədqiq olunmasının ən mühüm metodoloji prinsiplərindən biridir” (5, s. 65).

Beləliklə, öz həcminə görə interkulturalizm məfhumu multikulturalizm məfhumundan genişdir. Tolerantlıq multikulturalizmin əsasını təşkil etdiyi kimi, multikulturalizm də interkulturalizmin əsasının təşkil edir. Eyler dairəsi tolerantlıq, multikulturalizm və interkulturalizm məfhumlarının bir-birilə münasibətləri aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur.

Nəticə

Müəyyən tarixi dövrlərdə, həmçinin müasir dövrdə də tətbiq olunan assimilyasiya, izolyasiya və izolyasiyanın variantı olan aparteid siyasət modellərindən fərqli olaraq multikulturalizm siyasəti etnik-mədəni müxtəlifliyin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunmasına yönəlmişdir. Multikulturalizm titul etnos ilə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin inkişafına eyni şərait yaratmaqla onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri üçün zəmin yaradır.

Etnik-mədəni müxtəlifliklər, etnik-mədəni dəyərlər bir-birilə qovuşduqda, yaxınlaşdıqda, dialoqa girdikdə mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun, əməkdaşlığın, ümumiyyətlə cəmiyyətin inkişafına səbəb olur. Əks halda, yəni bu müxtəlifliklər, dəyərlər mütləqləşdirildikdə, bir-birinə qarşı qoyulduqda qarşıdurmaya, münaqişəyə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Gordon, M. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins. Oxford University Press, New York, 1996, p.14
2. Kukathas, C. Theoretical Foundations of Multicultralism. http//econfaculty.gmu.edu / probettke/ workshop /fall04/theoretical _foundations.pdf p.3
3. Humtington, S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, Simon and Schuster, 1996, p.21.
4. E.Nəcəfov. Multikulturalizmin soisal-fəlsəfi təhlili. Bakı, 2020
5. E.Nadjafov. K voprosu ob opredelyayuşey roli kultiri v obshestvennom razvitii // Elmi əsərlər, BSU, 2006, №1, s.63-68
6. Declaration of Principles on Tolerance. Article 1.1

7. UNESCO Universal Declaration on Culural Diversity. Article 3
8. Zakaria, F. "Culture is Destiny – A Conversation with Lee Kuan Yew" p. 116.
9. Hüseynov S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik, Bakı, 2012
10. Armstrong K.A. History of God: The 4,000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam (1994)
11. http://shirvan.cls.az/front/files/libraries/2474/books/614985718.pdf
12. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/36192/1/978-5-7996-1629-8_2015.pdf

Rəyçi: dos. Ş.Ağakişiyeva

Göndərilib: 14.02.2022 Qəbul edilib: 13.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/44-48

Aidə Məhəmməd qızı Cəlilzadə
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dissertant
jalilzadehaida@yahoo.com

AMERİKA MEDİA DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLAT ADLARINI BİLDİRƏN ABREVİATURLAR

Xülasə

Məqalədə Amerika media diskursu və abreviasiyanın media diskursunda əhəmiyyəti beynəlxalq və dövlətlərarası təşkilat adları nümunəsində təhlil olunur. Aparılan təhlillər nəticəsində göstərilir ki, Amerika media diskursunda beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar ayrıca tematik qrup təşkil edir. Həmçinin vurğulanır ki, Amerika media diskursunda milli dövlət və özəl təşkilatların, eləcə də qeyri-dövlət təşkilatlarının adlarını bildirən abreviaturlar həm sayca çoxdur, həm də müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu abreviaturlar ümumi abreviatur sisteminin əsas hissəsini təşkil edir.

Məqalədə nümunə kimi göstərilən təşkilat adlarının abreviaturları struktur-semantik və funksional baxımdan təhlil olunur. Britaniya media diskursu abreviaturları ilə Amerika media diskursu abreviaturları nümunələr əsasında qarşılaşdırılır. Onlar arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *media diskursu, Amerika, beynəlxalq, təşkilat, abreviatura*

Aida Mahammad Jalilzada

Abbreviations denoting international organization names used in the American discourse

Abstract

In the article American media discourse and the importance of an abbreviation in the media discourse are analyzed in the samples of international and intergovernmental organization names. It is expressed that international organization names used in the American discourse make a special thematic group. It is also mentioned that abbreviations denoting national government and private organization names as well as abbreviations of non-governmental organizations are greater in number and are also distinguished for their diversity. These abbreviations constitute the main part of the general abbreviation system.

The abbreviations of organization names given as examples are analyzed from structural-semantic and functional aspects. Abbreviations of British media discourse and American media discourse are contrasted with examples. The similarities and differences between them are clarified.

Key words: *media discourse, America, international, organization, abbreviation*

Giriş

İngilis dilində abreviasiya məhsuldar sözdüzəltmə üsullarından birinə çevrilmişdir. Yeni abreviaturların sayı bu dildə sürətlə artmaqdadır. Eyni zamanda abreviasiyadan istifadə etmək meyili də yüksəlir, müəllif abreviaturlarının mətndə işlənməsi intensivləşir. Bununla belə, abreviaturların düzəldilməsi konkret bir və yaxud bir neçə üsulla getmir. Abreviasiya məhsuldar sözdüzəltmə üsuluna çevrilsə də, onun vahid mexanizmi yoxdur. Nəticədə dildə abreviaturların müxtəlif tipləri əmələ gəlir, tiplərin bir-birindən fərqlənmə parametrləri çoxalır.

Müasir linqvistikanın mürəkkəb və mübahisəli anlayışlarından biri "diskurs" anlayışıdır. Meydana çıxmasının, elmi ədəbiyyatda yer almasının ilk dövrlərində diskurs mətnlə eyniləşdirilmişdir. Yəni "diskurs" və "mətn" eyni mənada işlədilmişdir. Media diskurs geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu onun mövzular çoxluğundan, eləcə də auditoriyasının böyüklüyündən irəli gəlir.

Abreviaturun media diskursundakı birinci başlıca rolu qənaət prinsipinin reallaşmasına kömək etməkdir. Abreviaturlar təkrar nominasiya vahidi kimi əvəz etdikləri tam formadan kifayət qədər qısa olur. İki, üç və daha çox komponentdən ibarət olan söz birləşmələri abreviaturların köməyi ilə bir sözlə əvəz oluna bilir. Uzun, tərkibində dilin orta söz dərinliyindən daha çox qrafemi və ya fonemi birləşdirən sözlər abreviaturların köməyi ilə qısaldılır, optimal formaya salınır. "*Qəzet və jurnallar yeni sözləri, söz birləşmələrini ən operativ şəkildə qeydə alan, istifadəyə buraxan vasitələrdir. Onlar yazılı nitqin başqa janrları ilə müqayisədə ictimai həyatın bütün sferalarında baş verən hadisələrə dərhal reaksiya verir, ümumişlək leksik qata daxil ola biləcək yeni sözləri qeydə alınma mənbəyi rolunu oynayır*" [1, 26].

Müasir dövrdə hər bir ölkənin özünün KİV vasitələri vardır və bu vasitələr arasında qəzetlər xüsusi yer tutur. Hazırda qəzetlərin həm də internet vasitəsilə yayılması da reallaşmışdır. Demək olar ki, hər bir qəzetin öz saytı fəaliyyət göstərir. İngilis dili dünyada qlobal dil funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə, ingilisdilli qəzetlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Qəzet və mətbuat sahəsində Böyük Britania və Amerika ön sıralarda gedir. İstər Böyük Britaniya, istərsə də Ametrika ingilisdilli qəzetləri dünyada yayılır, onların ayrı-ayrı ölkələrdə nəşr edilən buraxılışları da az deyildir.

Amerika media diskursunda beynəlxalq, eləcə də dövlətlərarası təşkilatların adlarını bildirən abreviaturlar ayrıca tematik qup təşkil edir və bu qrupa daxil olan abreviaturlar kifayət qədər çoxdur. Tematik qrupdan olan abreviaturlar qəzetlərin hər birinin istənilən nömrəsində qeydə alınır. Bu tematik qrupda əsas işlək olan abreviaturlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşmış qurumlarının adlarını bildirənlər və NATO ixtisarıdır. Digər beynəlxalq təşkilatların adlarına qəzetlərin hər nömrəsində rast gəlinmir. Onların işlənməsi qəzetdə verilən yazının mövzusundan asılı olur.

Bu qəzetlərdə, məsələn, "The Herald Tribune" qəzetində U.N. abreviaturunun prototipinin məhsuldar işlənməsi müşahidə edilir.

Amerika media diskursunda milli dövlət və özəl təşkilatların, eləcə də qeyri-dövlət təşkilatlarının adlarını bildirən abreviaturlar həm sayca çoxdur, həm də müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu abreviaturlar ümumi abreviatur sisteminin əsas hissəsini təşkil edir.

N.S.A. – National Security Agency inisial nöqtəli abreviaturdur. Prototipin komponentlərinin inisial qrafemlərindən əmələ gəlmişdir. Oxunuş hərflərin adları əsasında gedir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, nöqtəli abreviaturlar hərfi oxunuşa malikdir. Nöqtə qrafemləri bir-birindən ayırdığına görə, oxunuş hərflərin adları üzrə gedir. N.S.A. abreviaturunun tam forması mətndə paralel işlədilir. Lakin bu işlətmə abreviaturun deşifrəsi məqsədi daşımır. Belə hesab etmək olar ki, N.S.A. Amerikada geniş oxucu kütləsinə məlum olan abreviaturdur. Ona görə də qəzetlərdə bu abreviaturun yanında və ya mətnin əvvəlində tam formanın işlədilməsinə ehtiyac duyulmur. Təbii ki, bu qəbul edilmiş qayda deyildir. Yazının müəllifi abreviaturun tam formasını diqqət mərkəzinə çəkə bilər. Bu baxımdan, abreviaturlar media diskurs dilini zənginləşdirən ən məhsuldar dil vasitələridir. Qəzet materiallarında hər dəfə yeni abreviaturlar işlədilir. Onların heç də hamısı dilin abreviatur sisteminin daimi fonduna daxil olmur. Bir çox abreviaturlar konkret mövzuda olan media diskursda istifadə olunur, sonralar bu abreviaturlar təkrar işlənmir.

Abreviasiya müəyyən obyektin, təşkilatın, birliyin, idarənin adının sərbəst ixtisar prosesidir. Ona görə də, abreviaturlar müəyyən mərhələdə neologizmlər kimi funksionallıq daşıyır. Media diskursda abreviaturların işlənməsi yüksək informativliyi ekspressivliklə, materialın yığcam təqdimatı ilə birləşdirir. Müasir ingilisdilli diskurslarda inisial-hərfi abreviaturlar çoxluq təşkil edir. Bu vahidlər mediamətndə seçilir. Onların əksəriyyəti böyük və ya baş hərflərlə yazıldığına görə, mətndə qabarıq nəzərə çarpır. Qəzet materialını sadəcə nəzərdən keçirtdikdə abreviaturlar diqqəti cəlb edir, oxucunu materialın həmin hissəsi üzərində dayanmağa sövq etdiri. Bu abreviaturlar media diskursda nominativ funksiyanı yerinə yetirir. Onlar üç və daha artıq sözdən ibarət olan adların əvəzləyici işarələri rolunu oynayırlar [2,12]. Belə əvəzləyici işarələrin müəyyən əksəriyyətinin funksiyası işləndikləri media diskursda tamamlanırsa, az olmayan başqa bir qismi isə geniş funksionallığa malik olur və bu funksionallıq işlənmə məkanı ilə sıx bağlılığa malikdir. Amerika media diskurslarında işlənən və bu ölkədəki dövlət strukturlarının, idarə və təşkilatlarının, ictimai birliklərinin adlarını əvəzləyən abreviaturlar ABŞ məkanında uzunmüddətli işləkliyi ilə seçilir. Ölkənin vətəndaşları, xüsusən də qəzet oxucuları həmin abreviaturların hansı tam formanı əvəz etməsini bilirlər. Müəyyən sayda Amerika

abreviaturu isə beynəlxalq miqyasda yayılmış və başqa ölkələrin media vasitələrində işlənir, onlar abreviatur lüğətlərinə, siyahılarına daxil edilir. İdarə və təşkilat adlarının təkrar nominasiya vahidləri olan abreviatur sistemində dəyişmələr baş verir. Bəzi abreviaturlar istifadədən çıxırsa, bir çox abreviaturlar yeni yaranır, media diskurslarda işləklik qazanırlar.

Amerika media diskursda abreviaturlar informasiya tematikasından asılı olaraq istifadə olunurlar. Qəzetin müəyyən nömrəsində işlək olan abreviatur növbəti nömrə və yaxud nömrələrdə qeydə alınmaya bilər. Belə bir mənzərənin tədqiqi eyni qəzetin ardıcıl nömrələrində işlənən abreviaturların siyahılarını tərtib edib onların müqayisəsini aparmağı aktuallaşdırır. Lakin bundan əvvəl Amerika diskursunda işlənən abreviaturların yuxarıda qeyd olunmuş məsələlərlə bağlı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

"*On Sept. 19, the CWSC, owned by a devout Mennonite family, asked the Supreme Court to review a July ruling by the U.S.CA. for the third Circuit that rejected the company's argument that requiring contraception coverage in employee health plans violates First Amendment's free exercise clause and a federal law, the RFRA*". [3, 6]. Nümunədə üç abreviaturdan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, "Birth Control rules" adlanan məqalənin sonrakı hissəsində qeydə alınan abreviaturun (SC) tam forması da (the Supreme Court) bu nümunədə işlədilmişdir.

CWSC abreviaturun tam forması məqalə mətnində yoxdur. Qəzetin bu nömrəsindəki və bundan sonrakı beş nömrəsində həmin abreviaturun işlənməsi qeydə alınmır. Lüğət və internet axtarışlarından sonra abreviaturun tam formasını tapmaq mümkün oldu. CWSC – The Conestoga Wood Specialities Corporation. Abreviaturun semantikasından, onun hansı təşkilatın adını bildirməsindən aydın olur ki, o, işlək deyildir və dar sahəyə aid adı əvəz edir. Fikrimizcə, bu abreviatur yalnız kənar oxucuya deyil, "International Herald Tribune" qəzetinin fəal oxucuları üçün də naməlum ola bilər. Media diskursun ümumi məzmunu ilə tanışlıq göstərir ki, jurnalistin məqsədi abreviatur adla verilmiş təşkilatla bağlı geniş məlumatı oxucuya çatdırmaq deyildir. Burada Amerika məhkəmələrində işə baxılma, qərarların çıxarılması, onları appelyasiya və icrası problemlərini qabartmaq nəzərdə tutulmuşdur. Müəllifin məqalə mətnində CWSC abreviaturunun denotatını sonradan bir dəfə "the company" substitutu ilə verməsi də bu fikri təsdiq edir.

İllüstrativ materialdakı U.S.CA abreviaturunda diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, o, abreviatur birləşməsidir və mürəkkəb abreviatur tərkibdəki ikinci abreviatur nöqtəsizdir. İlk baxışdan, belə nəticə çıxarmaq olar ki, ikinci komponent də nöqtəli verilsəydi. U.S.C.A. ixtisarı alınardı və onu bir abreviatur hesab etmək olardı. U.S. abreviaturunun tam forması məlumdur. CA – Court of Appeals. Tam formadakı iki söz bir-biri ilə of sözönü ilə əlaqələnir. Abreviaturda bu sözünün göstəricisi yoxdur. Nöqtəli abreviaturlarda abreviasiyaya məruz qalan sözlərin arasında dilin köməkçi sözlərinin yer alması azru edilən hal deyildir. Çünki "nöqtə" işarəsi sanki belə bir elementin yoxluğunu təsdiq edir. U.K. – United Kingdom, U.S. – United State, U.N. – United Nations, E.U. – European Union və s.

Amerika media diskursunda U.S. və U.S.A. abreviaturlarının paralel işlənməsinə rasst gəlinir. "*The gold medals have come in 10 sports, one more than the United States at nine, prompting articles on how Britain is "ahead" of U.S.A." O.K., the U.S. leads Britain on overall gold medals and British golds have included one in BMX (bike motocross) and one in taekwondo but hey*" [4, 6]. İki söz arasında sözönünün işlənməsi həmin sözlərin sintaktik bağlılığını daha çox gücləndirir. USA abreviaturunun tam formasında son iki söz arasında "of" işlənir: The United States of America. Fikrimizcə, tam formadakı sintaktik bağlılığın dərəcəsi nəzərə alınarsa, sözlər arasındakı köməkçi nitq hissəsi olduqda abreviaturun nöqtəli variant kimi verilməsi özünü doğrultmur. Buna baxmayaraq, Amerika media diskursunda qeyd olunan cəhət nəzərə alınmır. Məsələn, The Federal Bureau of investigations – F.B.I., The National Aeronautics and Space Administration – N.A.S.A. və s. The Oil-for-Food Programme – O.F.F.P. Bu abreviaturda *for* sözönünün inisial qrafemindən də istifadə edilmişdir.

"…Unfortunately, leaders of the Republican-led Senate have said they're unlikely to take up a similar measure — even though it contains a sensible provision to require the F.B.I. to alert Immigration and Customers Enforcement officials if an undocumented illegal alien attempts to obtain a firearm." [5]

Yuxarıda məhkəmələrin fəaliyyəti ilə bağlı verilmiş illüstrativ materialda R.F.R.A. abreviaturunun prototipi The Religious Freedom Restoration Act birləşməsidir. İnisial qrafemlərdən düzəlmə abreviatur olub hərflərin adları ilə oxunur. Abreviatur işlənmə tezliyinə görə məhsuldar deyildir.

Eyni illüstrativ materialı təşkil edən cümlə "On Sept. 19" konstruksiyası ilə başlayır və tərkibdəki "Sept." ixtisardır: Sept. – September. Amerika media diskursları üçün səciyyəvi cəhətlərdən bir ay adlarının, demək olar ki, həmişə ixtisar variantında verilməsidir. İxtisar qısaltma abreviasiya mexanizmi ilə düzəldilmişdir. Sözün birinci dörd qrafemi götürülmüş, digər hissəsi isə atılmışdır. Qısaltma modelli bu abreviatur da nöqtəlidir.

İngilis dilində ay adlarının ixtisar formaları Amerika ingilis dilində olduğu kimidir. Lakin Britaniya media diskursunda ay adları, bir qayda olaraq tam formada işlədilir:

"*What's on TV & radio this weekend: Saturday, March 5 and Sunday, March 6*" (6)

"*March is here, and the garden finally feels as if it's shaking off its winter coat of grey and brown, with daffodils emerging and blossom unfurling."* (7)

Amerika və Britaniya media diskurslarında rekursiv akronimlərə rast gəlinir. Rekursiv akronimdə abreviatur tam formanın, adətən, birinci komponenti olur.Visa International Service Association. Dörd komponentdən ibarət olan birləşmə inisial fonemlərdən təşkil olunan abreviaturla əvəz olunur – Visa.

Amerika media diskurslarında müxtəlif komissiyaların adlarını ifadə edən abreviaturlar da işlənir. "S.E.C. takes on celebrity investor in insider trading trial" [8, 17]. Məqalənin başlığında istifadə olunmuş abreviatur (S.E.C.) onun birinci abzasında tam formada verilmişdir: The Securities and Exchange Commission. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, media diskursların başlıqlarında abreviaturların istifadə olunması halları artır. Sərlövhədə abreviatur onun uzunluğunu azaldır, başlığı qısa və yığcam edir. Başlıqlarda U.S., U.K. kimi dövlət adları ilə yanaşı, UBS, S.E.C., I.M.F., IHT, AWOL, SPINE, C.D.C., F.B.I və başqa abreviaturlar da işlənir.

İstər Britaniya, istərsə də Amerika media diskurslarında təşkilatın tipini ifadə edən ixtisarlardan istifadə olunur. Məsələn, plc – public limited company, ppl – Limited Liability Partnership, ltd – private limited company. Diskursda başqa ölkələrdən olan təşkilatların tipləri müvafiq dildə olduğu kimi verilir. Məsələn, S.a.r.l. – Société et responsabilité limitée (fransız), AG – Arbeitsgemeinchaft (alman), S.p.a – Sociata per azioni (italyan).

Amerika media diskursunda müxtəlif profilli idarə və təşkilatların, kompaniya və şirkətlərin adlarını ifadə edən abreviaturlar işlənir. Belə abreviaturları sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar.

Banklar və bank sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlara aid RBB – Retail and Business Banking, CDS – Credit Default Swap, PPI – payment protection insurance və s. Amerika media diskurslarında Almaniya və Britaniya banklarının abreviaturları işlənir. "*The Dute banks ABN Amro, now part of Royal Bank of Scotland, and ING Bank, The British bank HSBC is also under investigation by the U.S. authorities for suspected money-laundering violations connected to Cuba, Iran, Mexico, North Korea and Saudi Arabia, and the bank*" [9, 16].

Avropa Mərkəzi Bankının abreviaturu həm Britaniya, həm də Amerika media diskurslarında işləkdir: ECB – European Central Bank. Diskurslarda maliyyə və kredit, bank, ümumiyyətlə iqtisadi sahəyə aid terminoloji söz birləşmələrinin abreviaturlarından çox istifadə olunur. Məsələ ondadır ki, müasir dövrdə media iqtisadi, maliyyə və bank məsələlərinə aid xəbər və məlumatlara geniş yer ayırır. Qəzetlərin hər bir nömrəsində maliyyə bazarına aid müxtəlif məsələlərə, xüsusən valyuta məzənnələri, infilyasiyaya yazılar həsr olunur. Bu tipli media xəbərlərində maliyyə sahəsinə aid abreviaturlar işlədilir. Məsələn, Q.E.P. – quantitative easing for the people,

Primarily Wells Fargo, JPMorgan: Chase, Bank of America and U.S. Bancorp kimi bank adları da abreviaturlu birləşmələrə aiddir. Media diskurslarda onların prototipləri verilmir.

Tam formanın başlanğıc hissəsinin qısaldılması olan aferezis media diskurslarda az yayılmış abreviatur tipidir. Aferezis abreviaturlar əsasən iki, nadir hallarda birhecalı olurlar [10, 124]. Bu cür ixtisarlar danışıq dili üçün səciyyəvidir."He" və ondan sonra "to be" feilinin "is" forması işləndikdə danışıq dilində "E's" ixtisarı işlənir. Media diskursda onların istifadə olunması təsadüfi xarakter daşıyır və belə nümunələri tapmaq çətindir. T.Y.Sergeyeva Britaniyanın "Sunday Mirror" qəzetində aşağıdakı cümləni məqaləsində nümunə kimi vermişdir: "E's got time for everyone, has "Arry", says an adoring

Big Dave". Müəllif bu cümlədəki "Arry" sözünün Harry antroponiminin aferezisə uğramış forması olduğunu da qeyd etmişdir [11, 70-71]. Qeyd olunan forma Amerika media diskursunda qeydə alınmır.

Nəticə

Amerika və Britaniya media diskurslarında işlənən təşkilat, idarə, şirkət, dövlət strukturu idarələrinin adlarını ifadə edən abreviaturların kifayət qədər çox omonim abreviaturlarının mövcudluğu faktını həmişə nəzərə almaq lazım gəlir. Abreviaturun konkret olaraq hansı adı bildirməsi kontekstə və diskursdakı tam formaya (əgər bu forma verilibsə) görə müəyyənləşdirmək və yaxud dəqiqləşdirmək mümkündür. Amerika media diskurslarında işlənən C.I.A. və F.B.I. abreviaturları da omonimlərə malikdir. Məsələn, C.I.A. – Canadian Imports Association; C.I.A. – Central Intelligence Agency. *"1967: Business Leaders Involved in Covert C.I.A. Operations"* (12)

Hər iki abreviaturun yazılışı, eləcə də oxunuşu [si: ai ei] eynidir, lakin onlar fərqli təşkilatları bildirir. Media diskurslarda qeyd olunan abreviaturlar Central Intelligence Agency və Federal Bureau of Investigations mənalarında işləkdirlər. Sonuncu söz birləşməsi deşifrə edildikdə ondakı cəm şəkilçisi atılır. Tam formada sonuncu söz cəm formasında (Investigations) olsa da, o, tək kimi qəbul edilir.

İngilis və Amerika media diskursunda sözün orta hissəsinin ixtisarı (sinkopa) daha çox müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, Britaniya və Amerika media diskurslarında abreviaturlarla bağlı spesifik xüsusiyyətləri müxtəlif tematik qruplara daxil olan ixtisarlar əsasında təhlil etmək daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Cf.V.G. Kostomarov (1971) Russki jazyk na gazetnoj polose, Moscow: Izd. MGU, s. 26
2. Kumanşina E. İ. Lingvokreativniy aspekt anqloyaziçnoy massovoy kammunikaçij:yazikovaya igra v britanskix i severoamerikanskix masmedia: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. /E.İ.Kumanşina –Volqaqrad, 2006 -26 s.
3. International Herald Tribune, 01.10.2013, p.6
4. International Herald Tribune, 10.08.2012, p.6
5. International Herald Tribune//For consistent gun sale background checks (heraldtribune.com)// 01.03.2019
6. https://www.thetimes.co.uk Saturday March 05 2022, 12.01am GMT, The Times
7. https://www.thetimes.co.uk/article/what-to-do-in-the-garden-in-march Friday March 04 2022, 5.00pm GMT, The Sunday Times
8. International Herald Tribune, 01.10.2013, p.17
9. International Herald Tribune, 10.08.2012, p.16
10. Arnold, I. V. Leksikologia sovremennovo anqliyskovo yazika// I.V. Arnold-Moskva: Visshaya shkola, 1986, s.124
11. Sergeeva, T.S. Abreviaturi v sovremennikh anglojazichnikh tekstakh massovoj informachii // Philologicheskie nauky. Voprosi teorii i praktiki. Tambov. Qramota, 2013. №6, p.11.-p. 174-179 (s. 70-71)
12. 1967, Business Leaders Involved in Covert C.I.A. Operations//
13. https://iht-retrospective.blogs.nytimes.com/2017/02/17/1967-business-leaders-involved-in-covert-c-i-a-operations/ International Herald Tribune, 17.02.2017

Rəyçi: prof. İ.Tahirov

Göndərilib: 16.02.2022 Qəbul edilib: 15.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/49-53

Ülvüyyə Şirzad qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
ulka.huseyn1011@mail.ru

İNVEKTİV LEKSİKANIN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə əsasən invektiv leksika və onun işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. İnvektiv leksikada etiket normalarının kobud pozulması halları, emosional əlaqə, nitq aktlarının işlənməsi istiqamətində xüsusi araşdırmalar aparılmışdır. Kütləvi İnfotmasiya Vasitələridə mənfi emosiyaların dil vasitəsilə verballaşması mısələsi xüsusi araşdırılmışdır. Məqalədə nümunələr göstərməklə invektiv leksikanın təyin olunması meyarları müəyyınləşdirilir.

Açar sözlər: *leksika, invektiv leksika, vulqarizm, loru sözlər, qeyri-normativ sözlər*

Ulviya Shirzad Huseynova

Classification of invective lexis

Abstract

The article reveals with the means of creating invective vocabulary. The invective vocabulary often leads to language aggression, creating rude stylistically substandard type of speech behavior. Special attention is paid to the functions of creating invective vocabulary and means of exercising verbal aggression in mass media. The paper gives examples, and also a thorough analysis of the usage of invective vocabulary, being created in context.

Key words: *lexicon, invective vocabluary, vulgarism, dialects, non-normative words*

Leksik sistemin vahidi olan söz müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir. Sözün işlənmə dairəsi, müxtəlif funksional üslublarında fəallığı, həmçinin onun işlənməsinə məhdudiyyətin qoylması və ya məhdud işləkliyi tədqiqat üçün xüsusi maraq doğurur. Buna baxmayaraq, sözün işlənməsinə məhdudiyyət qoyulması, bu məhdudiyyətlərin linqvistik və ekstralinqvistik olması, istifadəsinə məhdudiyyət qoyulan sözlərin hansı kommunikativ sferada işlənməsinə aid araşdırmalar, xüsusən də Azərbaycan dilinin materialları üzrə aparılmış işlər çox azdır.

Obyektiv gerçəklikdə mövcud olan bütün predmetlər, hadisələr nominasiya olunur, adlandırılır. “Söz bizi əhatə edən aləm haqqında bilikləri özündə ehtiva edir, toplayır, qoruyur. Sözlər millətin keçmişinin və bugününün güzgüsüdür, xalqın həyat tərzini anlamağın açarıdır” [1, s.3].

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin kommunikasiya prosesində istifadə olunması eyni deyildir. Tezlik xarakteristikalarında fərqlilik müxtəlif səbəblərlə bağlı olur. Sözlərin söyləm və mətn daxilindəki funksionallığı onların mənaları, dilin ümumişlək leksik qatına, yaxud passiv fonda aidliyindən də aiddir. Sözlər fəal və qeyri-fəal olmaqla iki yerə ayrılırlar. Qeyri-fəal sözlər məhdud şəkildə istifadə olunur.

İşlədilmə dairəsinə görə sözlər qruplara bölünür. Ə.Dəmirçizadə lüğət tərkibini təşkil edən sözləri iki hissəyə bölmüşdür: ümumişlək sözlər və xüsusi sözlər. Xüsusi sözlərə o, terminləri, jarqon və arqo sözləri, dialektizmləri, arxaik sözləri və neologizmləri daxil etmişdir [2, s.78-79]. Bu bölgünün əsasında fərqli meyarlar durur. Məsələn, dialektizmlər dialekt sözləri olub dialektə mənsubluqla təyin olunursa, arxaik sözlər dilin müasir dövründə işləkliyini itirməsi, köhnəlməsi ilə təyin olunur. Arxaikləşmə sözün ifadə etdiyi denotatın istifadədən çıxması və ya aktual olmaması ilə bağlı xüsusiyyətdir. Dilin lüğət tərkibində başqa söz qrupları da vardır. Məsələn, S.Cəfərov işlənmə dairəsinə görə bölgü verərkən loru sözlər və vulqarizmlərə də yer ayırmışdır [3, s. 66]. V.Kuxarenko isə lüğət tərkbini neytral, bədii və danışıq dilində işlənən söz qruplarına ayırmışdır. Bədii qata o, arxaizmləri, varvarizm və əcnəbi sözləri, terminləri, neologizmləri, danışıq dili qrupuna isə, slenqləri, vulqarizmləri, jarqonları, peşə-sənət

sözlərini, dialektizmləri daxil etmişdir [4, s.7-8]. Bu cür bölgünün əsasında hansı meyarın durmasını təyin etmək çətindir. Çox güman ki, müəllif belə ayırma məqsədilə bədii dil və danışıq dili materiallarında sözün işlənməsini araşdırmalı olmuşdur. Belə olan halda lüğət tərkibindəki neytral sözlərin seçilməsi meyarları təyin etmək olmur.

A.Moroxovski və O.Vorobyova isə öz tədqiqatlarında ingilis dilinin lüğət tərkibini: 1) yüksək üslubi tona məxsus sözlər: poetizmlər, arxaizmlər, varvarizmlər və əcnəbi sözlər; 2) qeyri-ədəbi danışıq dili: kollokvualizmlər, dialektizmlər, vulqarizmlər, jarqon sözlər və slenqlərə bölmüşlər [5, s.101-117]. Bölgüdə varvarizmlərin hansı səbəbdən yüksək üslubi tona məxsus olmasını aydınlaşdırmaq çətindir. Qeyri-ədəbi danışıq dilində kollokvualizmlərin yer alması təbii haldırsa, dialektizmlərin bu qrupa salınması bir qədər mübahisə doğurur.

Lüğət fondunun aktiv və passiv laylara alınması işləkliklə bağlı məsələdir. Passiv leksikada da xalqların həyat tərzi, adət-ənənələrinin izləri özünü qoruyur, bu sözlər də müəyyən semantikaya malikdirlər. Passiv lüğət fonduna münasibətini V.M.Şanski belə ifadə etmişdir: "Dilin leksikasının müasir vəziyyətini sistem kimi təyin etməyən, onun adi, gündəlik istifadə olunmayan ünsür təsiri bağışlayan, ya yeni olub orada qərarlaşmış, ya da nitq prosesi üçün zəruriliyini itirmiş sözlər passiv lüğət fonduna aiddir" [6, s.142]. Eyni məsələyə H.Həsənov öz münasibətini bildirmiş, sözləri aktiv və passiv olmaqla iki yerə bölmüş və bundan sonra aktiv sözlərin də iki tipini fərqləndirmişdir: 1) ümumxalq sözləri: ümumişlək, danışıq, loru, kitab, poetik və rəsmi sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, peşə-sənət sözləri, terminlər, jarqon sözlər, arqo sözlər [7, s. 111]. Göründüyü kimi, müəllif köhnəlmiş sözləri və neologizmləri passiv lüğət fonduna aid etmişdir.

B.Xəlilov işlədilmə dairəsinə görə fərqlənən sözlərin təsnifi məsələsinə fərqli şəkildə yanaşmış, əvvəlcə dilin lüğət tərkibində olan sözləri hamının başa düşdüyü və məhdud dairədə işlədilən sözlər şəklində ayırmış, ikinci qrupa dialektizmləri, arxaizmləri, neologizmləri, vulqarizmləri, loru sözləri, jarqon və arqo sözlərini aid etmişdir. Müəllif bundan başqa xüsusi sözlər qrupunu ayırmış, terminləri və peşə-sənət sözlərini ora daxil etmişdir. Nəhayət, alınmaları mənşəcə fərqlənən qrup adlandırmışdır [8, s.26]. Fikrimizcə, sözlərin hamı tərəfindən başa düşülməsi ilə məhdud dairədə işlənməsi fərqləndirmə meyarı ola bilmir. əvvəla hamı tərəfindən başa düşülmə meyarı yayğındır. Məhdud dairədə işlənən sözlər də dil daşıyıcılarına məlum olan sözlərdir. Ümumişləklik dildə sözlərin fəal işlənməsini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, xüsusi sözlər qrupundakı terminlər, peşə-sənət sözlər də məhdud dairədə işlədilir.

A.Qurbanov əsas və əlavə sözlər qruplarından bəhs etmişdir. Əsas sözlərin zəruri əşya və məfhumların, hadisələri ifadə etməsi fikrini irəli sürən müəllif, əlavə sözlər qrupuna dialektizmləri, arxaizmləri, loru sözləri, vulqarizmləri, dar sahə terminlərini, peşə-sənət sözlərini və s. daxil etmişdir [9, s.195]. Əsas və əlavə sözlərə ayırma dilin leksik sisteminin fəaliyyətini əks etdirə bilmir. Sözün ən zəruri məfhum və hadisəni bildirməsi ümumi fikirdir. Dil üçün zəruri və ən zəruri olan yoxdur. Dil hər cür kommunikasiyanı reallaşdıra bilməli və bunun üçün onun lüğət fondunda lazım gələn sözlər olmalıdır. Sözlər zəruriliyə və qeyri-zəruriliyə görə yaranmır.

Məlumdur ki, danışıq dilində işlədilən, ədəbi dilin leksikasına aid edilməyən sözlər loru sözlər adlandırılır. Bunlar ədəbi dilin sözləri olmasa da, bədii ədəbiyyatda personajların dilində işlənir. Loru sözlərdən istifadə edilməsi ədəbi dil normalarını həmiş pozmur. Onların işlənməsi nitq situasiyasından və eləcə də danışanın nitq səriştəsindən asılıdır. Loru sözlər məişət leksikasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Loru sözlər ekspressiv-emosional sözlər qrupuna daxildir. Onları xüsusi loru sözlər və vulqar sözlər kimi iki qrupa ayırmaq olar. Xüsusi loru sözlərin ekspressivlik daşımadığı və kobud sözlər sırasına daxil olmadığı qeyd olunmalıdır. Vulqar sözlərdə kobudluq, etikanın pozulması güclüdür. Məişət danışığında loru sözlərin çox işlənməsi bu danışıq tipinin kobudluğunun göstəricisi deyildir. Danışıq dilində emosionallıq və ekspressivlik daha güclü olur. Kommunikasiya prosesində iştirak edən kommunikantların bir-birinə münasibəti, danışıq mövzusu, tərəflərin maraq dairəsi sözlərin süçilməsinə təsir göstərir. Belə hallarda kommunikantların nəzakət qaydalarını pozması və bir-birinə münasibətdə neqativ emosional qiymətləndirmə ifadə edən sözləri nitq aktlarına daxil etməsi hadisəsi baş verir. Nitq situasiyası elə ola bilər ki, kommunikasiya iştirakçıları ədəbi dil üçün səciyyəvi olmayan söyüş və qarğışları da dilə gətirir, bir-birini təhqir edirlər. Vulqar sözlərdə kobudluq, nəzakətsiklik, təhqir, alçaldıcı münasibət ifadəsini tapır [7, s. 201].

Vulqar sözlərin elə bir qrupu da vardır ki, onların istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə işlədilməsi qadağan hesab edilir. Belə sözlər tabular da adlandırılır. Tabular cəmiyyətdə qəbul edilmiş ictimai və sosial normalarla müəyyənləşir. Lakin bu o demək deyil ki, belə sözlərin qəbul edilmiş müəyyən siyahısı vardır. Cəmiyyətdə sosial davranış və nitq davranışı normaları hökm sürür. Bu normalar konkretləşdirilmiş, elan edilmiş olmasa da, mövcud normalardır. Cəmiyyət üzvləri nitqlərində vulqar sözlərdən istifadə etmirlər. Bununla belə, tərbiyə və digər amillərdən asılı olaraq bəzi adamlar mövcud davranış normalarına, milli-mədəni ənənələri nəzərə almır və bu onların nitq davranışına da təsir göstərir.

Kommunikasiya prosesinin iki tərəfi vardır. Bir iştirkçı adresantdırsa, digəri adresatdır. Adresantın nitqində vulqar sözlər istifadə olunursa, o, nitq davranışı şərtlərini pozur. Əgər vulqar sözlər bilavasitə adresatın özünə ünvanlanırsa, onda adresant ona qarşı kobudluq edir. Vulqar sözlər və onların daxil olduğu söyləmlər təhqiredici, alçaldıcı olduqda kommunikasiya iştirakçıları arasındakı münasibətlər sistemində kəskin dəyişmələr baş verir. Kommunikasiyada istifadə olunan sözlərə bu münasibətlər sistemindən yanaşdıqda onların daha iki qrupunu fərqləndirmək olur. Bu qruplardan biri invektiv leksika, digəri isə qeyri-invektiv leksika adlandırılır.

İnvektiv leksika adresatı təhqir edən, alçaldan leksikadır. Qeyri-invektiv leksika tərkibində adresata ünvanlanmış neqativ qiymətləndirmə, emosional-ekspressiv komponent olan leksikadır. Frazeoloji vahidlərdə də invektivlik ola bilər. Ümumiyyətlə, semantikasında ekspressiv çalar və adresatın şəxsiyyətini təhqir, biabır edən məna olan söz və ifadələr invektivlər adlandırılır. İnvektiv leksikanın adresata kobud, alçaldıcı, ədəbsiz formada ünvanlanması da onun dəyərləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İnvektiv leksikanın ədəbi və qeyri-ədəbi qruplarını ayırmaq olur. İkinci jarqon leksikası, dialekt sözləri, eləcə də söyüşlər də aid edilir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər arasında emosional-ekspressiv qiymətləndirmə leksikasını ayırmaq da lazım gəlir. Bu leksikanı ayırmaq üçün ekspressivlik kateqoriyasından istifadə olunur. Müasir dilçilikdə ekspressivlik mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyə malik problemlərdən biri hesab edilir. Ekspressivliyin tədqiqat sahələri üslubiyyat, semantika və nitq praqmatikası hesab olunur[10, s.7].

Ekspressivlik linqvistik hadisə hesab olunsa da, onun təyin edilməsi üsulları psixoloji təsirlə əlaqəsinə görə, sistem-struktur linqvistika çərçivəsindən kənara çıxır. Nitq subyektinin ifadə olunanla bağlı hansı hissi –neqativ və ya pozitiv hissi keçirməsi müsbət və mənfi ekspressiya ilə əlaqələnir. Bəzi tədqiqatçılar invektiv leksikanın emosiyanı, yaxud təhqiri ifadə etməsini ayırd etməyin zəruri olduğnu qeyd edirlər. İnvektiv leksikanın adresatı təhqir etməsi və danışanı, daha dəqiq desək, invektiv leksikadan istifadə edəni neqativ səciyyələndirdiyini qəbul etmək olar. Burada invektiv leksikanın cəmiyyət arasında istifadə edilməsinin neqativ hadisə sayılması əsas götürülür. Daha bir məsələ odur ki, ekspressivliyin meydana çıxmasının özünün müəyyən səbəbləri olmalıdır. Yəni ekspressiya öz-özünə deyil, müəyyən təsir əsasında meydana çıxır, yaranır, ekspressiya kommunikativ situasiyadan da asılıdır. Danışanın/dinləyənin niyyəti, onların kommunikasiyaya qoşulma prosesindəki ilkin bilik və təsəvvürləri, eləcə də kommunikasiya aktının linqvistik və ekstralinqvistk konteksti ekspressiyanın yaranmasında rolu vardır.

İnvektiv leksikayaya dair tədqiqatlarda nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsinin invektiv leksikadan istifadənin artması ilə düz mütənasib olması göstərilir. Aşağı səviyyəli nitq mədəniyyəti situasiyası ilə davam edən kommunikasiya aktı ümumi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin itirilməsi, nitq davranışında tolerantlığın pozulması kimi dəyərləndirilir.

İnvektiv leksikanın tərkibinə müxtəlif kobud, ədəbsiz, etikadan kənar olan sözlər daxil olur. Bu sözlərin bir qismini tabular təşkil edir ki, onların cəmiyyət arasında səsləndirilməsi, kiməsə ünvanlanması qəbul edilmiş sosial normaları pozur. Bu cür sözlər çox istifadə olunan lüğətlərə, bəzi dillərdə isə ümumiyyətlə heç bir lüğətə daxil edilmir. Ona görə də, elmi ədəbiyyətda invektiv leksika anlayışının təyininə həm dar mənada, həm də geniş mənada yanaşmalar müşahidə edilir, invektivlərin fərqli təsnifləri aparılır. Dar mənada invektiv leksika təhqir növü adlandırılır. Geniş mənada isə invektivlər verbal təcavüz kimi qiymətləndirilir. Təhqir və verbal təcavüz anlayışları yalnız leksik səviyyə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Çünki hər hansı sözün mövcudluğu özlüyündə nə təqir, nə də verbal təcavüzlə bağlı deyildir. Hər

iki hadisə ünvanlanma, eləcə də saymamazlıqla əlaqələdir. Əgər invektiv leksika kiməsə ünvanlanırsa və predikativ konstruksiya ilə canlandırılırsa təhqir və saymamazlıq faktları üzə çıxır. Cəmiyyət üzvləri arasında invektiv leksikaya aid ədəbsiz sözlər işlədildikdə və bu sözlər konkret olaraq bu üzvlərdən heç birinə ünvanlanmırsa, bu halda eşidənlər, dinləyənlər saya alınmır, onlara hörmətsizlik edilir. Başqa halda birinə qarşı ünvanlanmış ədəbsiz söz başqalarının, kənar şəxslərin yanında dilə gətirilirsə, onda həmin sözün ünvanlandığı şəxs təhqir edilir, bu prosesin başvermə məqamında iştirak edən kənar şəxslərə isə hörmətsizlik baş verir. Beləliklə, invektiv leksikanın nitqdə işlənmə situasiyası bu leksikanın qiymətləndirilməsində rol oynaması faktı təsdiqini tapır.

İnvektiv leksikanın söz səviyyəsində təsnifi də xüsusi önəm daşıyır. Bu, invektiv leksik qatı təşkil edən sözlərin müəyyən prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Rus dilçiliyində invektivlərin aşağıdakı qrupları fərqləndirilir: 1) ana söyüşləri, ədəbsiz sözlər; 2) üslubi neqativ sözlər (slenqlər, jarqonlar, vulqarizmlər, loru sözlər, dialektizmlər); 3) kobud, loru, söyüş sözləri; 4) mənfi qiymətləndirmə və nifrət modallığına malik ədəbi leksika [11, s. 84].

Məlumdur ki, ümumi emosional vəziyyəti və neqativ münasibəti ifadə etmək məqsədilə dildə insanı başqa predmet və obyektlərlə eyniləşdirmə səciyyəsi daşıyan nitq aktlarından istifadə olunur. Məsələn, *qoyun, eşşək, kötük, ilan, həşarat, soxulcan, öküz, mal, heyvan, tülkü və s.* Ayrılıqda götürüldükdə bu sözlər dilin ümumişlək leksik qatına daxil olan, müəyyən denotatları ifadə edən sözlərdir. Onların hər biri lüğətlərə daxil edilir və nitqdə istifadə edilir. Lakin bu cür leksik vahidlərin eyniləşdirmə üçün istifadə edilməsi başqa məzmun kəsb edir, insanı təhqir edir, onu alçaldır və s. bu cür hallarda invektiv leksika konkret fərdə ünvanlanır, fərdə müəyyən neqativ keyfiyyət şamil edilmiş olur. Belə ifadələrin linqvistik təhlili onların universal mədəni dəyər daşıması, qəzəbi, düşmənçiliyi, nifrəti ifadə etməsi faktlarını aşkara çıxarır.

İnvektiv leksikaya münasibətdə terminoloji sistemdə qeyri-sabitlik, qeyri-dəqiqlik müşahidə olunur.İnvektiv leksika "qeyri-normativ leksika","loru sözlər","vulqarizm", "kentizm", "slenqizm", "jarqonizm", "arqotizm", "sosial dialekt", "sosiolektizm","kollokvializm", "invektivizm", "invektiv sözlər", "invektiv leksika", "kobud sözlər", ədəbsiz sözlər", söyüş sözləri", "söyüşlər" kimi terminlərlə ifadə edilir ki, bu da terminoloji baxımdan qarışıqlıq əmələ gətirir. Şübhəsiz ki, qeyd edilən terminoloji variativlik yalnız terminologiyanın deyil, ümumilikdə linqvistikanın həllini tapmamış probllemlərindən biridir. Bu problemin həlli, ilk növbədə, "invektiv leksika", "qeyri-normativ sözlər", "substandart vahidlər" anlayışlarını təyin etməyi və bundan sonra invektiv leksikanın təsnifini tələb edir. Sonuncu məsələ qeyri-standart leksikanın nıvlərini təyin etmək kimi də qəbul edilə bilər.

İnvektiv leksikanın təsnifi məsələsinin qoyuluşu yeni olmasa da, həllini tapmamış, aktual problemlərdən biridir. İnvektiv leksikanın təsnifi üçün onu əvvəlcə iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1) ədəbi dilə daxil olan invektiv leksika; 2) ədəbi-dilə daxil olmayan leksika. Hər iki qrupa daxil olan leksika yarımqruplara bölünə bilir. Ədəbi dildə işlənən invektiv leksikanın aşağıdakı yarımqruplarını ayırmaq mümkündür: 1) şəxsin cəmiyyətin münasibəti baxımından neqativ fəaliyyət, məşğuliyyət, davranış sahibi kimi adlandırılmasını reallaşdıran leksik vahidlər (oğru, bandit, quldur, fırıldaqçı, cibgir, başkəsən, rüşvətxor və s.); 2) şəxsin neqativ fəaliyyət, məşğuliyyət sahibi olmasının ekspressiv çalarla nominasiya edilməsi vahidləri (xain, satqın və s.); 3) şəxsin vəzifə və peşəsinə görə neytral nominasiya edən leksik vahidlər (bürokrat, məmur, qəssab, alverçi və s.); 4) adresatın neqativ qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan zoosemantik metaforalar (madyan, eşşək, donuz, qoyun, köpək və s.); 5) şəxsi kiməsə və ya nəyəsə aid neqativ keyfiyyəti ifadə edən sözlə adlandırmada istifadə edilən sözlər (jaltaq, cibəgirən, ikiüzlü və s.); 6) neqativ mənalı kobud sözlər (əclaf, səfeh, əbləh və s.). Fikrimizcə ayırdığımız bu altı qrup, ədəbi dildə işlənən invektiv leksikanın bütün qruplarını əhatə etmir. Eyni zamanda bu qruplara daaxil olan sözlərin təhlili invektivləri yalnız leksik vahidlərlə məhdudlaşdırmağın düzgün olmadığı da aşkara çıxarır. Söz birləməsi və frazeoloji vahid şəkilli invektivlər də az deyildir.

İnvektivlər dünyanın dil mənzərəsinin nüvəsini təşkil edən konseptlərlə birbaşa bağlılığa malik olub xalqın çoxəsrlik həyat təcrübəsindən qaynaqlanan vahidləri əhatə edir. Dilin invektiv leksik qatında leksikaya aid proseslər gedir. Bəzi invektivlər köhnəlir, arxaikləşir, yeniləri yaranır. Dil başqa dillərdən invektivlər ala bilir və bu da alınma invektiv leksik qatının mövcudluğunu təsdiq edir.

İnvektiv leksika bütün dilərdə mövcud olub leksik səviyyədə dil universalisi sayıla bilər.

İngilis dilində vulqarizmlər iki əsas qrupda birləşdirilir: 1) qarğış və andlar; 2) söyüşlər [12, s.206-207]. Təbii ki, birinci qrup vulqarizmləri birbaşa invektiv leksika qrupuna daxil etmək olmaz. Andlar üçün invektivlik səciyyəvi deyildir. Lakin andlar invektivin ünvanlandığı sintaktik konstruksiyalarda və yaxud onların yaxın ətrafında işləndikdə invektivlik dərəcəsini artırır. Bu cəhət invektivlik dərəcəsi anlayışını daxil etməyə imkan verir. Şəxsin təhqir olunması ilə onun hərəkətinin, fəaliyyətinin neqativ qiymətləndirilməsi arasında fərq vardır. Ona görə də, invektivlərin bəziləri yalnız neqativ qiymətləndirməyə xidmət etdiyi halda, bəzilərinin birbaşa təhqir kimi qəbul edilə bilir. Lakin bu hallar və invektiv leksikanın bu cür tısnifi haqqında tədqiqatlar, demək olar ki, az aparılmışdır. İnvektiv leksikanın qeyd olunan semantik xüsusiyyətləri hüquqşünaslıqda daha çox araşdırılır. Hüququda şəxsin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması, onun təhqir olunması kimi halların təyini zamanı invektiv leksikanın semantik xüsusiyyətləri ön plana çəkilir və müxtəlif aspektlərdən təhlil edilir. İnvektivlərin ekspressiv sözlər qrupuna daxil olması faktı da bu cəhətdən özünü aşkar göstərir. Tədqiqat üçün daha bir maraqlı cəhət invektivlərin emosional gərgin vəziyyətdə işlədilməsinin daha geniş yayılması ilə bağlıdır.

İnvektivlərin daha düzgün təsnifi məqsədilə, hər şeydən əvvəl, onların toplanması tələbini ortaya atır, Bəzi dillər üçün invektiv leksika, qeyri-normativ sözlər lüğətləri tərtib olunmuşdur. Bu cür lüğətlər invektiv leksikanın tədqiqi və təsnifi üçün əsaslı material bazası sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Slovari i linqvostranovedeniye. M.: 962, 667 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. -Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 268 s.
3. Cəfərov S.A. Müasir azərbaycan dili (leksika). - Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
4. Kukharenko V. Seminars in Style. -Moscow: Higher School Publishing House 1971, 183 p.
5. Moroxovskiy A.N., Vorobyova A.N., Lixosherst N.İ. Stilistika anqliyskoqo yazıka. Kiyev, Visha shkola, 1984, 247 s.
6. Shanskiy N.M., Leksikologiya sovremennoqo russkoqo yazıka. M.: Nauka, 1972, 364 s.
7. 7.Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. - Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
8. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası.- Bakı: Nurlan, 2008, 441 s.
9. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. -Bakı: Maarif, 2003, 438 s.
10. Teliya V.N. Chelovecheskiy faktor v yazıke: Yazıkovıye mekhanizmı expressivnosti. M.: Nauka, 1991, 214 s.
11. Jilvis V.İ. Pole brani. Skvernosloviye kak sosialnaya problema v yazıkaö i kulturakh mira. M.: Ladomir, 2001, 349 s.
12. Hajiyeva U.D. A Guide to English Stylistics. - Baku: ASPU, 2010, 341 p.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 13.02.2022 Qəbul edilib: 14.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/54-58

Araz Səlimxan oğlu Bədəlov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
araz.badalov36@gmail.com

KREDİT ANLAYIŞI VƏ ƏHALİNİN KREDİTLƏŞMƏSİNİN İQTİSADİYYATDA ROLU

Xülasə

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyekti kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *əhalinin kreditləşməsi, kredit əməliyyatları, kreditin funksiyaları, iqtisadiyyat, istehlak kreditləri*

Araz Salimchan Badalov

The concept of credit and the role of crediting in the economy

Abstract

Consumer loans are one of the most relevant forms of credit today. In some cases, the concepts of consumer loans and bank loans are equated or confused. However, there are sharp differences between these two concepts. Thus, consumer loans are a type of credit provided to meet the needs of certain segments of the population, individuals and legal entities. This form can be used in the form of money or in the purchase of any commodity. For this reason, not only banks, but also non-bank credit organizations and legal entities engaged in purchasing operations can act as subjects of consumer loans.

Key words: *population lending, credit operations, credit functions, economy, consumer loans*

Giriş

"Kredit" anlayışı latın sözü olana graditam-gradere sözlərindən əmələ gəlib, hərfi mənası etimadetmə və ya inanma deməkdir. Məhz kredit ifadəsinin mahiyyəti də onun sırf ifadə etdiyi anlamla əlaqəlidir. Belə ki, kredit pul vəsaitlərinin müəyyən faiz qarşılığında bir şəxsdən digərinə etibar olunmasıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, kredit pulun müəyyən faiz qarşılığında gələcək dövrlərdə ödənməsi və etimad prinsipləri üzərində qurulmasını təmin edən tədiyyə formasıdır. Burada önəmli olan kredit alanın aldığı krediti ödəmək arzusu ilə yanaşı, həmçinin də götürmüş olduğu kreditin dəyərində və yaxud da bu dəyərdən daha yüksək məbləğdə təminatının olmasıdır. Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, kredit etimad əsasında qurulan və müəyyən bir təminata əsaslanan əməliyyatdır. Kredit cari dövr ərzində əldəki pul vasitəsilə gələcək dövrlərdə ələ keçəcək pulun mübadilə formasıdır.

Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi- krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi alaraq pul vərən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir.

Kredit müxtəlif formalarda reallaşdırıla bilər. Lakin, baza forması olaraq kredit pul, mal-əmtəə və qarışıq formalarda təzahür edir.

Suda kapitalının və yaxud da borca verilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti kredit formasında təcəssüm olunur. Daha dəqiq desək, kredit dedikdə, borcalanla borcverən arasında müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin müəyyən faiz müqabilində geri qaytarılmasını təmin edən müqavilə formasıdır.

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi məna ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalarını verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul

vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərtilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtəənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərinin dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir.

Metod

İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqinə yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqalənin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya, müqayilə təhlil, eksperiment, modelləşdirmə, sistemli yanaşma və qrafik metodlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra hissələrə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu hissələr iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə məqalənin mövzusu haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyyələr müəyyən edilmişdir.

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi məna ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalarını verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərtilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtəənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərinin dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir (Cavadov A.M., 2012, s. 25).

Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi - krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi alaraq pul vərən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir (Bağırov M.M., 2014, s. 107).

Kredit müxtəlif formalarda reallaşdırıla bilər. Lakin, baza forması olaraq kredit pul, mal-əmtəə və qarışıq formalarda təzahür edir. Qeyd olunanlarla yanaşı kredit kredit alanın kimliyindən asılı olaraq aşağıdakı sxemdə verilmiş formalarda da təzahür edə bilər.

Ssuda kapitalının və yaxud da borca verilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti kredit formasında təcəssüm olunur. Daha dəqiq desək, kredit dedikdə, borcalanla borcverən arasında müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin müəyyən faiz müqabilində geri qaytarılmasını təmin edən müqavilə formasıdır.

Kreditin mahiyyətinin izah olunması onun əsas vəzifələrini, funksiya və prinsiplərini araşdırmadan mümkün deyildir. İqtisadi kateqoriya kimi kredit pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etdiyindən, mühim iqtisadi məqsəd və vəzifələri də özündə əks etdirir. Kreditin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi vəzifələrlə dərindən təhlil oluna bilər.

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Панова Г.С., 2018, c. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıqları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Kreditin əsas formalarından biri sayılan kommersiya kreditləri iqtisadi inkişafa sürətli təsir göstərmək potensialına malikdir. Belə ki, kommersiya kreditlərinin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd əmtəələrin asanlıqla realizə olunma sürətini artırmaqdır. Sahibkarlar arasında həyata keçirilən kommersiya krediti veksel şəklində bağlanmaqla əmtəənin asanlıqla satışını təmin etmiş olur (Гринспэн A., 2014, c. 109).

Kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını da zəruri edir. Belə ki. kredit borcalan və borcverən arasında münasibətləri tənzimləməklə, pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini sürətləndirir. Belə olan halda isə borcalan götürdüyü kreditdən elə istifadə etməlidir ki, həmin borc kapitalı ona daha çox mənfəət qazandırsın. Çünki qazanılmış mənfəətin borcalanla kreditor arasında bölüşdürülür. Başqa sözlə desək, borcalan kreditə götürdüyü vəsaitdən elə istifadə etməlidir ki, əldə etdiyi mənfəətlə götürdüyü kreditlə üzrə faizləri də ödəyə bilsin və öz şəxsi mənfəətini da formalaşdırmaq iqtidarında olsun.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Kredit sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onu geri almaq prosesinin sadələşdirilməsi baxımından da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələb olunan həcmdən az miqdarda kreditin ayrılması borcalanın sürətli inkişafına əngəl yarada bilər və son nəticədə kreditin ödənilməsində müəyyən problemlər yarana bilər. Eyni zamanda da tələb olunan həcmdən artıq vəsaitin kredit şəklində verilməsi borcalanın faizlə əlavə yüklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə alınmış kreditlərin geri ödənişlərində müəyyən qədər problemlər yarada bilər. Odur ki, kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması verilmiş kreditlərin borcalan tərəfindən vaxtında ödənməsini də təmin etmiş olur (Панова Г.С., c. 211).

Yüksək kapital ehtiyatlarına malik ölkələrdə istehsal prosesinin kapitallaşdırılması və sürətləndirilməsi beynəlxalq kreditin əsas müsbət rolu kimi çıxış edir. Bu yolla istehsalın fasiləsizliyi təmin edilmiş olur. Eyni zamanda beynəlxalq kredit istehsal prosesinin halqaları arasında sıx əlaqə yaradır. Beynəlxalq kredit istehsalın beynəlmiləlləşməsi, mübadilə prosesinin genişlənməsi, əməyin beynəlxalq bölgüsünün həyata keçirilməsi və bununla da vahid dünya bazarının formalaşmasında mühüm rola malikdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit vəsaitləri hökumətin üzərinə düşən funksiyaların icrası zamanı meydana çıxan maliyyə boşluqlarını aradan qaldırır. Bura dövlət büdcəsinin ehtiyaclarının ödənməsi məqsədi ilə cəlb edilən xarici kreditlər aiddir. Bu kreditlərə aşağı inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə daha çox ehtiyac yaranır. Həmçinin beynəlxalq kredit tədiyyə balansında əmələ gələn kəsirin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu dövlətin pul-kredit siyasətinə xidmət etməklə yanaşı beynəlxalq ticarətin normal inkişafına şərait ya radır. Beynəlxalq kredit münasibətləri məhsulların dünya bazarında reallaşmasını sürətləndirir. Belə ki, müasir şəraitdə idxalixrac əməliyyatlarının böyük hissəsi kredit münasibətləri əsasında həyata keçirilir. Beynəlxalq kreditin müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi təsirləri də mövcuddur. Bu baxımdan onun iqtisadiyyatda dərin disporsiyalara gətirib çıxarmasını göstərmək olar. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının daha güclü, yəni, yüksək imkanlara, gəlirə malik sahələri beynəlxalq kredit vasitəsilə gücləndiyi halda, digər sahələr inkişafdan geri qalmış olur. Məs., bu gün daha çox ölkəmizin neft sektoru kreditləşdirilir. Buna əsas səbəb isə daha çox gəlir, risklərin az, dünya bazarında neft məhsullarına daha çox tələbin olmasıdır. Həmçinin iqtisadiyyatın zəif sahələrinin beynəlxalq kredit bazarına çıxışı mümkünsüzdür. Bu halların qarşısını almaq üçün beynəlxalq kredit sərhədlərinin gözlənilməsi çox vacibdir. Beynəlxalq kredit sərhədləri ölkənin xarici borc vəsaitinə olan borcun həcmindən, kreditin müddətindən, faiz dərəcələrindən və s.

asılıdır. Bu obyektiv sərhədin pozulması ölkədə dərin xarici borc böhranına yol açmış olur (Чечеткина Т., 2012, с. 91).

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, bele ölkələrdə əhaliyə verilən kreditlər içərisində ən yüksək payı istehlak və ipoteka kreditləri təşkil edir. Qeyd olunan iki kredit növündən isə istehlak kreditləri daha səmərəli kredit növü hesab olunur. İstehlak kreditləri vasitəsilə banklar daha asanlıqla gəlir əldə edirlər. Çünki bu növ kreditlərin həcmi kiçik olduğundan həmin kreditlərin geri ödənilmə prosesində də çətinliklər yaşanmır və bank daha asanlıqla mənfəət əldə etmiş olur. Bu səbəbdən də bankların əksəriyyəti istehlak kreditlərini verməkdə maraqlıdırlar.

Əhalinin kreditləşməsi prosesi özü ilə mənfəət gətirdiyi qədər də risk də gətirir. Əhalinin kreditləşməsi prosesində yaranan hər bir risk müxtəlif təsirlər əsasında yaranır. Həmin təsirlərə aşağıdakıları misal çəkə bilər:

1.Gözlənilmədən baş verə biləcək təbii fəlakətlər. Məsələn, sahibkar öz biznesini inkişaf etdirmək baxımından biznes krediti götürmüş, lakin onun biznesinin yerləşdiyi ərazidə zəlzələ, daşqın və digər bu kimi təbii fəlakətlər baş vermiş və bunun nəticəsində sahibkar bütün əmlakını itirmişdir. Belə olan halda həmin sahibkara verilmiş kredit də risk altındadır;

2.Borcalan müəssisənin istehsal etdiyi məhsula tələbatın azalması. Belə olan halda həmin müəssisə istehsal etdiyi məhsulu tam həcmdə realizə edə bilməyəcək və nəticədə rentabellilik çox aşağı düşərək alınmış kreditin ödənilməsində ciddi problemlər yaradacaqdır;

3.Borcalan müəssisənin müəyyən müddətdən sonra bazarda rəqabət mübarizəsindən kənarda qalması;

4.İqtisadi proseslərin borcalan müəssisənin fəaliyyətinə neqativ təsirləri;

5.Borcalan müəssisələrin maliyyə siyasətində baş vermiş səhvlər.

Qeyd olunan bu amillər kreditləri risk altına alan əsas amillər hesab olunur. Bu səbəbdən də sahibkarlara təqdim olunan kreditlər, eləcə də bu kreditlərin sərhədləri əhatəli şəkildə araşdırılmalı, baş verə biləcək bütün risklər təhlil olunmalı, biznes subyektinin yerləşdiyi coğrafi ərazinin seysmoloji vəziyyəti təhlil olunmalı, eləcə də müəssisənin son 10 il ərzində maliyyə vəziyyəti araşdırılmalı, vergi ödəyicisi kimi ödədiyi vergilərin həcmi təhlil olunmalıdır.

Kommersiya kreditinin ən mühim xüsusiyyəti onunla ifadə olunur ki, bu kredit forması satışın sürətləndirilməsini təmin etməklə istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya asan keçidinə şərait yaradır. Burada mal satıcısının əsas məqsədi istehsal etdiyi və ya aldığı məhsulu daha tez müddətə reallaşdırması, alıcı subyektin əsas məqsədi isə tələb olunan məhsulu ilkin ödəniş etmədən əldə etməsidir. Şübhəsiz ki, təsərrüfat krediti ilə alınmış məhsulun dəyəri nağdsız və müddətli formada ödəniləcəyi üçün möhlət haqqı da məhsulun qiymətinə əlavə olunur və bu məbləğ bank faizləri ilə müqayisədə kifayət qədər azdır.

Kommersiya krediti ödənmə formasına görə də üç əsas növə bölünür (Məmmədov Z.F., 2017, s. 107):

- Tarixi təsbit edilmiş
- Konsiqnasiya (hissə-hissə ödəmək)
- Açıq hesabla kreditləşmə

Tarixi təsbit edilmiş qaydada ödənişdə alıcı müəssisə aldığı məhsulun tam dəyərini hansı tarixdə ödəcəyinə dair sadə veksel təqdim edir və ya satıcı müəssisə satdığı məhsulun tam dəyərinin hansı tarixdə ödənilməsinə dair alıcı müəssisəyə tratta təqdim edir. Başqa sözlə desək, tərəflərin razılığı əsasında məhsulun tam dəyərinin konkret bir tarixdə ödənilməsini nəzərdə tutan müqavilə formasından istifadə olunur.

Konsiqnasiya qaydasında isə satıcı müəssisə satmış olduğu məhsulun dəyərini müxtəlif hissələrə bərabər bölərək alıcı müəssisədən ödənməsini tələb edir. Belə olduğu halda isə hər bir ödəmə tarixində alıcı müəssisə ödəmə öhdəliyini sübut edən veksel təqdim etməlidir.

Nəticə

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması

prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı - 2003. 440 s.
2. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. “Bank işi” Dərslik. 2017, 512 s.
3. Bağırov M.M. “Banklar və bank əməliyyatları” Dərslik. 2014, 470 s.
4. Bəşirov R.A. “Bank işi” Dərslik. 2017, 340 s.
5. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012, 542 s.
6. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014, 120 səh.
7. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. 2016, 378 s.
8. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2013-cü il, №8., 104 s.
9. Əliyev M.F., Bank islahatları ilə vahid reytinq sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2016-ci il, №3-4., 114 s.
10. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 2017. səh. 480.
11. Panova GS, Credit policy of commercial banks. M. 2018, 412 c.
12. Trechtenberg IA, Credit money system of capitalism after the Second World War. M. 2016, 756 c.
13. Chechetkina T. Small commercial banks: problems, perspectives / T.Chechetkina, V.Petushkov //Economist. -2012. -N 8. -C. 89-93.
14. Shalamov GA "Small" problems of the provincial bank in the mirror of the big economy // Society and economics. -2014. - N 9-10. - C. 100- 105.
15. Shvetsov Yu.G. Capital of the bank: its availability and function / Yu.G.Shvetsov, VGKoreshkov // Money and credit. - 2014. - N 6. - C. 34-36.

Rəyçi: iqtisad e.d. E.Sadıqov

Göndərilib: 19.02.2022 Qəbul edilib: 18.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/59-63

İlkin Maqsud oğlu İmanlı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
ilkinimanoff@gmail.com

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, liberal iqtisadiyyatlarda sərbəst bazar şərtləri nə dərəcədə inkişaf edirsə, bazar da, bir o qədər sabitləşir. Lakin sərbəst bazar şərtləri tam formalaşmadığı üçün bu prosedur müşahidə olunmur. Dalğalanmalar, struktur xüsusiyyətlərindən və ya xüsusi şərtlərdən irəli gələn səbəblərə görə müşahidə olunur. Bu dalğalanmalar iqtisadi qərar qəbul edənlərin proqnozlarının reallaşma ehtimalını azaldır. Müəssisəyə xas olan risk, ticarətin mövcudluğundan bu yana hər zaman qaçınılmış, lakin mənfəət və ya qazanc üçün müxtəlif səviyyələrdə tətbiq olunan bir element kimi realizə olunmuşdur. İnkişaf etməkdə və dəyişməkdə olan ticarət əlaqələrində risk də müxtəlif ölçülərdə özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: *maliyyə, risk, idarəetmə, müasir dövr*

Ilkin Maqsud Imanli

Financial risk management in modern conditions

Abstract

In the article showed that, communication has been improved and accelerated by the use of computers in communication. This development led to the name of the information age. Depending on the speed of communication, the speed of dissemination and use of knowledge also increases. The use of knowledge has become important as a feature that needs to be emphasized more than being informed (learning). To this end, in modern times, changes in the country's economy are studied more quickly in other countries, and this information is acted upon in the light. Therefore, changes in the economy of one country affect the economy of other countries. In our globalized world. economies are becoming more open to external influences. As a result of these effects, there are changes in prices, interest rates and exchange rates. The risky environment created by the fluctuations has become a phenomenon for markets.

Key words: *finance, risk, management, modern times*

Ümumiyyətlə, risk obyektiv olaraq müəyyən edilə bilən zərər ehtimalı kimi təyin edilir. Nəzəri olaraq, risk gözlənilən dəyərlə həqiqi dəyər arasındakı həm müsbət, həm də mənfi yöndə əyilmələri əhatə etsə də, tez-tez risk anlayışı mənfi (əlverişsiz) əyilmə kimi qəbul edilir. Gündəlik həyatın demək olar ki, hər sahəsində istifadə olunan risk anlayışı mövzu baxımından gözlənilən dəyərlə həqiqi dəyər arasındakı fərq kimi qiymətləndirilir.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi, risk nəzarəti daxil olmaqla bir anlayış olaraq, riyazi baxımdan davamlı olan funksiyanın xüsusiyyətini göstərir. Başqa sözlə, maliyyə risklərinin idarə edilməsi, bir çox maliyyə göstəricilərinin müəssisələrin xüsusi vəziyyətləri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində bu yöndə, verilmiş qərarların daim nəzərdən keçirildiyi və lazım olduqda yeni tədbirlərin götürüldüyü dinamik bir prosesdir (Abbasov S.A: 2009. s. 47.). Maliyyə riskinin idarə olunmasında gündəlik, qısa və uzunmüddətli qərarlar qəbul edilir. Mövcud hüquq və öhdəliklərin nəzərdən keçirilməsinin zərurəti zaman anlayışının vacibliyini ortaya qoyur. Maliyyə qərarlarının müvəffəqiyyəti düzgün qərarlardır. Bu qərarların vaxtında verilməsi və həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu yöndə doğru zamanlama maliyyə menecmentinin ən vacib cəhətlərindən biridir.

Kompüterlərin ünsiyyətdə istifadəsi ilə rabitə yaxşılaşdırılmış və sürətlənmişdir. Bu inkişaf dövrün informasiya əsri adlandırılmasına səbəb oldu. Ünsiyyət sürətindən asılı olaraq, biliklərin yayılması və istifadəsindəki sürət də artır. Biliyin istifadəsi məlumatlı olmaqdan (öyrənməkdən) daha çox vurğulanması lazım olan bir xüsusiyyət olaraq əhəmiyyət qazandı. Bunun üçün müasir dövrdə, ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan dəyişiklik digər ölkələrdə daha tez öyrənilir və bu məlumatlar işığında hərəkət edilir. Bu səbəbdən bir ölkənin iqtisadiyyatındakı dəyişiklik digər ölkələrin iqtisadiyyatına da təsir edir. Qloballaşan dünyamızda iqtisadiyyatlar xarici təsirlərə daha açıq olur. Bu təsirlərdən dolayı qiymətlərdə, faiz dərəcələrində və məzənnələrdə də dəyişikliklər var. Dalğalanmaların yaratdığı riskli mühit bazarlar üçün bir fenomen halına gəldi. İqtisadiyyatlardakı gözlənilməz dəyişiklik bazarları daha riskli etdi və risk idarəetmə metodlarının hazırlanması ilə tətbiqində tələb meydana gəldi.Texnikaların inkişafı və tətbiqi üçün istifadəçilərdən tələb olmalıdır. Bu yöndə də, tələbin mövcud olması üçün onu yaradan şərtlər formalaşdırılmalıdır. "Maliyyə riski idarəetmə üsullarının şaxələndirilməsi və geniş yayılması da bugünkü maliyyə şərtlərinin daha riskli hala gəldiyini iddia edən bir dəlil olaraq irəli sürülə bilər". Maliyyə risklərinin idarə edilməsi üsullarına tələbi müəyyən edən əsas dəyişən maliyyə riskidir. Bu səbəbdən müasir dövrdə, maliyyə riskləri gün keçdikcə artır.

İnkişaf etməkdə olan və dəyişən ticarət əlaqələrinin yaratdığı yeni risk növləri, yeni qaçınma üsullarının inkişaf etdirilməsini zəruri etmişdir. Hal-hazırda istifadə olunan bir çox risk idarəetmə üsulu var. Texnikalar da öz-özlüyündə çox fərqlidir. Bununla yanaşı, digər texnikalarla sintez edilərək qarışıq metodlar şəklində də tətbiq olunur. Bu inkişaf etmiş texnikaların inkişaf etdirilməsində məqsəd riskdən qaçmaq olsa da, bu məqsədlə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə də tətbiq olunur (Allahverdiyeva M: 2010. s. 43).

"Müasir risk idarəetmə üsulları əvvəlcə maliyyə institutları tərəfindən faiz dərəcələrində gözlənilməz enmələrin təsirlərini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur ki, bu da faiz gəlirlərini azaldır (faiz xərclərini artırır)." Risk idarəetməsi daha sonra inkişaf etdirildi. Burada əlaxsus faktor valyuta məzənnəsi riskləri və əmtəə qiymətlərindəki dəyişikliklərdən yaranan risklər də daxil olmaqla, qeyri-kommersiya qurumları tərəfindən tətbiqidir. Bu baxımdan risklərin idarə edilməsi üsulları geniş bir tətbiq sahəsinə malikdir. Valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri və qiymətlərdəki dalğalanmalar yalnız mənfəət yönümlü təşkilatlar üçün deyil, eyni zamanda, dövlət qurumları və qeyri-kommersiya təşkilatları üçün də əhəmiyyətli bir faktor ola bilər. Müəssisələrin fəaliyyət sahələrindəki fərqlər, ölkələrin və sektorların ənənələrindəki fərqlər, müəssisələrin mövqelərindən irəli gələn xüsusi fərqlər müxtəlif maliyyə ehtiyaclarını yaratdı və yaratmağa da, davam edir. Meydana gələn bu, yeni tələblərə cavab vermək üçün yeni risk idarəetmə üsulları inkişaf etdirir (H. Həsənov: 2013. s. 36.).

Ənənəvi Risk İdarəetmə Texnikaları müasir risk idarəetmə üsulları inkişaf etdirilmədən əvvəl hökumətlərin siyasətindən asılı olaraq həyata keçirilən əhəmiyyətli miqdarda təminat, ixracat və idxalın şaxələndirilməsi, ixracat sığortası kimi kifayət qədər çevik olmayan və daha yüksək xərclərə sahib olan bu metodlar müasir risk idarəetmə üsulları ilə əvəz edilmişdir.

Ənənəvi metodlardan daha sərfəli olan müasir risk idarəetmə üsulları daha az xərcli və daha çevik istifadə imkanları ilə risklərin idarəedilməsində əhəmiyyətli inkişaflara gətirib çıxardılar.

Risk idarəetmə üsulları, maliyyə praktiklərinə əhəmiyyətli üstünlüklər verməklə yanaşı, bazarda ticarət edənlərin hər hansı iqtisadi göstərici ilə bağlı proqnozlarının əvvəlcədən açıq şəkildə izah edilməsini təmin etməklə gələcək üçün gözləntilərin müəyyən dərəcədə həddən artıq əyilmə göstərməsinin qarşısını alır, beləliklə də, bazarlarda sabitləşdirici rol oynayırlar (Kazımlı.X., Quliyev. İ: 2011. s. 56).

Müasir risk idarəetmə üsullarının tətbiqi gələcəyə dair gözləntiləri müəyyən dərəcədə özündə cəmləşdirdiyindən və gözləntilərin reallaşmasını planlaşdırma imkanı təmin etdiyindən maliyyə menecerləri, faizlər, valyuta məzənnələri, qiymətləri, ən azından onları maraqlandıran hüquq və vəzifələr baxımından bunları təyin etməyə imkan verir. Beləliklə, gələcəkdə maliyyə daxilolmaları və xaricolmalarının miqdarı müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan, risk idarəetmə üsulları planlaşdırma və büdcəyə əhəmiyyətli töhfələr verir. Bundan əlavə, maliyyə riski idarəetmə üsullarının çevik üstünlükləri, əməliyyat büdcələrini rahatlıq və davamlılıq prinsipinə uyğun hazırlamağa kömək edir (Бригхем Ю., Хьюстон Дж: 2007. s. 128).

İnkişaf etmiş teknika inkişafda olan texnologiyaya paralel olaraq, risk idarəetmə qərarlarını dəstəkləmək üçün istehsal olunan və maliyyə tətbiqetmələrinə təqdim edilən kompüterlərin paket proqramları ilə qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirməklə yanaşı, onun effektivliyinidə artırdı. Bazarların beynəlxalq xarakter qazanması belə yanaşmanı zəruri etdi. Maliyyə menecerləri əvvəlkindən daha çox məlumatı daha sürətli və daha ucuz əldə etmək imkanına malikdirlər. Bu rabitə proseslərində kompüterlərin intensiv istifadəsi nəticəsində məlumatlar; sistematik, dəqiq, sürətli, ucuz, toplana bilən və istifadə edilə bilən olmuşdur. Əslində bu proseslərdə təsirli qərarlar qəbul edə bilmək üçün "Qiymətləndirmə və alqı-satqı proseslərinin inkişaf etmiş bir kompüter tərəfindən dəstəklənmədiyi təqdirdə yeni maliyyə riski idarəetmə üsullarını müvəffəqiyyətlə tətbiq etməyin mümkün olmadığı proqramlar qəbul edilə bilər" (Галанов В.А: 2012. s. 87-89).

Riskin idarə olunması davamlı və mürəkkəb əməliyyatları əhatə etdiyi üçün risk idarəetmə prosesini aydın şəkildə göstərmək asan deyil. Bununla birlikdə, uğurlu risk idarəsi haqqında danışmaq üçün aşağıdakı mərhələləri əhatə etməsi barədə geniş fikir mövcuddur:

I Mərhələ: Riskin nədən qaynaqlandığını açıq şəkildə göstərmək,

II Mərhələ: Riskin müəyyənləşdirilməsi (ölçülməsi),

III Mərhələ: Riskin müəssisənin maliyyə məqsədlərinə çatmasına təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi,

IV Mərhələ: Müəyyən olunmuş riskin dözülən olub-olmamasına qərar vermək,

V Mərhələ: Riskin qarşısını almaq üçün texnikanın seçilməsi və vaxtında tətbiqi.

Riskin nədən qaynaqlandığını açıq şəkildə göstərmək. Bu mərhələdə riskin nə olduğunu və haradan qaynaqlandığını yaxşı başa düşmək lazımdır. Təcrübədə bu məqsəd üçün istifadə olunan ən sadə və anlaşılan metod qrafiklərin köməyi ilə riskin üzə çıxarılmasıdır.

Risklərin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

a. Riskin mənşəli olduğu makroiqtisadi amillərin aşkarlanması: Riskin məzənnə riski, faiz dərəcəsi riski və ya qiymət dəyişikliyindən irəli gələn risk olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Bir məzənnə riski varsa, bu riskin əməliyyat riski, mübadilə riski və ya iqtisadi risklərə məruz qalması ilə əmələ gələn analitik risklər olaraq müəyyən edilməlidir.

b. Risk xüsusi bir vəziyyətdən və ya struktur səbəblərdən qaynaqlana bilər. Risk konkret bir səbəbdən qaynaqlanırsa, tədbir almaq adətən asandır. Müəssisənin yalnız müəyyən bir risklə qarşılaşdığını düşünmək doğru deyil. Müəssisələr ömrünün hər anında fərqli risklərlə qarşılaşırlar. Burada xatırlanmaq üçün nəzərdə tutulan, müəssisənin mövcud risklərinə əlavə olaraq inkişaf edən xüsusi vəziyyətdir. Əks təqdirdə, maliyyə risklərinin cəmi həmişə işləyən müəssisələrdə həmişə mövcud olacaqdır.

Riskin müəyyənləşdirilməsi (ölçülməsi). Bu mərhələdə müəssisənin müvəffəqiyyəti və riskin həssaslığı üzə çıxır. Burada, riskin müəssisənin müvəffəqiyyətinə təsirləri görünməyə çalışılır. Bu məqsədlə həssaslıq analizi və simulyasiya kimi tətbiqetmələrdən istifadə olunur. Lakin bu təyinatlar fərziyyələrə əsaslandığından fərziyyələr çox diqqətlə və obyektiv meyarlara əsasən dirilməlidir (Abbasov S.A: 2009. s. 66).

Riskin müəssisənin maliyyə məqsədlərinə çatmasına təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu mərhələdə maliyyə meneceri riski niyə idarə etdiyini qəti şəkildə başa düşməlidir. Bunun üçün maliyyə meneceri özünə bu sualı verməlidir: Risk menecmenti şirkətə və ya tərəfdaşlarına (səhmdarlarına) nə dərəcədə və necə fayda gətirəcək? Daha geniş bir perspektivlə, maliyyə meneceri təhlili, şirkət işçiləri, şirkət direktorları, dövlət və digər maraqlı tərəflər də daxil edilə bilər. Risk menecmentinin əsas məqsədi riskin qarşısını almaqdır. Bununla birlikdə, risk idarəetmə üsulları mənfəət üçün də istifadə edilə bilər.

Tətbiq ediləcək risk idarəetmə üsulu, müəssisənin qısa, orta və uzunmüddətli hədəfləri və hədəflənən maliyyələşmə quruluşu, seçiləcək risk idarəetmə texnikası üçün uyğundur. Əgər bu prosedur tətbiq olunursa, digər tətbiq olunan texnika ilə əlaqəli qurulmalı və onunla birlikdə tətbiq edilməsinin nəticələri açıqlanmalıdır. Müasir maliyyə risklərinin idarə edilməsi yanaşması, yalnız maliyyə riskinin idarə olunması üsulundan istifadə etməklə bütün maliyyə risklərinə qarşı kifayət qədər qorunmanın təmin edilə bilməyəcəyini qəbul edir. Bunun üçün bir-birinin risklərini azaldacaq və ya qarşısını alacaq, yaxud, çatışmazlıqlarını aradan qaldıracaq şəkildə bir neçə fərqli maliyyə riski idarəetmə metodunun birlikdə tətbiq edilməsinə yaxınlaşma geniş qəbul edilir.

Hər şeydən əvvəl, maliyyə riskinin idarə olunması texnikası riskin qarşısını almaq, və ya mənfəət əldə etmək üçün tətbiq olunacağına qərar verilməlidir. Bunu edərkən klassik risk idarəetmə üsullarının və ya törəmə əsaslı üsulların seçiləcəyi müəyyənləşdirilməlidir. Bu qərarlar qəbul edilərkən, texnikanın hüdudları və xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir. Bu gün tətbiq olunan maliyyə risklərinin idarə edilməsi üsulları yerli və beynəlxalq bazarların fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu üsullar "yaradıcı" konsepsiyasının nəticəsidir. "Çox güclü inkişaf potensialına sahib olan bu texnikaların yeganə həddi təxəyyüldən istifadə etmək bacarığıdır". Bu prosesdə sübutlar olsa da, şirkətlərin və ya bazarların xüsusi vəziyyətlərindən irəli gələn qalıcı və ya dövri məhdudiyyətlər var. Ümumiyyətlə, çox geniş istifadə sahəsi olan bir metodun şirkət üçün çox məhdud istifadəsi ola bilər.

Müəyyən olunmuş riskin dözülən olub-olmamasına qərar vermək. Müəssisədəki risk idarəetmə texnikası ilə əlaqəli imkanları irəli sürmək düzgün qərarlar qəbul etmək baxımından əhəmiyyətli faydalar təmin edilir. Bəzən bu mərhələdə bir bank və ya digər maliyyə vasitəçisi kimi risklərin idarə edilməsi tələblərinə uyğun texnika seçmək və təşkil etmək vəzifəsini öz üzərinə götürə bilər.

Seçilmiş hesab olunan risk idarəetmə metodlarının təsirləri işin riskini artırıb artırmayacağını və artırma ehtimalı varsa, mənfi inkişafları qarşılamaq üçün maliyyə imkanlarının olub olmadığını açıqlamaq lazımdır.

Maliyyə idarəsinin praqmatik təbiətinə görə seçilmiş texnikanın faydalı nəticələr verməsi və texnikanın tətbiqi xərclərindən çox olması prinsipi (xərc/mənfəət analizi) nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə idarəciləri və ya işin maliyyə siyasətini icra edənlər bu iki meyl arasında risk sevən, riski bəyənməyən və ya riskə biganə bir meyl ola bilər. Bu meyllər, ehtimal olunan risk səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində də həlledici ola bilər. Bununla birlikdə, bütün bu meyllərə baxmayaraq, bugünkü şərtlərdə müasir risk idarəçiliyi haqqında danışa bilmək üçün, həyata keçirilə biləcək risk səviyyəsi ciddi meyarlara və hesablamalara əsaslanmalıdır. Buna görə maliyyə riski hesablanmış risk kimi müəyyən edilir və "obyektiv olaraq ölçülə bilən" xüsusiyyət vurğulanır.

Riskin qarşısını almaq üçün texnikanın seçilməsi və vaxtında tətbiqi. Bu mərhələ risk idarəetməsində son mərhələdir və ən çox diqqət tələb olunan mərhələdir. Bu mərhələdə maliyyə riski müəyyən edilmiş, ölçülmüş, bununla da, istiqaməti və meyli təyin edilmişdir. Riskin qarşısını almaq üçün uyğun ola biləcək risk idarəetmə metodlarının təsirləri müxtəlif aspektlərdən nümayiş etdirilmişdir. Ən uyğun texnikanı seçmək və vaxtında tətbiq etmək ən vacib addımdır. Qərar qəbul etməzdən əvvəl, xüsusən istifadə edilə bilən risk idarəetmə üsullarının müsbət və mənfi tərəfləri təqdim edilməli və müqayisə nəticəsində hansı texnikanın seçiləcəyinə qərar verilməlidir. Bu mərhələdə veriləcək qərarlar bəzən menecerlərin intuisiyasına və təcrübəsinə əsaslanır. Ancaq veriləcək qərarlar üzrlü səbəblərə əsaslanmalıdır (H. Həsənov: 2013. s. 75-77).

Maliyyə sferasının genişləndirilməsi, maliyyə risklərinin, ölkəmiz üçün ən yeni maliyyə texnologiyalarının yaradılması və digər əlamətlərə təsir səviyyəsi, yalnız hansısa təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinə deyil, ümumi şəkildə bazarın iqtisadi vəziyyətinə, konyukturasına təsir edir.

Xarici mühitin sahibkarlıq fəaliyyətinə münasibətində maliyyə riskləri qeyri-müəyyənliyinə görə obyektivlik daşıyır. Xarici amillərə obyektiv, sosial, iqtisadi və siyasi şəraitlər aiddir. Hansı ki, hər bir təşkilat özünün fəaliyyətini həyata keçirir, ümumi dinamikaya uyğunlaşmağa çalışır. Xarici amillərin qeyri-müəyyənliyi müəyyən edilir ki, o kontragent, dəyişən və şəxslərdən asılıdır. Hansının ki, davranışını əvvəlcədən düzgün şəkildə demək mümkün deyil. Beləliklə, maliyyə risklərinin obyektivliyi sonda müəssisənin fəaliyyətindən birbaşa asılı olmayan metodlar ilə bağlıdır.

Başqa prizmadan yanaşdıqda isə maliyyə risklərinin insan fəaliyyətindən asılı olan tərəflər vardır. Doğurdan da, sahibkar özü mövcud riskli vəziyyəti qiymətləndirir, bir neçə alternativ arasından öz seçimini edir və mümkün xərcləri müəyyənləşdirir. Əlavə olaraq riski qəbul etmə, hər bir sahibkarın məntiqindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən, xarakterindən, bilik səviyyəsindən, öz fəaliyyət sahəsindəki təcrübələrindən də asılıdır.

Maliyyə riskləri həm mövcud fəaliyyət sahəsi üzrə resursların istifadəsi zamanı vəsaitlərin itirilməsi və ya gözlənilən mənfəətin olmaması təhlükəsidir, həm də risklə əlaqəli olan mövcud əldə olunan əlavə mənfəətdir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və təşkilatlar risk etmədən mənfəət əldə edə bilmir. Riskə getmək, onları idarə etmək, risk hadisəsinin yaxınlaşmasını az da olsa proqnozlaşdırmaq, risk dərəcəsini aşağı salmağa şərait yaradan tədbirlər görmək demək olarki imkansızdır.

Nəticə

Qloballaşma fenomeni ilə, maliyyə riski idarəetmə üsullarının tətbiqi üçün səbəb olan "maliyyə riski" daha aydın hiss olunmağa başladı. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində qurumların sayı və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin intensivliyi artmışdır. Bu mühitdə maliyyə riskinin beynəlxalq ölçüsü əhəmiyyət qazandı. Beynəlxalq ticarət müqavilələrinin əksəriyyəti konvertasiya olunan güclü iqtisadiyyatlara əsaslanan valyutalar (ABŞ Dolları, Alman Markı, Yapon Yen, İngilis Sterlinqi və s.) beynəlxalq müqavilələrə tabe olan əsas valyutadır (elektron / valyuta, dominant valyuta). Beynəlxalq ticarət əlaqələrində olan ölkələr kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin qurumları, öz ölkələrinin pul vahidi xaricində bir valyutaya görə müqavilə bağlamaq vəziyyəti ilə qarşılaşdıqları üçün bu ölkələrdə xüsusilə məzənnə riski ön plana çıxır.

Maliyyə riskini təşkil edən faizlər, məzənnələr və qiymətlərdəki dəyişikliklər bir-birini təsir edir. Bu səbəbdən yalnız valyuta məzənnəsi maliyyə riskinin qarşısını alır. Faiz dərəcəsi və ya qiymət dəyişikliyindən yaranan risklərdən birinin qorunması kifayət deyil. Bu səbəbdən maliyyə risklərinin idarə edilməsi mürəkkəb və dinamik bir prosesdir.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi texniki nüanslara malikdir. Bu səbəbdən tətbiq ediləcək texnikalar obyektiv və elmi meyarlara görə geniş bir perspektivdən qiymətləndirilməli və sonra tətbiq edilməlidir. Əks təqdirdə, riskin qarşısını almaq məqsədi daşıyan bu əməliyyatlar riskin qarşısını ala bilmədi və işi daha çox risk altına sala bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009. 288 səh.
2. Allahverdiyeva M. Beynəlxalq marketinq. Bakı, 2010. 444 səh.
3. Ambler T. Practical Marketing / T.Ambler. -St. Petersburg: Peter, 2000. 213c.
4. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili, Bakı, 2012. 251 səh.
5. Bağırov D.A., M.X. Həsənli “Maliyyə” dərslik. Bakı, 2011. 168 səh.
6. Brigham Yu., Houston J. Financial management. St. Petersburg: Piter, 2007. 544 p.
7. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2009. 560 s.
8. Galanov V.A. (2012). Stocks and bods market. Textbook. Moscow: INFRA-M-378 s
9. Həsənov H. “Antiböhranlı idarəetmə”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013. 168 səh.
10. Həsənov H. “Müəssisənin iqtisaidyyatı”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013. 900 səh.
11. Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2011. 187 səh.
12. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik. Bakı, CBS, 2012. 246 s.
13. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı, İqtisad Universiteti. 2010. 796 s.
14. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, CBS, 2011. 312s.
15. Namazova C.B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri.Monoqrafiya. Bakı. CBS, 2008, 222 s.

Rəyçi: dos. S.Hacıyeva

Göndərilib: 09.02.2022 Qəbul edilib: 12.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/64-68

Pərvin Ədalət oğlu Nəsirzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
nesirzade.pervin@gmail.com

QAZIMA ƏMƏLİYYATLARI İLƏ ƏLAQƏDAR NEFT VƏ QAZ FƏLAKƏTLƏRİ VƏ SƏNAYE TƏHLÜKƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə son 22 ildə dünya üzrə quruda və dənizdə neft və qaz qazma əməliyyatları ilə bağlı həyati təhlükəsi olan fəlakətlər və potensial təhlükələrə əsaslanan sistematik ədəbiyyat icmalına yönəlib. Bundan əlavə, tanınmış və orijinal məlumat bazalarından neft və qaz qazma əməliyyatları ilə bağlı olan iyirmi bir məqalə nəzərdən keçirilmişdir. Bununla bərabər, bu icmal sənədinin hazırlanmasında tematik təhlil və cədvəlli təqdimat yanaşmasından istifadə edilmişdir. Bu araşdırmanın ümumi nəticələrinə əsasən, insidentlərin və ölüm hallarının əksəriyyəti Yaxın Şərq və Cənub-Şərqi Asiya neft və qaz qazma sahələrində qeydə alınıb. Bundan əlavə, qazma avadanlığına texniki qulluq əməliyyatı hər iki qazma sahəsində sağlamlıq və təhlükəsizlik risk faktorları ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *quyuların qazılması, sənaye təhlükəsizliyi, qazma əməliyyatı, risk faktorları, əməyin mühafizəsi*

Parvin Adalat Nasirzade

Oil and gas disasters and industrial hazards related to drilling operations

Abstract

This article focuses on a comprehensive literature evaluation based on life-threatening events and possible risks linked with onshore and offshore oil and gas drilling operations in the previous 22 years throughout the world. In the first round of literature study focused on the oil and gas sectors, seventy-six relevant research publications were evaluated. In addition, twenty-one papers from reputable and reliable databases were selected that were especially connected to oil and gas drilling activities. This review article, on the other hand, was developed using a theme analysis and tabular representation technique. According to the general findings of this study article, the majority of events and deaths have occurred at oil and gas drilling sites in the Middle East and Southeast Asia. Furthermore, due to a lack of accident prevention, the drilling equipment maintenance operation was strongly linked to health and safety risk factors in both drilling domains.

Key words: *drilling wells, industrial security, drilling operation, risk factors, occupational safety*

Giriş

Neft və qaz sənayesi dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Halbuki, neft və qazma əməliyyatları neft-kimya məhsullarının quru səthindən və dərin dəniz sularından çıxarıldığı əsas əməliyyatlardan biri hesab olunur . Bu əməliyyat neft və qaz qazma briqadasının həyatı üçün təhlükə yaradan risk faktorları ilə yüksək dərəcədə əlaqələndirilir. Sağlamlıq və təhlükəsizlik qaydalarının və qarşısının alınması yanaşmalarının olmaması səbəbindən onilliklər ərzində quruda və dənizdə qazma sahələrində yüzlərlə qəza və ölüm halları qeydə alınmışdır [3, s.89]. Lakin qazma peşəsinin gözlənilməz xarakterinə görə son bir neçə ildə risk faktorlarının yalnız bir neçə faizi nəzarət altına alınıb [4, s.59]. Buna görə də, son 18 ildə quruda və dənizdə qazma sahələrində ən potensial təhlükəsizlik və sağlamlıq risk faktorlarını və ölüm hallarının əsas səbəbini müəyyən etmək. Beləliklə, hər iki qazma sahəsində qəzaların və xəsarətlərin əsas səbəblərini göstərmək üçün geniş və sistemli ədəbiyyat araşdırması aparılmışdır.

Neft və qaz quyularının qazılması zamanı qarşılaşılan fəlakətlər

Hər il yüzlərlə insan neft-qaz qazma və hasilat sənayesində öz vəzifələrini yerinə yetirərkən həlak olur, minlərlə insan yaralanır. Gözlənilməz və təhlükəli təbiətə görə bütün dünyada onilliklərdən bəri bir sıra kimyəvi, təhlükəsizlik, ekoloji və erqonomik təhlükələr bildirilmişdir [4, s. 90]. Halbuki, bütün dünya üzrə quruda və dənizdə qazma və texniki xidmət əməliyyatları zamanı həlak olanların və həyati əhəmiyyətli xəsarətlərin sayı göstərilmişdir. On yeddi il ərzində baş vermiş böyük fərarilərin bir neçə əsas səbəbi var [17, s.87].

Bununla belə, qəzaların əksəriyyəti təhlükəsizlik və sağlamlıq qaydalarına və fövqəladə hallar üçün effektiv tədbirlər planına etinasızlıq nəticəsində baş vermişdir. Baxmayaraq ki, yanğın partlayışı, partlama, nəzarətsiz quyu, helikopter və dəniz qəzaları siyahıda birinci yerdədir. Cədvəl 1, son 22 ildə qazma işçiləri arasında tədqiq edilmiş səbəblər və həlak olanların və yaralananların sayı ilə birlikdə neft və qaz qazma və hasilat fəlakətlərinin ətraflı icmalını vurğulayır. Cədvəl 1-dən [2, s. 89] göstərildiyi kimi, neft və qaz fəlakətlərinin və qəzalarının əksəriyyətinin ətraf mühitin müxtəlifliyi, sənaye təhlükəsizliyi və sağlamlıq təcrübələrinin olmaması və qəzaların qarşısının alınması ilə bağlı səmərəli tədbirlərin olmaması səbəbindən Yaxın Şərq və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində qazma prosesi zamanı baş vermişdir.

Cədvəl 1. Neft və Qaz Fəlakətlərinin İcmalı

Ölkə	İl	Fəlakət Səbəbi
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	15 aprel 2000-ci il	Qazma qurğusu çökməsi
Brazilya	15-20 mart 2001-ci il	Yanğın partlayışı
Səudiyyə Ərəbistan	30 sentyabr 2002-ci il	Partlayış
Misir	10 avqust 2004-cü il	Nəzarətsiz Quyu
Mumbay	27 iyul 2005-ci il	Yanğın partlayışı
ABŞ	05 iyun 2006-cı il	Partlayış
Səudiyyə Ərəbistan	18 noyabr 2007-ci il	Boru Xəttinə Baxım zamanı yanğın
Avstraliya	21 avqust 2009-cu il	Neft sızıntısı
Meksika Körfəzi	20 aprel 2010-cu il	Yanğın partlayışı və sızıntı
Paria Körfəzi	13 may 2010-cu il	Qazma qurğusu çökməsi
Rusiya	Noyabr 2010	helikopter alovlanıb və qəzaya uğrayıb
Nigerya	16 yanvar 2012-ci il	Partlayış
Malaziya	11 iyun 2012-ci il	Partlayış
ABŞ	28 oktyabr 2014-cü il	Partlayış

Neft və qaz quyularında qazıma prosesi və əlaqəli əməliyyatlar

Neft və qazın qazılması əməliyyatı neft-kimya sənayesində ən çətin və müasir proseslərdən biridir. Neft və qaz kəşfiyyatı prosesində iştirak edən və onlarla bağlı potensial və həyat üçün təhlükə yaradan risk və təhlükələrin sayı ilə bağlı bir sıra əməliyyatlar və fəaliyyətlər mövcuddur [8]. Quruda neft və qaz qazma əməliyyatı yer səthindən təmizlənmiş neft və qazların kəşfiyyatı üçün yeddi əsas əməliyyatdan ibarətdir. Dənizdə qazma əməliyyatları üçün isə dərin dəniz dibindən uğurlu qazma əməliyyatı üçün cəmi doqquz əməliyyat aparılmışdır. Quruda və dənizdə qazma əməliyyatlarının təfərrüatlı təsvirləri və onlarla əlaqəli fəaliyyətlər Əməyin Təhlükəsizliyi və Sağlamlığı İdarəsi tərəfindən müəyyən edildiyi kimi aşağıda müzakirə olunur [9, s.10]

Qazıma qurğusunun montajı (assembiliya). Neft və qaz hasilatı üçün aparılan ən ilkin və ilk əməliyyatlardan biri quruda və dənizdə qazma sahələrində qazma qurğusunun yığılması əməliyyatıdır. Bu əməliyyat zamanı sənaye və ya podratçılar qazma qurğusunu laboratoriya müayinələrindən sonra xam neft və qazın olması geoloji ekspertlər tərəfindən göstərildiyi qazma sahəsinə yerləşdirməlidirlər.Bu əməliyyatın başa çatdırılması üçün bir sıra əsas tədbirlər həyata keçirilmişdir. Halbuki, hər iki qazma sahəsində qazma qurğusunun yığılması eyni dərəcədə təhlükəli və çətin olur (9).

Tapşırıqları yerinə yetirərkən bir çox təhlükəsizlik və erqonomik təhlükələr var. Quruda və dənizdə qazma sahəsində neft və qaz qazma prosesi zamanı qazma qurğusunun yığılması əməliyyatı ilə bağlı fəaliyyətlər Cədvəl 2 [11]-də göstərildiyi kimidir.

Cədvəl 2.Qazıma qurğusunun montajı əməliyyatları

Qazıma Gövdəsi və Platformasının Montajı
Tutacaqların və Pilləkənlərin quraşdırılması
Qurğuların Enerji Sisteminin quraşdırılması
Sirkulyasiya sisteminin qurulması

Qazıma əməliyyatı. Quyu qazma əməliyyatı neft və qaz qazma qurğusunun yığılmasından sonra ikinci əsas əməliyyatdır. Bu əməliyyatda qazma baltası və boru şəklində yerin səthində və ya dəniz səthinin altında dərin çuxur qazılır. Bu əməliyyat zamanı qazma briqadası adətən boru tipli qazma işləri zamanı, qazma məhlullarının hazırlanması zamanı və quyuların qazılması zamanı radioaktiv materialların təsiri ilə əlaqədar kimyəvi və təhlükəsizlik təhlükələri ilə üzləşirdi. Halbuki, qazma zamanı istifadə olunan təhlükəli mayelərin yanıqlar, partlayışlar, şiddətli kimyəvi reaksiyalar, tənəffüs orqanlarının zədələnməsi, fiziki xəsarətlər, sürüşmə və yıxılma potensialı var [10]. Cədvəl 3 quyuların qazılması zamanı həyata keçirilən fəaliyyətləri vurğulayır.

Cədvəl 3. Qazıma əməliyyatları ilə bağlı fəaliyyətlər

Qazıma qurğularının hazırlanmas
Qazıma məhlulunun hazırlanması
Qazıma Prosesi
Atqıların quyu dibindən yığılması

Boruların dəyişdirilməsi. Üçüncü qazma əməliyyatında adətən quruda və dənizdə qazma sahələrində qazma borularının uzadılması, qazma bitlərinin dəyişdirilməsi və quyu quyusunun tədqiqi aparılır. Bu əməliyyat zamanı qazıma boruları, ağırlaşdırılmış qazıma boruları, həlqəvi fəza divarı arasında toqquşma və ya ilişmə kimi bir sıra təhlükəsizlik təhlükələri ola bilər[11].

Sementləmə. Bu qazma əməliyyatında qazıma quyusuna qazma borularından xeyli böyük olan keyzinq boruları yerləşdirilərək onu dağılmadan qoruyur. Keyzinq və sementləmə əməliyyatı bütün qazma prosesi boyunca aparılır, bu da səth örtüyü və aralıq örtüyü ilə başlayır. Həmçinin quyuların qazılması və sökülməsi əməliyyatı başa çatdıqdan sonra qoruyucu briqada boru kəmərini sementləmə materialı ilə quyu lüləsinə bərkitmişdir. Bundan başqa, bu əməliyyat zamanı quruda və dənizdə quyuların sementlənməsi üzrə dörd fəaliyyət həyata keçirilir.

Avadanlıqlara texniki xidmət göstərilməsi. Qazma avadanlığına texniki qulluq əməliyyatı hər iki qazma sahəsində qazma prosesində qeydə alınan yüksək xəsarətlərdən biri hesab edilən bütün proses boyu həyata keçirilmişdir. Çünki çox vaxt quyu qazma əməliyyatı zamanı hansısa obyekt və ya boru kəməri ilişib qaldıqda və ya elektrik generatorlarında texniki və ya mexaniki nasazlıq olduqda texniki qulluq tələb olunur. Buna görə də, bu iş zamanı texniki işçilər maşa ilə vurula, hündürlükdən yıxıla, avadanlıqdan elektrik cərəyanı vura və generatorların təmiri zamanı yanğın və partlayış baş verə bilər [12].

Quyuya nəzarət. Quyuya nəzarət əməliyyatında quyu daxilində təzyiqin monitorinqi və tullantıların qarşısını alan qurğuların monitorinqi quruda və dənizdə qazma əməliyyatlarında mühüm və əsas vəzifədir [13, s.90]. Bununla belə, fəlakətlərin çoxu keçmişdə nəzarət olunmayan quyu və qazma sahələrində partlama nəticəsində baş vermiş, daha sonra isə 2010-cu ildə 21 nəfərin öldüyü dərin horizonta dəniz qazma hadisəsində olduğu kimi yanğın və partlayışa çevrilir.

Neft və qaz qazma təhlükəsinin təsnifatı

Neft və qazın qazılması prosesi mürəkkəb və həyat üçün təhlükə yaradan fəaliyyət və hadisələrə görə həmişə təbiətdə ən çətin və təhlükəli proseslərdən biri hesab olunur [4]. Bununla belə, quruda və dənizdə neft və qaz qazma əməliyyatları ilə əlaqəli bir sıra potensial təhlükələr mövcuddur [9, s.110].

Onların əksəriyyəti aşağıda müzakirə edildiyi kimi təhlükəsizlik, kimyəvi, erqonomik və ətraf mühit təhlükələri kimi dörd əsas kateqoriyaya bölünür:

Əmək təhlükələri. Təhlükəsizlik təhlükələri demək olar ki, hər bir sənaye şəraitində ən çox rast gəlinən və tez-tez baş verən iş yeri təhlükələrindən biridir. Neft və qaz kəşfiyyatı əməliyyatlarında əmək təhlükələri həm də dənizdə və dənizdə qazma sahələrində ən ümumi təhlükələr kateqoriyasından biri kimi bildirilir [16, s.78]. Bundan əlavə, neft və qaz qazma işləri zamanı təhlükəsizlik və sağlamlıq mütəxəssisləri tərəfindən müəyyən edilmiş əmək fəaliyyəti təhlükələri sürüşmə, hündürlükdən düşmə, cismin düşməsi, avadanlıq tərəfindən ilişib qalması, qorunmayan mexanizmlər, elektrik təhlükələri və məhdud kosmik təhlükələrdir [10, s.89].

Kimyəvi təhlükələr. Hər il neft və qazın qazılması prosesində təhlükəli qazma məhlulları ilə düzgün işlənilməməsi nəticəsində çoxlu sayda xəsarət və kritik yanıqlar qeydə alınır [7, s. 90]. Neft və qaz kəşfiyyatı prosesində quyuların qazılması əməliyyatı və H2S və kimyəvi monitorinq əməliyyatı kimyəvi təhlükələrlə yüksək dərəcədə əlaqələndirilir, çünki bu qazma fəaliyyətləri zamanı qazma briqadası bir neçə qazma məhlulu və kimyəvi tərkibli məhlullarla məşğul olmalıdır. Bundan əlavə, neft və qaz qazma prosesi zamanı bəzi kimyəvi təhlükələr təhlükəli qazma məhlulları, təbii olaraq yaranan radioaktiv materiallar (NORM), yanğın və Hidrogen Sulfid (H2S) kimi ölümcül qazlara məruz qalma ilə əlaqədardır [18, s.87].

Erqonomik təhlükələr. Neft və qazın qazılması prosesi erqonomik təhlükələrlə çox bağlıdır, çünki hər bir fəaliyyət zamanı qazma briqadası çoxsaylı fiziki fəaliyyətlər yerinə yetirməli olur [15, s.99]. Halbuki, bu texnoloji dövrdə qaldırma və daşıma fəaliyyətlərinin əksəriyyəti ən son maşınlar və ya kranlar vasitəsilə həyata keçirilir, lakin hələ də düzgün olmayan idarəetmə və qaldırma strategiyaları səbəbindən erqonomik xəsarətlərin dərəcəsi sürətlənir. Quruda və dənizdə qazma sahələrində erqonomik təhlükələr qazma borularının düzgün qaldırılmaması, rəftar zamanı pis duruş, yöndəmsiz və ya qəfil hərəkətlər, eyni hərəkətlərin təkrarlanması, tapşırıqlar zamanı həddən artıq güc tətbiq edilməsi səbəbindən bildirilmişdir.

Ətraf mühit təhlükələri. Ekoloji təhlükələr həm də bütün dünyada neft və qaz sənayesinin əsas problemlərindən biridir [20]. Bununla belə, ekoloji risklərlə bağlı qəzaların nisbəti dənizdəki qazma sahəsində quru ilə müqayisədə yüksək səviyyədə bildirilmişdir. Bundan əlavə, bu ekoloji təhlükələr dənizdə qazma işləri zamanı dəniz və vertolyot əməliyyatlarına təsir göstərmişdir. Həmçinin, dəniz üçün son dərəcə təhlükəli ola biləcək ciddi narahatlıqlardan biri də budur. ətraf mühit və dəniz həyatı hasilat və qazma prosesi zamanı böyük miqdarda neft dağılmasıdır [19].

Nəticə

Hər il yüzlərlə qazma briqadasının üzvü neft və qaz qazma sahələrində sağlamlıq və təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar səbəbindən həyatı üçün təhlükə yaradan və çətin vəziyyətlərlə üzləşir. Buna görə də, neft və qaz qazma əməliyyatları ümumi sənaye ilə müqayisədə tikinti sənayesindən üç dəfə, iki dəfə daha təhlükəli hesab olunur. Beləliklə, quruda və dənizdə qazma sahələrində potensial təhlükələri və təhlükəli neft və qaz qazma əməliyyatlarını göstərmək üçün bu geniş ədəbiyyat icmalı son 22 il ərzində dərc edilmiş işlərə əsaslanaraq aparılmışdır.Bu təhlil sənədinin ümumi nəticələrinə əsasən, müəyyən edilmişdir ki, neft və qaz qazma əməliyyatları quruda və dənizdə eyni dərəcədə təhlükəlidir. Halbuki, texniki xidmət əməliyyatı hər iki qazma sahəsində təhlükəsizlik, erqonomik, ətraf mühit və kimyəvi təhlükələrlə yüksək dərəcədə əlaqəli idi.

Ədəbiyyat

1. A Compendium of NIOSH mining research, 2002. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/ cdc/5224
2. A story of impact: NIOSH and partners work to prevent worker deathsfrom exposures to hydrocarbon gases and vapors at oil and gas wellsites,2016. Retrieved from: https://stacks.cdc.gov/view/cdc/43945
3. A story of impact: NIOSH and partners work to prevent worker deathsfrom exposures to hydrocarbon gases and vapors at oil and gas wellsites,2016. Retrieved from: https://stacks.cdc.gov/view/cdc/43945

4. Asad, M.M., Asad, M.M. and Hassan, R.,. Development of KBES withhazard controlling factors and measures for contracting health and safetyrisk in oil and gas drilling process: a conceptual action plan. The SocialScience 12(13), 2017
5. Asad, M.M., Hassan, R.B., Ibrahim, N.H., Sherwani, F. and Soomro,Q.M,. Indication of Decision Making through Accident PreventionResources among Drilling Crew at Oil and Gas Industries: AQuantitative Survey. In Journal of Physics: Conference Series (Vol.1049, No. 1, p. 012022). IOP Publishing, 2018.
6. Asad, M.M., Hassan, R.B., Sherwani, F., Ibrahim, N.H. and Soomro,Q.M,. Level of Satisfaction for Occupational Safety and Health TrainingActivities: A Broad-Spectrum Industrial Survey. In Journal of Physics:Conference Series (Vol. 1049, No. 1, p. 012021). IOP Publishing, 2018
7. Clarke, S. and Cooper, C. Managing the risk of workplace stress: Healthand safety hazards. Routledge, 2004
8. Diesel aerosols and gases in underground mines; guide to exposureassessment and control, 2011. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/cdc/6129
9. DOSH 2014 Annual Safety and Health Report. Retrieved from:http://www.dosh.gov. my/index. php/en/archive-statistics/2014
10. Hassan RB, Asad MM, Soomro QM, Sherwani F. Severity of the Casingand Cementing Operation with Associated Potential Hazards in theDrilling Process in the On and Offshore Oil and Gas Industry: A Cross-Sectional Investigation into Safety Management. Pertanika Journal ofSocial Sciences & Humanities. 2017 Apr 2
11. Health and safety risks for workers involved in manual tank gauging andsampling at oil and gas extraction sites, 2015. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/cdc/44795
12. Measurement of Area and Personal Breathing Zone Concentrations ofDiesel Particulate Matter (DPM) during Oil and Gas ExtractionOperations, including Hydraulic Fracturing, 2018. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/cdc/54143
13. Morbidity and mortality weekly report, 2017. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/ view/cdc/ 45318
14. NIOSH Oil and Gas Extraction Program, NIOSH, 2015. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/ view/cdc/39918
15. NIOSH science awards results booklet for 2017 program, 2017.Retrieved from: https://stacks. cdc.gov/view/cdc/45524
16. Nolan, D.P.. Handbook of fire and explosion protection engineeringprinciples: for oil, gas, chemical and related facilities. William Andrew,2014
17. Occupational Exposures in the Oil and Gas Extraction Industry: State ofthe Science and Research Recommendations, 2014. Retrieved from:https://stacks.cdc.gov/view/cdc/31655
18. Occupational Fatalities Resulting from Falls in the Oil and GasExtraction Industry, United States, 2005–2014, MMWR, 2017.Retrieved from: https://stacks.cdc.gov/view/cdc/55777
19. OSHA. Safety Hazards Associated with Oil and Gas ExtractionActivities. 2016.
20. Ridl S, Retzer KD, Hill RD. Oil and gas extraction worker fatalities2014: NIOSH Fatalities in Oil and Gas Extraction (FOG) database.
21. Salvendy G. and Karwowski W. Advances in human factors,ergonomics, and safety in manufacturing and service industries. CRCPress, 2010

Rəyçi: prof. N.Zeynalov

Göndərilib: 12.02.2022 Qəbul edilib: 07.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/69-73

Nurlan Zakir oğlu Şükürov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Nurlancreus007@gmail.com

BANK MƏHSULLARININ VƏ XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİ

Xülasə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların fəaliyyəti və banklar vasitəsilə əhaliyə təqdim olunan məhsullar və xidmətlər öz aktuallığını artırır. Aydın məsələdir ki, müştəri qismində çıxış edən fiziki və hüquqi şəxslər öz tələbatlarını təmin etmək məqsədilə bank məhsullarını əldə etməyə cəhd edirlər. Bu səbəbdən də hər bir müştəri banka müraciət etməmişdən daha öncə ona lazım olan bank məhsulu haqqında məlumat toplamağa başlayır. Belə olan təqdirdə isə banklar öz məhsulları haqqında olan bütün informasiyaları ictimaiyyətə açıq formada paylaşmalıdırlar ki, əhalinin ayrı-ayrı kütlələri bank məhsulları ilə əlaqədar bütün informasiyaları tam şəkildə əldə edə bilsinlər. Tədqiqat işinin əsas məqsədi bank məhsullarının mahiyyəti, eləcə da bank məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətinin tədqiq olunmasıdır.

Açar sözlər: *bank, bank məhsulu, kredit kartlar*

Nurlan Zakir Shukurov

Quality of banking products and services

Abstract

In a modern market economy, the activities of banks and the products and services provided to the population through banks are becoming increasingly important. It is clear that individuals and legal entities acting as customers try to obtain banking products to meet their needs. For this reason, each customer begins to gather information about the banking product he needs before applying to the bank. In this case, banks should share all information about their products in an open manner so that certain sections of the population have full access to all information related to banking products. The main purpose of the research is to study the essence of banking products, as well as the quality of banking products and services.

Key words: *bank, banking product, credit cards*

Giriş

Vəsaitlərin toplanması və onları kredit kimi istifadəyə verməklə iqtisadiyyata təqdim edilməsi ilə yanaşı, bankların əsas funksiyalarından biri də ödəniş mərkəzi olmaq və hər cür pul köçürmələrində vasitəçilik etməkdir. İnsanlar arasında əmək bölgüsü və mübadilə inkişaf etdikcə pul ödəmələrinin bəzi çatışmazlıqları meydana çıxdı. Mübadilə həcminin artması pula olan tələbatı artırdı. Bunun üçün lazım olan pulun hazırlanması, bir yerdən başqa yerə daşınması, saxlanması, idarə olunması baha başa gəlir, vaxt itkisinə səbəb olur, təhlükəsizlik tələb edir. Bunu izah etmək üçün yalnız bütün debitor və borclarını pulla bağlayan böyük ticarət müəssisəsinin vaxt itkisini və xərclərini nəzərə almaq kifayətdir. Uzaq yerlər arasında puldan istifadə etməklə ödənişlər daha bahalı və çətin olur. Maliyyə vasitəçisi kimi bankların həyata keçirdikləri ən mühüm xidmət fiziki və hüquqi şəxslərin ödənişlərinin işlənməsində vasitəçilik etməkdir. Nağd ödənişlərdən başqa, ən vacib ödəniş elementi çek və veksel kimi qiymətli sənədlərin yığılması və ödənilməsidir. Bir çox bank əməliyyatlarında mühüm funksiyaya malik olan cari hesablar iqtisadiyyatda xüsusilə bank əməliyyatlarında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, cari hesablar vasitəsilə borc və debitor borclarının, çeklər vasitəsilə dövriyyədən çıxılması baxımından ödəniş vasitəsi yaradılmış və bununla da nağd ödəniş xərcləri aradan qaldırılmışdır. Cari hesab maliyyə qurumlarının bağladıqları müqaviləyə uyğun olaraq qısamüddətli pul əməliyyatları nəticəsində likvidliyi

depozit və geri götürən müştərilərin sərəncamında hazır saxladıqları maliyyə fondudur. Banklar adətən cari hesablar açır. Cari hesab sahibləri və üçüncü şəxslər cari hesablara pul yatıra bilərlər. Banklar cari ödənişlər üçün ödənilməli olan nağd pul, çek, xarici valyuta, kupon və istiqrazların istifadəsini qəbul edirlər. Cari hesablar böyük hərəkətlər göstərən vəsaitlərdir. Bir gün ərzində cari hesaba birdən çox pul qoyula və ya çıxarıla bilər.

Analiz

Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanlarının tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyekti kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Banklar kreditlə bağlı olan məhsullarının bir qismini kredit kartlar vasitəsilə əhaliyə təqdim edirlər. Deməli onda bankın verdiyi kredit bank xidmətinə aid edilirsə, kredit kartlar isə bank məhsulu hesab olunur.

Pərakəndə bankçılıq bir çox məhsul və xidmətlərin birləşməsidir. Texnologiyanın inkişafı və bank sisteminə tətbiqi ilə sayı günbəgün artan bu məhsul və xidmətlər aşağıda nəzərdən keçirilir.

Plastik kartlar öz qaydaları olan müasir ödəniş sistemidir. Kredit kartı kart sahibinə emitent təşkilat tərəfindən verilən standart plastik kartdır və kart sahibinə müəyyən limit daxilində əmtəə və xidmətlər almağa imkan verir.

Bunlar insanların üzərində nağd pulun daşınması nəticəsində yarana biləcək riskləri azaldan və lazım gəldikdə pul əvəzinə istifadə oluna bilən, müəyyən parol ilə qorunan kartlardır. Bunun üçün bankda pul saxlamağa ehtiyac yoxdur. Kart sahibi istifadə etdiyi kreditə görə faiz ödəyir və hissə-hissə ödəniş etmək imkanı qazanır. Cari hesabınızda pulunuz varsa, onu faizsiz istifadə edə bilərsiniz. Bu kartların növləri istifadə olunan banka, limitə və ölkə daxilində/xaricində istifadə edilib-edilməməsinə görə dəyişir. Bu kartlarla nağd avanslar götürülə bilər və bu nağd avanslar bankın öz filialları ilə birlikdə müqavilə bağlanmış banklardan da götürülə bilər. Kredit kartı ilə ödənişlər də edilə bilər. Kartın növünə uyğun olaraq bütün müqaviləli şirkətlərdən alış-veriş etmək olar (Muratoğlu, 1998; 21).

Kredit kartlarının inkişafı araşdırıldığında dünyada ilk kredit kartının 1894-cü ildə ABŞ-da Hot Credit Teller şirkəti tərəfindən istifadəyə verildiyi görülür. 1930-1940-cı illər arasında ABŞ-da bir çox müəssisə, xüsusilə Sears, Macy's və Goldwaters kimi böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartı funksiyaları olan kartlar buraxmağa başladılar (Borrowsky, 1994; 54). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1950-ci illərdə Diners Club, American Express və Carte Bianche adlı müəssisələr imza ilə debet və ön tərəfində qabartma hərfləri olan slip çəkmə üsuluna əsaslanan ilk müasir kredit kartlarını bazara təqdim etdilər. Daha sonra, 1960-cı ildən etibarən Bank of America tərəfindən buraxılan və VISA adlı kredit kartı ABŞ bazarında üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu tarixdən etibarən kredit kartlarının bu ölkənin hüdudlarından kənarda istifadəsi 1966-cı ildə İngiltərədə Barclay's Bank tərəfindən Avropada ilk kredit kartının buraxılmasına səbəb oldu (Borowsky. 1994: 60). Eurocard və Mastercard şirkətləri

1991-ci ildə fərqli bir məhsul olaraq ilk borc kartı olan Maestro-nu təqdim etdilər. Bu tarixdən etibarən müxtəlif bankların bankomatlarının birgə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Electron və Plus kimi borc kartlarından; məhsulları kredit kartları və debet kartları ilə birləşdirmək üçün hazırlanmışdır (Yereli, 2002; 43).

Kredit kartı sistemini formalaşdıran tərəflər arasında kredit kartı verən təşkilatla üzv arasında bağlanan müqaviləyə "üzv iş yeri müqaviləsi", kredit kartı verən ilə kart sahibi arasında bağlanan müqaviləyə isə "üzvlük müqaviləsi" deyilir. Kredit kartı emitenti ilə kart sahibi arasında borc-kredit münasibəti kredit kartı emitenti ilə müqavilə bağlamış satıcıya aiddir. Digər tərəfdən, kredit kartları yalnız kredit kartını verən təşkilatla müqaviləsi olan satıcı şirkətlər üçün etibarlıdır (Altınoluk, 1991; 11).

Kart sahibi tacirdən əmtəə alır, tacir müəyyən gün pulu bankdan alır və bank bu məbləği müştərinin adına açılmış cari hesaba son ödəniş tarixinin dəyəri ilə, hansını müəyyən edir və hansını müştəriyə, yəni kart sahibinə bildirəcək. Bu son ödəniş günü kart sahibinin bu xərci faizsiz ödəyə biləcəyi son günə aiddir. Kart sahibi xərclərin bütün məbləğini və ya ödəniləcək minimum məbləği ödəməklə müəyyən faiz müqabilində öz xərclərini kreditləşdirə bilər (Teoman, 1996; 51).

Debet kartları bankomatlarda və alış-verişdə istifadə olunan kartlardır. Ümumiyyətlə, bütün banklar öz əmanətçilərinə ATM kartları adı altında və kredit kartı adı ilə plastik kartları təklif edirlər. Ən çox yayılmış kredit kartları Visa, Mastecard və American Express-dir.

Viza klassik kartlar. Bunlar bankların həyata keçirdiyi siyasətlərə əsasən ölkə daxilində və xaricdə istifadə edilən, müxtəlif bankomatlardan və ya bank filiallarından alış-veriş və nağd pul çıxarmaq üçün istifadə olunan kartlardır. Banklar həmçinin müxtəlif riskləri (məsələn, başqaları tərəfindən istifadə olunmaq kimi) azaldaraq, öz kartlarını şəkilli və imzalı və müxtəlif adlarla təqdim edə bilərlər.

Visa Gold kartlar. Bunlar bankların öz prestijli müştərilərinə verdiyi, bankların siyasət və sistemlərinə uyğun olaraq ölkədaxili və xaricdə istifadə oluna bilən, müqavilə bağlamış banklar, maliyyə qurumları və şirkətlərlə alış-veriş və nağd pul çıxarmada istifadə olunan yüksək limitli kartlardır.

Master card bütün dünyada etibarlı və geniş yayılmış ödəniş sistemi qurumudur. Master card kredit kartları, maestro onlayn debet kartları və sirrus ATM nağd pula çıxış kartları daxil olmaqla ödəniş sistemləri master kartın damı altında mövcuddur. Dünyada 1,7 milyard kartda master-kartlar, sirrus və maestro loqoları var. Master Card 210 ölkədə 25 mindən çox bank və maliyyə qurumlarına, eləcə də istehlakçılara və bizneslərə ödəniş həlləri təklif edir.

Keyfiyyətə və innovasiyaya böyük əhəmiyyət verən Master Card, istehlakçılara həm virtual, həm də real mühitlərdə daha yaxşı və asan ödəniş həlləri təklif edir. Ən son texnologiyalardan və istehlakçı ehtiyaclarından xəbərdar olan Master Card, kart ödəniş sistemlərində təhlükəsizliyi hər zaman üstün tutmuş və eyni zamanda bir çox yeniliklərin qabaqcıllarından olmuşdur. Master card həmçinin marka şüurunu artıracaq və üzvlərin bizneslərini inkişaf etdirmələrinə imkan verəcək marketinq proqramları hazırlayır və Master Card proqramları çərçivəsində üzvlərinin marketinq səylərini dəstəkləyir (http//www.bkm.com.tr).

Mağazaların banklar vasitəsilə müştərilərə təklif etdiyi ödəniş vasitəsidir. Mağaza kartları yalnız kartı verən mağazalarda etibarlıdır. Mağazalar müştərilərinin kartlarından istifadəni yaxşılaşdırmaq üçün şəbəkələr də inkişaf etdirir. Mağaza kartlarının kredit kartları kimi nağd pul çıxarma xüsusiyyəti yoxdur, lakin müştərilərə kartı verən mağazadan kreditlə alış-veriş etmək imkanı yaradır. Amerika və Avropa ölkələrində pərakəndə satış qrupları arasında geniş istifadə olunan mağaza kartlarının tətbiqi ölkəmizdə də iri şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Pərakəndə satıcılar müxtəlif yollarla kredit verirlər. Bəziləri, faktura tarixindən sonra iki-üç həftə ərzində ödənilməli olan aylıq və ya opsion hesabları şəklindədir. Digərlərində isə kart sahibinin aylıq ödənişinin 20, 30 misli limiti var. Bununla belə, mağazaların kredit limitləri və faiz dərəcələri ilə bağlı qaydalar çox fərqlidir. Bu tip kart emitent mağazasına yaxşı nümunə İngiltərədəki Marks & Spencer mağazasıdır. Marks & Spencer 1985-ci ilin may ayında ümummilli kredit kartı tətbiqinə başladı və həmin ilin birinci yarısında yarım milyondan çox mağaza kartı buraxdı.

American Express 1850-ci illərin əvvəllərində nağd pul və mühüm maliyyə sənədlərini "ekspress" kimi daşımaq üçün yaradılmışdır. Uzun illər maliyyə xidmətləri sahəsində bir çox yeniliklər edən şirkət,

səyahət xidmətləri sektorunda da mühüm inkişaflara öncülük etmişdir. American Express kart bazarına 1958-ci ildə ilk ödəniş kartı olan "American Express Card" ilə daxil oldu. 1960-cı illərdə yüksək gəlirli müştəriləri hədəf almağa qərar verən şirkət 1965-ci ildə “American Express Qızıl Kartı” və 1980-ci illərin ortalarında yüksək gəlirli müştərilər üçün ilk “Platinum Kartı” təqdim etdi. 1990-cı illərdə məhsul portfelinə kredit kartlarını əlavə edən American Express, 1999-cu ildə dünyanın ilk şəffaf kredit kartını, "American Expressdən Mavi"ni təqdim etdi. 2000-ci illərin əvvəllərində o, "Qara Kart" (http//www.akbank.com) kimi tanınan üstün və unikal xidmətlər təklif edən dünyanın ən prestijli kartı olan "Centurion Card"ı buraxdı.

American Express 75 ölkədə 78 tərəfdaşı ilə fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə institutudur. Kart bazarında, xüsusilə səyahət və əyləncə sahəsində müştərilərinə unikal xidmətlər təklif edir (http//www.bkm.com.tr).

Bu kartlar müştərinin kreditor cari hesabı vasitəsilə işləyir. Bu gün bu kartlar daha çox müştərinin filiala getmədən pulunu bankdan çıxarması üçün istifadə olunur. Lakin bu kartlar əsas funksiyası baxımından alış-veriş üçün istifadə oluna bilər və bu kartla edilən xərclər banka çatdıqda bu məbləğ hesab balansından silinir.

Çip kartlar ilk dəfə Fransada istifadə edilmişdir. Çip kartı olmasına baxmayaraq; Kart sahiblərinə, iş yerlərinə və banklara çoxsaylı imkanlar təqdim etsə də, bütün dünyada inteqrasiya olunmuş tətbiq sahəsi tapmaq üçün ciddi xərclərə çatan investisiyalarla mövcud maqnit lent oxuyucu terminallarının çip kartları ilə məlumat mübadiləsini təmin etmək lazımdır. Plastik kartların inkişafında son addım smart kartlardan və elektron pul kisələrindən istifadədir. Bu kartların 1995-ci ildən hazırlandığı görünür (Birch. 2000:14).

Smart Card istifadəçiləri kartdan istifadə etməzdən əvvəl vəsaitlərini karta köçürməli olduğundan bankın riski yoxdur. Bundan əlavə, hətta kiçik xərclərin də edilə bilməsi bu kartı çox əhəmiyyətli edir. Fiziki şəxslər öz vəsaitlərindən istifadə edəcəyi üçün bu kartlar kart sahibinin sərvətindən asılı olmayaraq hesablar öz əllərində olmaq şərti ilə banklar tərəfindən bütün vətəndaşlara paylanacaq. Bu sistemdə xüsusilə elektron fırıldaqçılıq və saxtakarlıq hadisələri ciddi risk yaradır, lakin çip dediyimiz mikroprosessorların olması bu sistemin riskini xeyli azaldır.

Çip kartlarda istifadəçinin parolu olur və əməliyyat bu şifrəni POS-a daxil etməklə həyata keçirilir.Bu parol və ya kod PİN kod, nömrə adlanır. Debet kartı əməliyyatlarında PİN xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elektron ödəniş əməliyyatlarında PİN-dən istifadə olunduğu üçün o, fərqli elektron imza növü hesab olunur. Lakin PİN-in strukturuna görə “şəxsi” imzaya bənzər şəxsiyyət nişanı yoxdur. Çünki PİN üçüncü şəxslər tərəfindən öyrənilə bilər və bu şəxslər də karta sahibdirlərsə, onlar özlərini asanlıqla sahibi kimi göstərə bilərlər.

Xidmət keyfiyyətinin tərifi ilə bağlı hələ konsensus olmasa da, üç tərifin olduğu müəyyən edilmişdir (Gözlü, 1994; 33). Bunlardan birincisinə görə, xidmət keyfiyyəti müştərinin gözləntilərinin faktiki xidmət göstəriciləri ilə müqayisəsidir. Gözləntilər müştərilərin keçmiş təcrübələrinə əsaslanır. Digər tərəfdən, xidmət performansına obyektlər, xidmət prosesi, avadanlıq, iş dizaynı, işçilər üçün mükafat və həvəsləndirmə proqramları, menecerlərin planları və qərarları təsir edir. Bu idarə oluna bilən amillərlə yanaşı, istehlakçı davranışı, iqlim, rəqiblərin təsiri və performansı kimi idarə olunmayan amillər də xidmət keyfiyyətinə təsir göstərir.

Bank müəssisələrinin fəaliyyətini ümumiyyətlə əmanətlərin toplanması, vəsaitlərin və resursların tapılması, müştəri münasibətləri, kreditlərin verilməsi, zəmanət və reputasiya məktublarının verilməsi,maliyyə münasibətləri, yığılmış səhmlərdə vəsaitlərin və xarici resursların səmərəliliyinin tədqiqi, onların bank prosedurlarına və qanunvericiliyə uyğunluğunun auditi kimi təsnif etmək olar.

Banklar digər bizneslərlə müqayisədə qanuni olaraq fərqli strukturlara və məhdudiyyətlərə məruz qalırlar. Banklar səhmdar cəmiyyət kimi yaradılmalıdır. Bankların yaradılması Mərkəzi Bankın xüsusi icazəsi ilə həyata keçirilir. Bankların bir il ərzində aça biləcəyi filialların sayı məhduddur. Normal bizneslərdən fərqli olaraq, banklar öz borcları üçün müəyyən miqdarda ehtiyat saxlamalıdırlar. Bundan əlavə, banklar tərəfindən buraxılan səhmlər tam olaraq adına yazılmalıdır. Digər müəssisələrdə belə məhdudiyyətlər yoxdur. Bankların iş sahələri və iqtisadiyyata təsirləri digər bizneslərlə müqayisədə çox böyükdür. Bankların əməliyyatları pulla bağlı olduğundan iqtisadiyyata kifayət qədər təsir edir.

Bazardan pul çıxarmaq və qeyri-materiallaşdırılmış pul istehsal etmək imkanı ilə banklar digər bizneslərlə müqayisədə iqtisadiyyatın tarazlığına asanlıqla təsir edə bilər. Bankın xüsusiyyəti vəsaitin köçürülməsi və ya vasitəçilik prosesində özünü göstərir. Bu funksiya uzun müddət bankın inhisarında qalmış və bank fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Digər bank məhsulları və xidmətləri əlavə xidmətlər kimi qəbul edilir. Banklardakı bu strukturun bu gün müəyyən bir dəyişmə prosesinə girdiyi və çoxməhsullu struktura çevrildiyi müşahidə edilmişdir (Erdem, 1993; 31).

Nəticə

Bank xidmətləri xüsusiyyətlər baxımından nəzərdən keçirildikdə onların aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olduğu görünür.

- Digər xidmətlər kimi bank xidmətləri də qeyri-maddi, görünməz xüsusiyyətə malikdir. Bank xidmətləri beş duyğuya müraciət etməklə satılmasa da, müqavilələrlə formalaşdırıla bilər. Kreditlər, mükafatlı əmanətlər və daşınmaz əmlak satışı kimi qeyri-maddi bank xidmətləri ətraflı müqavilələrlə müəyyən edilir. Bundan əlavə, banklarda bir çox xidmət-depozit sertifikatı, çek kitabçası, hesab kitabçası kimi fiziki aktivlərlə təmsil oluna bilər.
- Bank xidmətlərinin mühüm xüsusiyyəti onların "Mürəkkəbliyi"dir. Bu mürəkkəblik nəticəsində müştərini xidmətlərdən yararlanmağa və pulu banka çıxarmağa inandırmaq lazımdır. İmmunitet xüsusiyyəti bu xüsusiyyətlə birləşdirildikdə təklif olunan xidmətlər təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi cəhətdən toxunulmaz olur.
- Bank xidmətlərinin başqa bir xüsusiyyəti də müəyyən xidmət standartına çatmağın çətin olmasıdır. İstənilən bankda A filialından razı qalan B filialından razı olmayan çoxlu müştəri var. İki şöbə və ya işçi arasındakı bu fərqin ən böyük səbəbi standart hala gələ bilməyən davranışlardan qaynaqlanır.
- Xidmətlərin ayrılmaz xüsusiyyətinə görə bank xidmətləri müştərilərə birbaşa paylama kanallarından istifadə etməklə göstərilir. Bu, açılmış filiallar vasitəsilə həyata keçirilir. Sonradan istifadə üçün bank xidmətlərini istehsal etmək və saxlamaq mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı 2003. 440 s.
2. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. "Bank işi" Dərslik. 2017, 512 s.
3. Bağırov M.M. "Banklar və bank əməliyyatları" Dərslik. 2014, 470 s.
4. Bəşirov R.A. "Bank işi" Dərslik. 2017, 340 s.
5. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012, 542 s.
6. Dave Ramsey. Total Money Makeover. 2019, 564 p.
7. Dave Rober, Warren Graham. Credit Repair Secret: Learn The Strategies. 2019, 496 p.
8. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2014, 120 səh.
9. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. 2016, 378 s.
10. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2013-cü il, №8., 104 s.
11. Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017, 758 p.
12. Muratoglu, Cem. Marketing and Sales in Retail Banking. Banks Association of Turkey Publications: Istanbul, 2018
13. Murdick G. Robert. (2020) Service Operation Management, Ally And Bacon: New York.
14. Ocal, Tezer. Banking sector. Turkish Economy "Sectoral Developments", Turkish Economy Institution Publications: Ankara, 2018.

Rəyçi: prof. E.Sadıqov

Göndərilib: 20.02.2022 Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/74-78

Roza Sadin Esgerzade
Baku State University
master
Esgerzade900@gmail.com

THE BASIS OF AN INTERNATIONAL AGREEMENT ON COOPERATION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

Azerbaijan, which does not have a direct border with any European country, has always been among the countries of interest to the EU due to its rich oil fields in the Caspian Basin and its geopolitical position. However, during the adoption of the concept of "Broad Europe - New Neighbors" in 2002, no South Caucasus state, including Azerbaijan, was included in the list of states listed as partners in the ENP.

However, the developments in the South Caucasus in 2003 led to a change in the position of the European Commission and the European Parliament1 ("Rose Revolution" in Georgia, presidential elections in Azerbaijan). In 2004, this "mistake" was corrected. Thus, in June 2004, the countries of the South Caucasus - Azerbaijan, Georgia and Armenia - were officially invited to join the ENP.

Key words: *European Union, Republic of Azerbaijan, cooperation, international agreements, contracts*

Roza Sadin qızı Əsgərzadə

Avropa Birliyi və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq müqavilənin əsasları

Xülasə

Heç bir Avropa ölkəsi ilə birbaşa sərhədi olmayan Azərbaycan Xəzər hövzəsindəki zəngin neft yataqlarına və geosiyasi mövqeyinə görə həmişə Aİ-nin maraq dairəsində olan ölkələr sırasında olmuşdur. Lakin 2002-ci ildə "Geniş Avropa - Yeni Qonşular" konsepsiyasının qəbulu zamanı Azərbaycan da daxil olmaqla, heç bir Cənubi Qafqaz dövləti AQS-də tərəfdaş kimi göstərilən dövlətlər siyahısına daxil edilməmişdir.

Lakin 2003-cü ildə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr Avropa Komissiyasının və Avropa Parlamentinin mövqeyinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur (Gürcüstanda "Qızılgül inqilabı", Azərbaycanda prezident seçkiləri). Beləliklə, 2004-cü ilin iyununda Cənubi Qafqaz ölkələri - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan AQS-ə qoşulmağa rəsmi şəkildə dəvət olunmuşdur.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, Azərbaycan Respublikası, əməkdaşlıq, beynəlxalq müqavilələr, müqavilələr*

Introduction

The first-generation agreements on trade and co-operation between the European Union and the USSR were signed on 18 December 1989 and entered into force on 1 April 19902.

The Treaty established a more favorable national regime for trade in goods and restricted imports by removing the quantitative restrictions imposed by some European countries on Soviet goods (Articles 5-9). The agreement also provided for the possibility of reciprocal measures as collateral (Article 15) and regulated the provision of financial assistance. The agreement did not contain provisions regulating the supply of oil and gas or intended directly for the energy sector.

After the collapse of the USSR on December 1, 1991, this Treaty remained in force for the newly formed states. At the same time, it was decided to hold further negotiations on some agreements that reflect the specific political, economic and geographical characteristics of the individual successor states.

Main part

In January 1992, the European Union announced plans to begin negotiations on partnership and co-operation agreements with the countries of the former Soviet Union. This was to replace the 1989 Agreement. The European Commission appeals to the Council to authorize negotiations on a Partnership Agreement with each of the independent states that emerged after the collapse of the USSR on 15 July 1992.

Relations between the independent Republic of Azerbaijan and the EU are based on the Partnership and Cooperation Agreement (PCA), which entered into force in July 1999. The agreement was signed in Luxembourg on April 22, 1996 and entered into force after ratification by the Milli Majlis, the European Parliament and the national parliaments of all member states (Biermann R., Koops J.A. p.90).

The agreement sets the tasks of promoting freedom of trade, investment and protection of intellectual(industrial and commercial) property against the background of establishing a permanent political dialogue. The EU has stated that it will assist Azerbaijan in resolving these issues.

This Treaty belongs to the category of international treaties of the Union signed with the joint participation of the Union and its member states. The contract is signed for a period of 10 years, and each year, unless either party announces its termination, the contract is automatically extended. The agreement consists of a preamble, 105 articles, 5 annexes and a protocol. The EU has signed an agreement with 11 former Soviet states (Demir F. p.11).

Agreements have been signed with all CIS countries except Tajikistan. Another "prototype" of these agreements signed between 1994 and 1996 was the Strategic Partnership and Cooperation Agreement signed between the EU and Russia in 1994. The content and text of these agreements are very similar, so the Partnership and Cooperation Agreement can be called a standard agreement by its type (Keskin M.H. p.113-114).

Nevertheless, each agreement is unique in its own way and reflects the specific issues, priorities and areas of mutual interest in cooperation, considering the specifics of the EU's bilateral relations with that CIS country. TES is a framework agreement. The 1996 Partnership and Cooperation Agreement between the Republic of Azerbaijan and the EU laid a solid foundation for the development of dialogue between the parties on political, economic and cultural issues for the beginning of the 21st century (https://www.coe.int/az/web/compass/what-are-human-rights).

The 1996 agreement is of a basic nature and contains general provisions on co-operation between the EU and the Republic of Azerbaijan.

TES is a framework, many of its provisions need to be developed and clarified in the framework of special, bilateral agreements on individual issues. Some provisions of the EITI (for example, Articles 17-19) require the signing of such agreements.

The TPP between the EU and the Republic of Azerbaijan is a logical continuation of the Agreement on Trade, Commercial and Economic Cooperation signed between the USSR and the European Union in 1989, and is also mentioned in the preamble and Article 104 of the TPP. After the entry into force of the TES, it replaced the 1989 agreement on relations between Azerbaijan and the EU (Keskin M.H. p.112-113).

As a result, TAS is a complex document aimed at developing relations between the Parties in various areas of life. TAS lays the foundation for the general principles of EU-Azerbaijan cooperation:

- Respect for democratic principles and human rights enshrined in the UN Charter, the 1975 Helsinki Final Act and the 1990 Paris Declaration for a New Europe (Kold M. 2013: p.52);

- Cooperation with the Caucasus and other independent states can be noted. As stated in the 1996 Treaty, political co-operation based on TPP will promote economic rapprochement, closer positions on international issues that require mutual care, thus strengthening security and stability, while upholding the principles of democracy and human rights. combines the establishment of more active political relations through cooperation on related issues (Mikayılov İ. 2019: p.67). Such political dialogues should take place on a regular basis in accordance with Articles 6-8 of the ICCPR.

Important provisions of the TEC are reflected in Section III, Commodity Trade. This section defines the basic principles of trade turnover between Azerbaijan and the European Union (https://www.lawinsider.com/dictionary/union-citizen).

The provisions of this section apply to the trade in all types of goods, except for textile goods, coal and steel products, and nuclear materials. The legal regime for the trade of goods mentioned as an exception is determined by special agreements (Galbreath G.J., Gebhard C. 2010: p.28).

The parties bring the principle of freedom of transit to their trade relations. Each Party shall ensure the unrestricted transit of goods leaving its own customs territory or intended for the customs territory of the other Party.

At the same time, each party exempts the other from import duties and taxes in accordance with the principle of a more favorable nation and in accordance with its international obligations and domestic law.

The agreement does not exclude the restriction or prohibition of import, export, transit of goods listed in Article 16. Article 16 of the ICCPR provides that such grounds include public morality or public safety, protection of human and animal and plant health and life, protection of natural resources, protection of national art treasures, historical and archaeological values or protection of intellectual, industrial and commercial property. or the application of rules relating to gold and silver.

Generally, TES pays special attention to the provisions on the movement of persons and services. Part IV entitled "Provisions on Business Activity and Investment" is dedicated to this.

The Union shall ensure that the citizens of its member states and the Republic of Azerbaijan shall not be discriminated against on the basis of nationality in respect of their nationals in terms of employment, working conditions, remuneration and dismissal in their territories (Ghafar A.A. 2021: p.101-102).

The parties apply a more favorable regime to each other in connection with the establishment of companies, the activities of subsidiaries or subsidiaries. Provisions related to the establishment and operation of companies do not apply to issues related to air and water transport.

In view of the development of the service sector under the EITI, the parties undertake to gradually take the necessary steps to provide services to companies established by the Union or by any party in Azerbaijan. This rule aims to accelerate the liberalization of cross-border relations.

The Parties undertake to effectively apply the principles of unimpeded access to the international maritime market and transportation on a commercial basis (https://www.coe.int/az/ web/ compass/what-are-human-rights).

The provisions of the more favorable regime for the movement of persons and services of the SES do not apply to tax benefits provided or to be provided in the future on the basis of agreements concluded in order to avoid double taxation or other tax issues. The Agreement between Azerbaijan and the European Union contains important provisions on the movement of capital and current payments (https://www.pa.edu.az/library/3/20/146_movzu_9_avropa_insan_huquqlari_huququ.pdf).

Under the EITI, any current payments related to the movement of goods, services or individuals between residents are made in a freely convertible currency. Thus, the Partnership and Cooperation Agreement touches on all aspects of economic relations arising from the common market principle in the EU (related to the free movement of goods, persons, services and capital).

In the 1996 Agreement, the parties agreed to establish their relations in the field of protection of intellectual property on the basis of major international conventions on industrial property and copyright.

Article 43 of the ICCPR provides for the harmonization of the legislation of the parties as an important condition for the development and strengthening of economic relations between Azerbaijan and the Union.

As stated in the above article, Azerbaijan strives to ensure that its legislation is gradually integrated with the legislation of the Union. The process of harmonization of law covers various areas of law (https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-07/Birl).

Azerbaijan has implemented numerous projects in various sectors (energy, transport, education, culture, agriculture, regional development, economic, political and institutional reforms, etc.) both within the EU and in the framework of EU co-operation with other organizations. is being held.

Relations with the European Union have so far focused on supporting economic and political reforms, creating an East-West transport and communication corridor, developing infrastructure, and more. developed in frames. In the first years of independence, relations with the EU included "Technical Assistance to CIS Countries" (TACIS), "Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor" (TRACECA), "Intergovernmental Program for Oil and Gas Transportation to Europe" (INOGATE), "Humanitarian Assistance" (ECHO) and other programs.

For the EU, Azerbaijan is strategically important in the region, as well as within the framework of the European Neighborhood Policy and the Eastern Partnership. First, Azerbaijan is implementing large-scale energy and transport projects with energy companies in the EU and member states.

Second, due to its transit position, Azerbaijan is one of the key countries in the EU's East-West transport corridor concept. Third, despite being an Islamic country, Azerbaijan maintains its secularism and its population is tolerant.

Azerbaijan's transit position in the region, its location at the crossroads of land and air routes in Europe and Asia, as well as its role as a transport hub for Eurasia are factors that make the country attractive to the EU.

Azerbaijan has a favorable geopolitical and geoeconomic position connecting Europe and Asia, transport and communication with access to Russia, Central Asia, Kazakhstan and Iran via the Caspian Sea, Georgia, the Black Sea region by road, Iran, Turkey (via Nakhchivan), Russia, Armenia. has lines.

The main economic factors of the EU's interest in Azerbaijan are its transregional communication capabilities. For the West, long-term unimpeded access to the rich energy resources of the Caspian Sea and Central Asia is impossible without Azerbaijan.

Despite the conflict of interests of a number of foreign forces and countries in the South Caucasus and the existence of conflicts in the region, Azerbaijan has managed to maintain an independent foreign policy. This allows Azerbaijan to build relations with EU countries on the basis of the country's national interests.

Conclusion

As a result, “the Agreement between the Republic of Azerbaijan and the European Union on visa facilitation” was signed on November 29, 2013 in Vilnius, each in Azerbaijani, Bulgarian, Croatian, Czech, Danish, Dutch, English, Estonian, Finnish, French, German, Greek. Signed in 2 copies in Hungarian, Italian, Latvian, Lithuanian, Maltese, Polish, Portuguese, Romanian, Slovak, Slovenian, Spanish and Swedish, all texts are equally authentic.

The agreement entered into force on February 3, 2014. The agreement consists of 14 articles. The EU and the Republic of Azerbaijan sign this Agreement with the aim of facilitating contacts between people, which is an important condition for the sustainable development of economic, humanitarian, cultural, scientific and other relations through the simplification of visa procedures.

According to the TPP, economic cooperation between Azerbaijan and the Union envisages holding events both in the economic sphere and in areas close to the economy.

To this end, cooperation, in particular economic and social development, human resource development (including privatization, investment and financial services development), enterprise assistance, agriculture and food industry, energy, transport, tourism, environmental protection, regional cooperation and focuses on monetary policy (http://static.bsu.az/w8/Xeberler% 20Jurnali/ Sosial%202009%-203/100-110.pdf).

Parts of the ICCPR include co-operation in the fields of democracy and human rights, the prevention of unlawful acts, the prevention and control of illegal immigration, cultural co-operation, as well as co-operation in finance and other fields (https://azerbaijan.un.org/sites/ default/files/2020-07/Birl).

Another important agreement signed between the EU and the Republic of Azerbaijan is the Agreement on Visa Facilitation between the Republic of Azerbaijan and the European Union.

An important aspect of the agreement for the Republic of Azerbaijan is the simplified issuance of Schengen visas for Azerbaijani citizens.

References

1. Biermann R. and Koops J.A. Palgrave handbook of inter-organizational relations in world politics. Macmillan Publishers Ltd, 2017, 344 p.
2. Demir F. European Union employment and education policy, Istanbul, Hiperlink publication, 2019, 388 p
3. Keskin M.H. European Union with wrongs thought to be right, European Union General Secretariat, 2010, 467 p.Kold M. The European Union and the Council of Europe. Palgrave Macmillan, 2013, 387 p.
4. Kold M. The European Union and the Council of Europe. Palgrave Macmillan, 2013, 387 p.
5. Mikayılov İ. Avrupa Komşuluk Politikası ve Avrupalılaşma, Astana yay, 2019, 229 s.
6. https://www.lawinsider.com/dictionary/union-citizen – union citizen 2022.
7. Galbreath G. J. and Gebhard C. Cooperation or conflict? Problematizing organizational overlap in Europe. Ashgate Publishing Company, 2010, 400 p.
8. Ghafar A.A. The European Union and the Gulf Cooperation Council: Towards a New Path. Springer Nature, 2021, 245 p.
9. https://www.coe.int/az/web/compass/what-are-human-rights- - human rights 2022.
10. https://www.pa.edu.az/library/3/20/146_movzu_9_avropa_insan_huquqlari_huququ.pdf – Avropa insan hüquqları 2022.
11. https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-07/Birl – insan hüquqları 2022.
12. http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%203/100-110.pdf – insan hüquqları 2022.

Rəyçi: dos. N.H.Mehdiyev

Göndərilib: 17.02.2022 Qəbul edilib: 13.03.2022

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 1.790. 2022 / Cild: 16 Sayı: 3 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. Impact Factor: 1.790. 2022 / Volume: 16 Issue: 3 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/79-84

İslam Ramiz oğlu Qəzənfərli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Qezenferli.2018@mail.ru

KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Hər bir ölkədə kredit ehtiyatlarının böyük bir hissəsinin formalaşmasında kommersiya bankları mühim rola malikdir. Kommersiya bankları eyni zamanda da müştərilərə müxtəlif növ maliyyə-kredit xidmətlərini təklif edir. Kommersiya bankları eyni zamanda da müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, kommersiya bankları əmanət, sığorta, köçürmə-hesablaşma, anderrayter, kredit, investisiya planlaşdırması, broker, kredit pulların emissiyası kimi müxtəlif funksiyaları həyata keçirir.

Kommersiya bankları dedikdə, pul ehtiyatlarının toplanmasında iştirak edən və pul bazarında müxtəəlif valyuta-kredit əməliyyatlarının həyata keçirmək səlahiyyəti olan kredit təşkilatları başa düşülür. Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

Açar sözlər: *kommersiya bankı, kredit, bank məhsulu*

Islam Ramiz Qazanfarli

Methodological issues of commercial banks 'operations

Abstract

Commercial banks play an important role in the formation of a large part of credit reserves in each country. Commercial banks also offer a variety of financial and credit services to customers. Commercial banks can also perform various functions. Thus, according to some authors, commercial banks perform various functions such as savings, insurance, transfer-settlement, underwriting, credit, investment planning, brokerage, issuance of loan money.

Commercial banks are credit institutions that are involved in the accumulation of monetary reserves and have the authority to conduct various currency and credit operations in the money market. The main purpose of the research is to study the theoretical and methodological issues of commercial banks. First, the theoretical foundations of the research subject were studied. At this stage, approaches to the characteristics of commercial banks have been theoretically analyzed, which plays a key role in achieving the objectives of the study. Methods of systematization, grouping, comparison were used here.

Key words: *commercial bank, credit, banking product*

Giriş

Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır (Агарков М.М., 2019, c. 61).

Banklar, xüsusən də kommersiya bankları dövlət pullarının təhlükəsiz saxlanması və ya depoziti üçün təşkilatlardır. Banklar həm də dövlət pulu üçün risksiz investisiyalardır. Banklar sabit cari əmanət sertifikatı kimi müxtəlif növ əmanətlər təqdim edir. Bu əmanətlər müştərinin pulunun təhlükəsizliyini təmin edir və həmçinin depozitə qoyulan puldan müəyyən qədər gəlir əldə etməyi təmin edir.

Metod

Məqalənin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya, müqayilə təhlil, eksperiment, modelləşdirmə, sistemli yanaşma və qrafik metodlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra hissələrə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu hissələr iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə məqalənin mövzusu haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Kredit müasir iqtisadiyyatın can damarıdır. Kredit iqtisadi fəaliyyətin sürətini artırır. Kommersiya bankı borcalana və ya iş adamına qısamüddətli maliyyə vəsaiti təqdim edir və beləliklə, biznesin inkişafına kömək edir.

Kommersiya bankları mübadilə vasitəsinin yaradılmasına da köməklik edir. Müasir iqtisadiyyatımızda pul mübadilə vasitəsidir. Amma banklar da çek vasitəsilə paralel mübadilə vasitəsi yaradırlar. Kommersiya banklarında çek, bank vekseli, köçürmə veksel və s. kimi sənədlər də müəyyən dərəcədə mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunur və bank pulu kimi tanınır (Викулин А.Ю., 2015, c. 88).

Hesablaşma hesabı vasitəsilə əməliyyatların həyata keçirilməsi kommersiya banklarının əsas funksiyalarından biri hesab olunur. Belə ki, müxtəlif istiqamətli ödəmələrin realizə olunmasında kommersiya bankları vasitəçi rolunu oynayır. Bu zaman kommersiya bankları ödəmə tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə nəzarət etmiş olur.

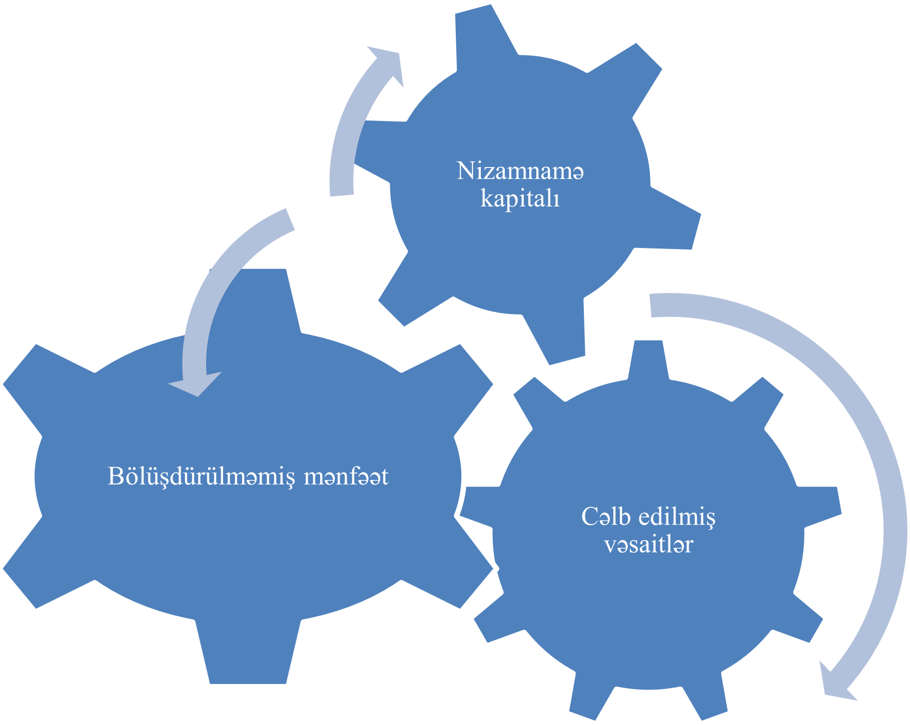
Kommersiya bankları eyni zamanda da müşlərilərə kassa-hesablaşma kimi xidmətlər də təklif edir. Burada əsas məqsəd müştərinin nağd pula olan tələbatının qarşılanmasını təmin etməkdir.

Kommersiya banklarının vətəndaşlara təklif etdikləri əsas xidmətlərdən biri də lizinq əməliyyatları hesab olunur. Belə ki, kommersiya bankları öz müştərilərinə nağd pul krediti vermək əvəzinə müştərinin həmin pul ilə alacağı hər hansısa bir əmtəənin dəyərinin ödənməsini təmin edə bilər. Belə olan halda isə satın alınacaq əmtəənin dəyəri tam ödənilənədək həmin əmtəə bankın sərəncamında hesab olunur. Başqa sözlə desək, kommersiya bankı girovsuz pul vermək əvəzinə əmtəəni girova çevirmək yolu ilə həm müştərinin tələbatını ödəmiş olur, həm də verdiyi krediti təminatlı vəziyyətə gətirmiş olur (Гринспэн А, 2014, c. 91).

Maliyyə-kredit piramidasını əsas həlqələrindən olan kommersiya bankları öz fəaliyyətləri ilə supermarketləri xatırladır. Belə ki, supermarketlər hər hansısa bir məhsulu istehsalçıdan alıb istehlakçıya satırsa, kommersiya bankları da fiziki və ya hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini toplayaraq kreditin satışını həyata keçirir. Ayrı-ayrı müəssisələrə, əhalinin müxtəlif qruplarına, hətta dövlətin özünə kreditin verilməsi kifayət qədər aktual məsələlərdəndir. Belə olan halda isə Kommersiya banklarının fəaliyyətinə zərurət yaranır. Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin daha çox toplandığı əhali qruplarını müxtəlif faiz dərəcələri əsasında özlərinə cəlb edərək əldə etdikləri maliyyə resurslarını pula ehtiyacı olan təbəqələrə müxtəlif faizlər hesabına ötürür. Məhz bu səbəbdəndir ki, depozit faiz dərəcələri həmişə kredit faiz dərəcələrindən çox az olur. Ortada yaranmış fərq isə kommersiya bankının gəliri hesab olunur.

Kommersiya banklarının maliyyə resursları müxtəlif mənbələr hesabına toplanıla bilər. Belə ki, aşağıdakı sxemdə kommersiya banklarının maliyyə resurslarının əsas mənbələri əks olunmuşdur.

Sxem 1. Kommersiya banklarının maliyyə mənbələri

Mənbə: *Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

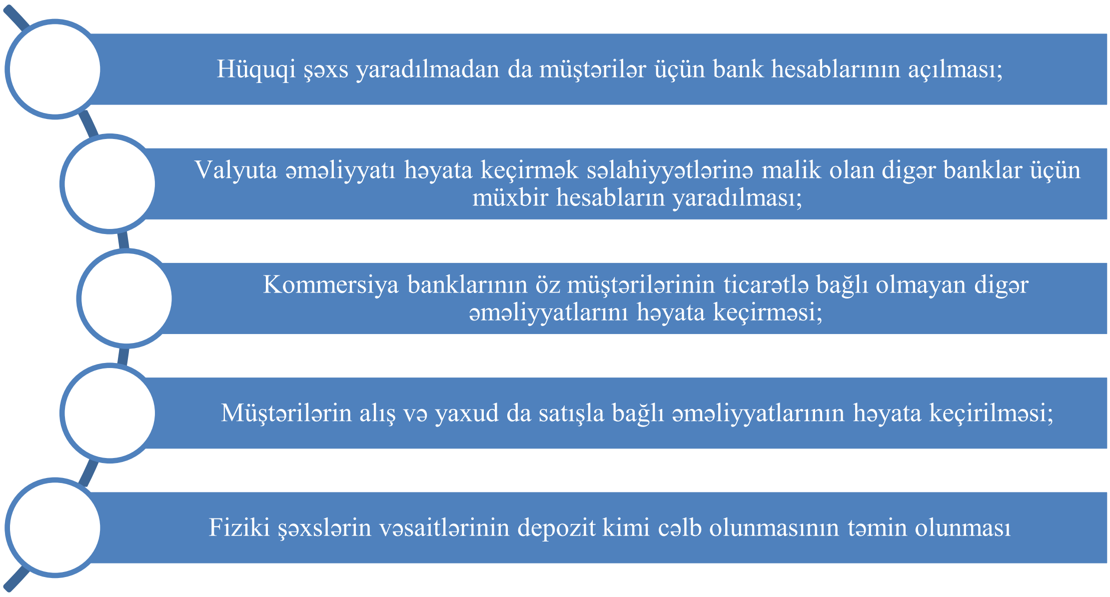
Kommersiya banklarının müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalar içərisində ən əsası kredit funksiyasıdır. Kommersiya banklarının digər maliyyə əməliyyatları da gəlir xarakterli olsa da, ən böyük gəlir məhz ssuda formasında təqdim olunan kreditlər hesabına əldə olunur. Bütün bunlarla yanaşı kommersiya banklarının çoxtərəfli funksiyaları da vardır (Bağırov M.M., 2014, s. 84):

- Maliyyə vasitəçisi- geri qaytarılma, haqqı ödənilmə və müddətlilik prinsipi əsasında hüquqi və yaxud da fiziki şəxslərdən maliyyə resurslarının cəlb olunması;
- Kreditləşmə- Kommersiya bankları pul vəsaitinə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrini, dövlət və özəl müəssisələri kreditlə təmin edir ki, bu da son nəticədə müxtəlif təsərrüfatların aparıcı qüvvələrinin sürətli inkişafına zəmin yaradır;
- Kommersiya bankları qiymətli kağızlar vasitəsilə apardıqları əməliyyatlarla fond bazarının da inkişafına öz töhvəsini verir;
- Kommersiya bankları öz müştərilərinin maliyyə konsultantı-məsləhətçisi qismində də çıxış edirlər.

Kommersiya banklarının dayanıqlı və uzunömürlü fəaliyyətinin əsası onun strukturu ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının struktur quruluşu nə qədər mürəkkəb olarsa, bankların da fəaliyyəti bir o qədər uğurlu olacaqdır.

Milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının əlavə funksiyaları da meydana gəlir. Həmin funksiyalar aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli şəkildə araşdırıla bilər.

Sxem 2. Milli və xarici valyutada olan pulların mübadiləsi zamanı kommersiya banklarının funksiyaları

Mənbə:
Демичев А. Банковский сектор и экономика // Экономист. - 2011. - N 11. - С.55-60 məqaləsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 2-də qeyd olunan funksiyaları kommersiya bankları öz əməliyyatları vasitəsilə yerinə yetirirlər. Belə əməliyyatlar passiv, aktiv, eləcə də vasitəçilik əməliyyatları hesab olunur. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatları qruplaşdırarkən diqqət olunması zəruri olan əsas məsələ onların maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və düzgün yerbəyer edilməsidir. Kommersiya banklarının maliyyə ehtiyatları dedikdə, bankların passiv və eləcə də aktiv əməliyyatları həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri vəsaitləri başa düşülür.Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları dedikdə, banka cəlb olunan vəsaitlər, başqa sözlə desək, bankın depozit kimi qəbul etdiyi vəsaitlər başa düşülür.Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları dedikdə isə bank tərəfindən vətəndaşlara verilən kreditlər başa düşülür. Yəni banka daxil olan pul vəsaitləri bankın aktiv əməliyyatları hesab olunursa, bankdan çıxan pul vəsaitləri bankın passiv vəsaitləri kimi qəbul olunur.

Kommersiya banklarının xüsusi kapitalı dedikdə, banka məxsus olan kapital başa düşülür. Başqa sözlə desək, bankın xüsusi kapitalı onun nizamnamə kapitalından ibarətdir. Lakin bununla yanaşı, hər bir kommersiya banklarının xüsusi kapitalı ilə yanaşı ehtiyat vəsaitlərinin toplandığı xüsusi fondları da olur.

Kommersiya bankları özlərinin passiv əməliyyatlarını bir neçə formada həyata keçirə bilir (Панова Г.С., 2018, с. 37):

- Bankda mövcud olan qiymətli kağızların emissiya olunması vasitəsilə;
- Bankda yeni fondlar formalaşdırmaq, eləcə də bankın sahib olduğu fondları yeniləmək üçün bankın mənfəətindən xüsusi ayırmalar etməklə;
- Kommersiya banklarının öz borclarını ödəmək məqsədilə digər kommersiya banklarından kredit alması vasitəsilə.

Kommersiya banklarının xüsusi əhəmiyyətli əməliyyatlarından biri də depozit əməliyyatlarıdır. Depozitlər müxtəlif xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırıla bilərlər. Qoyulma müddətinnə görə, eləcə də qoyulma valyutasına görə, hansı şərtlərlə qoyulub, hansı şərtlərlə geri ödənməsi xüsusiyyətlərinə görə depozitlər mühim əhəmiyyətə malikdirlər. Depozit əməliyyatlarının subyektləri və obyektləri olur. Belə ki, banklar depozit əməliyyatlarının subyekti qismində çıxış edirsə, pul vəsaitləri kommersiya banklarının əsas obyekti rolunda çıxış edir.

Subyekt baxımından depozit əməliyyatları fiziki və hüquqi şəxs qismində çıxış edə bilər. Müddətinə görə isə depozitlər müddətli və tələb olunan müddətə geri götürmək xüsusiyyətinə malik olurlar. Müddətli formada qoyulan depozitlər digərləri ilə müqayisədə daha yüksək rentabelliliyə malik olur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında müddətli depozitlər üzrə faiz dərəcələri 11-14% arasında dəyişir. Lakin tələb olunan müddətə qədər qoyulan depozitlərdə isə faiz dərəcələri daha az olur. Bunun da əsas səbəbi kimi maliyyə resurslarının gözlənilməyən anda bankın passiv əməliyyatına çevrilmə potensialı ilə əlaqələndirilir. Maliyyə vəsaitlərinin tiplərinə görə isə depozitlər əmanət kitabçalarındakı vəsaitlərə və plastik kartlardakı vəsaitlərə bölünürlər. Faiz dərəcələrinə görə isə depozitlər təsbit olunan faiz dərəcəsi ilə qoyulan depozitlərə və üzən dərəcə üzrə qqoyulan depozitlərə bölünür.

Bankın passiv əməliyyatları pul vəsaitlərinin bankdan çıxmasını təmin etsə də gəlir gətirmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarını iki əsas qrupda təsnifləşdirmək olar (Шаламов Г.А., 2014, с. 102):

- Kommersiya banklarının likvidlik səviyyəsini normada saxlamaq məqsədilə həyata keçirilən əməliyyatlar;
- Kommersiya banklarının gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri kredit əməliyyatları.

Kommersiya banklarında həyata keçirilən kassa əməliyyatları nağd pul üzərində qurulan əməliyyatlardır. Başqa sözlə desək kassa əməliyyatları nağd pulların hərəkətini təmin edən əməliyyatlardan hesab olunur.

Kommersiya bankları bəzi hallarda investisiya əməliyyatları da həyata keçirə bilir. İnvestisiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsində əsas məqsəd kommersiya banklarının iqtisadiyyatın hansısa bir sahəsinə yatırım etməklə öz mənfəətini daha da artırmaqdır. İnvestisiya əməliyyatları da bankdan pulların çıxmasını təmin etdiyi üçün passiv əməliyyatlara aid edilə bilər. Lakin əsas məqsəd qeyd etdiyimiz kimi daha yüksək mənfəətin əldə olunmasını təmin etməkdir.

Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri digər bir əməliyyat növü isə trass əməliyyatlar hesab olunur. Trast əməliyyatları dedikdə, əmlak sahibinin öz əmlakını idarə etmək məqsədilə başqa bir şəxsə verməsi başa düşülür. Trast əməliyyatlarında əmlak növü kimi daşınmaz əmlakla yanaşı, eyni zamanda da qiymətli kağızlar və pullar çıxış edir. Trast əməliyyatlarının iştirakçıları qismində isə trastı təsis edən, benefisiar və əmlakı güvənlə idarə edən şəxslər çıxış edir.

Nəticə

Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır.

Banklar, xüsusən də kommersiya bankları dövlət pullarının təhlükəsiz saxlanması və ya depoziti üçün təşkilatlardır. Banklar həm də dövlət pulu üçün risksiz investisiyalardır. Banklar sabit cari əmanət sertifikatı kimi müxtəlif növ əmanətlər təqdim edir. Bu əmanətlər müştərinin pulunun təhlükəsizliyini təmin edir və həmçinin depozitə qoyulan puldan müəyyən qədər gəlir əldə etməyi təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı 2013, 420 s.
2. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. "Bank işi" Dərslik- 2017, 510 s.
3. Bağırov M.M. "Banklar və bank əməliyyatları" Dərslik. 2014, 480 s.
4. Bəşirov R.A. "Bank işi" Dərslik. 2017, 420 s.

5. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012, 480 s.
6. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2014, 120 səh.
7. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. 2016, 346 s.
8. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2013-cü il, №8.
9. Əliyev M.F., Bank islahatları ilə vahid reytinq sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2016-ci il, №3-4.
10. Hacıyeva L.A. "Xidmət sahələrinin marketinqi" Dərs vəsaiti - Bakı, 2017. 276 səh
11. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 2017. səh.480.
12. Abbasov I., Khankishiev B. Commercial bank in the transition to a market economy. Baku - 2018. 600 p.
13. Agarkov M.M., Fundamentals of banking. M. 2019, 540 p.
14. Vikulin A.Yu., Antimonopoly regulation of the banking services market. M. 2015, 652 p.
15. Greenspan A. Commercial banks and the Central Bank in a market economy // Vopr. economy. - 2014. -N 12. - S.87-96.
16. Demichev A. Banking sector and economy // Economist. - 2011. - N 11. - S.55-60.
17. Chechetkina T. Small commercial banks: problems, prospects / T. Chechetkina, V. Petushkov // Economist. - 2012. - N 8. - S.89-93.
18. Shalamov G.A. "Small" problems of the provincial bank in the mirror of the big economy // Society and Economics. - 2014. - N 9-10. - P.100-105.
19. Shvetsov Yu.G. Bank capital: its sufficiency and functions / Yu.G. Shvetsov, V.G. Koreshkov // Money and credit. - 2014. - N 6. - S.34-36.

Rəyçi: iqtisad e.f.d. A.Hüseynova

Göndərilib: 18.02.2022 Qəbul edilib: 18.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/85-89

Cəmilə Nəriman qızı Bayramlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
camilabayramli@gmail.com

BÖHRANIN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏKİ PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

İstənilən ölkənin iqtisadi inkişafı həm bazar mexanizmlərinin hərəkəti ilə, həm də dövlətin iqtisadiyyata təsiri ilə baş verir. İqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsinin istiqamətlərindən biri də pul siyasətidir. Pul (pul) siyasəti dövlətin mərkəzi bankın simasında pul və maliyyə-kredit sektorlarında ölkənin iqtisadi inkişafının müəyyən strateji məqsədlərinə nail olunmasına yönəlmiş tədbirlər məcmusudur.

Məqalədə böhranın dünya ölkələrindəki pul-kredit siyasətinin tənzimlənməsinə təsiri təhlil edilir. Antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi nöqteyi-nəzərindən pul siyasətinin daha geniş spektrli vəzifələrə tabe edilməsi istiqamətində dəyişdirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *pul, siyasət, böhran, dünya ölkələri*

Jamila Nariman Bayramli

The impact of the crisis on the regulation of monetary policy in the world countries

Abstract

The economic development of any country takes place both through the movement of market mechanisms and the influence of the state on the economy. One of the directions of state intervention in economic processes is monetary policy. Monetary policy is a set of measures aimed at achieving certain strategic goals of economic development of the country in the monetary and financial-credit sectors of the state in the person of the central bank.

The article analyzes the impact of the crisis on the regulation of monetary policy in the world. From the point of view of the implementation of anti-crisis measures, the possibility of changing monetary policy to a wider range of tasks is being considered.

Key words: *money, politics, crisis, countries of the world*

Giriş

Hər bir ölkə üçün pul dövriyyəsi və kredit sahəsində siyasət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas elementi və mühüm tərkib hissəsidir, milli, eləcə də qlobal iqtisadi proseslərin inkişafındakı roluna görə mühümdür. Bu onunla bağlıdır ki, pul siyasəti pul təklifini və pul bazarını tənzimləməklə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, onun əsas məqsədləri məzənnə sabitliyi, qiymət sabitliyi, tədiyə balansının tarazlaşdırılması, məşğulluq, əhalinin rifahının yüksəldilməsi və s. Pul siyasəti dedikdə, dövlət tərəfindən öz mərkəzi bankı vasitəsilə həyata keçirilən pul bazarının tənzimlənməsi üzrə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqə ilə əlaqələndirilmiş tədbirlər kompleksi başa düşülür. Ölkənin pul siyasətinin formalaşmasında həlledici rolu Milli Bank oynayır.

Pul siyasətinin ən mühüm vəzifəsi ölkənin iqtisadi yüksəlişinə şərait yaratmaqdır. Lakin bu siyasətin, bu vəzifənin həyata keçirilməsinə töhfəsi çox vaxt qiymət sabitliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşır. Bu arada qlobal maliyyə-iqtisadi böhran və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə beynəlxalq təcrübə göstərdi ki, qiymət sabitliyi uzunmüddətli iqtisadi artım üçün zəruri, lakin kifayət deyil. Bu məqsədə nail olmaq üçün kommersiya banklarının təsərrüfat subyektlərinin inkişafında iştirakının gücləndirilməsi tələb olunur. Bununla belə, pul institutlarının maliyyə nəticələrinə

yönəldilməsi ümumi iqtisadi məqsədlərlə ziddiyyət təşkil edir ki, nəticədə bu da iqtisadi inkişafın hədəfləri arasında tarazlığa nail olmaq yollarının axtarışını zəruri edir.

Maliyyə-iqtisadi böhrandan əvvəlki dövr bankların kredit portfelinin yüksək artım templəri ilə səciyyələnir. Lakin böhran dövründə kreditləşmənin kəskin azalması həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tənəzzülü daha da kəskinləşdirən əsas səbəblərdən biri idi. Bu iqtisadi artımın təmin edilməsində, mərkəzi bankın bazarın kontruktiv tənzimlənməsinə yönəlmiş siyasətinin təşviqində kommersiya banklarının çox ziddiyyətli rolundan xəbər verir. Bir tərəfdən kommersiya bankları pul-kredit institutları kimi iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verməlidirlər, digər tərəfdən isə özəl şirkətlər kimi obyektiv olaraq öz maraqlarını milli maraqlardan üstün tutur-lar. Beləliklə, tənəzzül zamanı onlar kreditlərin həcmini azaldır, bərpa və bərpa zamanı isə əksinə, tez-tez kreditin sərhədlərini pozur və əslində bazar prosesinin iştirakçılarını "yenidən maliyyələşdirir". Kommersiya banklarının fəaliyyətində istənilən ifrata varması, onların bazarın inkişafının obyektiv qanunlarını pozması və milli maraqları bilməməsi iqtisadi artıma, bazar proseslərinin tarazlı inkişafına mənfi təsir göstərir.

Analiz

Bu gün dünya o qədər bir-birinə bağlıdır ki, hətta nisbətən əlverişli makroiqtisadi göstəricilərə malik olan ölkələr də başqa ölkələrdə yaranmış böhran hadisələrinin təsirinə məruz qala bilərlər. Böhranların çirklənmənin təsiri ilə yayılması həm real iqtisadiyyatın kanalları (xarici ticarətin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə), həm də maliyyə sektoru vasitəsilə (kapitalın transsərhəd hərəkəti yolu ilə) baş verə bilər (Julien Brault, Simone Signore, 2020, 210 p.).

Xarici şoklar əvvəlcə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlarda və ya regionlarda, sonra isə bütün dünya iqtisadiyyatında (2007-2009) böhran hadisələrinə səbəb oldu. Pul siyasətinin bu cür böhranlara yanaşmaları və reaksiyaları davamlı olaraq modernləşdirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ən əhəmiyyətli böhranlar, bir qayda olaraq, təsirlənir iqtisadiyyatın yalnız müəyyən sahələrinə təsir göstərmiş və bütövlükdə iqtisadiyyata məhdud təsir göstərmişdir (1992–1993-cü illərdə Avropada valyuta böhranı, 2000–2002-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrin fond bazarında böhran). Onların nəticələri ya monetar siyasətin yumşaldılması (2000-ci illərin əvvəllərindəki fond böhranı) və ya onun rejiminin dəyişdirilməsi (Avropa məzənnə mexanizminin dəyişdirilməsi və 1990-cı illərin əvvəllərində bir sıra ölkələrin ondan çıxması) ilə aradan qaldırıldı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1994-2002-ci illərdə bir sıra böhranlar Milli iqtisadiyyatlara böyük zərbələr vurdu. Eyni zamanda, beynəlxalq maliyyə qurumlarının tövsiyələri sırasında demək olar ki, bütün hallarda pul-kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi və milli valyutanın məzənnəsinin dəstəklənməsinə ehtiyac var idi (Enock Nyorekwa Twinoburyo, Nicholas M., 2018; p. 123-137).

2007-ci ildə başlayan qlobal maliyyə böhranı zamanı bir çox mərkəzi banklar maliyyə bazarındakı sıxıntıları aradan qaldırmaq, hasilatı artırmaq və inflyasiyanın sabitləşməsi üçün pul siyasətini aqressiv şəkildə yumşaltdılar. Pul siyasəti maliyyə bazarının sıxıntısını yumşaltmaqda böyük ölçüdə uğurlu oldu, lakin bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda hasilat artımı və inflyasiya gözləniləndən aşağı qaldı və bərpalar geniş şəkildə məyusedici dərəcədə ləng olaraq qəbul edildi. Bu müşahidələr qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar pul siyasətinin ötürülmə kanallarının zədələnib- pozulmadığı və onların nəticələri zamanı monetar siyasətin ümumiyyətlə daha az effektiv olub-olmaması ilə bağlı geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Maliyyə böhranları pul siyasətinin ötürülməsinə təsir edə biləcək bir sıra xüsusiyyətlər nümayiş etdirir:

- yüksək maliyyə bazarı çətinliyi,
- makroiqtisadi dəyişkənlik və qeyri-müəyyənlik,
- bazar iştirakçılarının aşağı inamı, firmaların və ev təsərrüfatlarının balansında əhəmiyyətli düzəlişlər.

Bütün bu mənfi xüsusiyyətlər pul siyasətinin ötürülməsinə mane ola bilər. Xüsusilə, banklar kredit tədarükünü genişləndirmək istəməyə bilər, çünki onlar daha yüksək kredit defolt riski ilə üzləşirlər və əvvəlki itkilərdən sonra balanslarını tənzimləməlidirlər. Həmçinin maliyyə böhranlarından əvvəl adətən aktivlərin qiymətində baloncuklar, kredit və istehlak partlayışı baş verir, nəticədə adətən ev təsərrüfatlarının, firmaların borclarının azaldılması və riskdən yayınmanın artması ilə müşayiət olunur (White, W.R., 2013; p. 234).

Deməli, belə dövrlərdə monetar orqan tərəfindən müəyyən edilmiş faiz dərəcəsindən asılı olmayaraq kredit tələbi və təklifi zəif qala bilər ki, bu da pul siyasətinin kredit kanalına mane olur.

Pul siyasətinin faiz kanalı dəyərsizləşə bilər, çünki yüksək qeyri-müəyyənlik dövründə investorlar geri dönməz investisiya qərarlarını əlavə məlumat gələnə qədər təxirə sala bilərlər. Bundan sonra qeyri-müəyyənlik investisiya qərarlarının əsas determinantına çevrilir, pul siyasəti isə öz təsirini itirir.

Eynilə, firmaların və istehlakçıların öz bizneslərinə və ya məşğulluq perspektivlərinə inamı aşağı olduqda, investisiyanın faiz dərəcəsinə reaksiyası azala bilər Nəhayət, mərkəzi banklar üçün hasilatı sabitləşdirmək çətinləşə bilər, çünki yüksək makroiqtisadi dəyişkənlik dövründə firmalar qiymətlərini daha tez-tez tənzimləyirlər .

Digər tərəfdən, pul siyasəti müdaxiləsi, əgər o, bəzi mənfi maliyyə böhranı xüsusiyyətlərini yumşaltsa və beləliklə, maliyyə sektoru ilə real iqtisadiyyat arasında mənfi əks əlaqənin qarşısını ala bilsə və bununla da kredit və faiz kanalının fəaliyyətini bərpa edə bilsə, xüsusilə təsirli ola bilər.

Böhrandan sonrakı dövrdə mərkəzi bankların prioriteti qiymət sabitliyidir. Ukrayna Prezidenti yanında İqtisadi İslahatlar Komitəsi tərəfindən hazırlanmış 2011-2014-cü illər üçün "Varlı cəmiyyət, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, səmərəli dövlət" iqtisadi islahatlar proqramı maliyyə sektorunun uğurunun göstəricisidir və 2014-cü ilə qədər 5-6% inflyasiyaya nail olmuşdur. Bu təlimatdan Milli Bank pul siyasətinin aparılması prosesində istifadə etməlidir.

Pul siyasəti maliyyə bazarının likvidliyini təşviq etməli, onun faiz siyasətinin səmərəliliyini artırmalı, bankların likvidliyinin idarə edilməsini təkmilləşdirməli, makroiqtisadi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma sistemini inkişaf etdirməlidir (https://www.labirint.ru/books/417723/).

Bütövlükdə, MBU-nun pul siyasətinin vəzifələri maliyyə və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə, banklara dövlətin iqtisadi siyasətinə nail olmaq üçün şəraitin yaradılmasına yönəlib ki, bu da pul siyasəti alətlərinin, habelə onun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini tələb edir. Buna əsasən və kəmiyyət parametrləri nəzərə alınmaqla: inflyasiya, proqnozlaşdırılan ÜDM dinamikası, valyuta məzənnəsi, tədiyyə balansı pul siyasətinin inkişafının əsas istiqamətlərini, o cümlədən həyata keçirilməsi qiymət sabitliyini təmin edən əsas istiqamətləri müəyyən etmək mümkündür. Bu istiqamətlər aşağıda göstərilən cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Pul siyasətinin inkişafının əsas istiqamətləri

Hədəflər	Əsas göstəricilər	Göstəricilərin əsas indeksləri
1. Qiymət sabitliyi	- ÜDM -inflyasiya indeksi -vətəndaşların real pul gəlirləri	- adi istehlak qiymətləri indeksi - əsas istehlak qiymətləri indeksi
2. Məzənnə siyasəti	- məzənnə - qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi - valyuta bazarına müdaxilələr - xarici borcun məbləği - tədiyyə balansı	- öhdəliklərin dollarlaşma səviyyəsi - məzənnə dinamikası - beynəlxalq ehtiyatlar - xalis beynəlxalq ehtiya
3. Faiz siyasəti	-NBU endirim dərəcəsi - yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi - kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri	-açıq bazar əməliyyatları - depozit əməliyyatları - bankların yenidən maliyyələşdirilməsi
4. Pul bazası, pul kütləsi	- məcburi rezervasiya standartları - pul multiplikatoru - pulun hərəkət sürəti	-banklardan kənar pul - pul kütləsinin strukturunda nağd pulun miqdarı - məcburi ehtiyatlar - pul emissiyası: - valyuta bazarı - Fond bazarı - kredit bazarı

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Kredit bazarı pul bazarının törəməsidir, ona görə də pul bazarının aktivləşməsi, pul kütləsinin artması, onun strukturunun dəyişməsi avtomatik olaraq kredit bazarında müvafiq dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Pul siyasəti aparılarkən onun maliyyə sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi mühüm rol oynayır. Bir daha pul siyasəti üçün (qiymət və maliyyə sabitliyi üzrə) "ikili mandat"ın elan edilməsi aktuallaşıb. Bununla belə, maliyyə sabitliyini təmin edən alətlər problemi həll edilməmiş qalır, çünki bu məqsədə nail olmaq üçün pul siyasəti alətlərindən (məsələn, faiz dərəcəsi) istifadə digər məqsədlərə (ilk növbədə, qiymət sabitliyi) nail olmaq ilə ziddiyyət təşkil edə bilər.

Bunun həlli üçün prudensial tənzimləmə alətlərindən istifadə etmək, sistemli maliyyə riskləri ilə bağlı makroiqtisadi problemlərin həlli üçün zərurət yarandıqda onu dəyişdirmək üçün nəzərdə tutulmuş makroprudensial siyasət konsepsiyası hazırlanmışdır. Bundan əlavə, maliyyə şoklarının transsərhəd ötürülməsi faktorunun əhəmiyyətli təsiri ilə əlaqədar olaraq, milli sərhədlərdən kənarda fəaliyyət göstərən makroprudensial alətlərin hazırlanması zərurəti də etiraf edilir. Bunlara banklar üçün kontrtsiklik kapital buferlərinin tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr və qlobal sistem əhəmiyyətli bankların zərərlərinin ödənilməsi üçün əlavə tədbirlər daxildir. Bu faktiki olaraq pul sferasının iqtisadiyyatda təcrid olunmadığını və onun maliyyə bazarlarının inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu etiraf edir.

Qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinin mərkəzi bankları arasında əməkdaşlığın qurulması son dərəcə vacibdir. Mövcud böhran belə əməkdaşlığa nümunələr verdi: 2008-ci ilin oktyabrında böhranın ən yüksək nöqtəsində dünyanın 6 aparıcı mərkəzi bankı tərəfindən faiz dərəcələrinin koordinasiyalı şəkildə aşağı salınması və bir neçə mərkəzi bank arasında valyuta mübadiləsi xətlərinin açılması (o cümlədən FED və ABŞ bankı) buna misal ola bilər.

İnkişaf etməkdə olan bazarlara malik olan ölkələr böhran dövründə valyutalarında əhəmiyyətli dalğalanmalar yaşadılar ki, bu da onların valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsinə diqqəti artırmasına səbəb oldu. Böhran və böhrandan sonrakı dövrlərdə onlar məzənnənin tənzimlənməsi tədbirlərinin (valyuta intervensiyaları, transsərhəd kapital əməliyyatlarına nəzarət və s.) tətbiqini gücləndirdilər

İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha sürətli dirçəlib, əhəmiyyətli qısamüddətli xarici kapital axını yaşayır. Onlardan bəziləri məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə reaksiya verib. Beləliklə, 2009-cu ildə Braziliya ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalar üçün vergi tətbiq etdi, onun dərəcəsi 2 faizdən 6 faizə qaldırıldı, Tailand əcnəbilər üçün istiqrazlar üzrə gəlirin ödənilməsinə 15 faiz dərəcəsi ilə vergi tətbiq etdi. Beləliklə, bu ölkələr xarici kapital axını hesabına növbəti inflyasiyadan qaçmağa çalışırdılar.

İnkişaf etməkdə olan bazar və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda da xarici mühitin pisləşməsi və daxili tələbin zəifləməsi səbəbindən artım yavaşlamışdır. İlk siyasət, iqtisadi artımı dəstəkləməklə, fiskal tənzimlənməni davam etdirməklə, leverageni məhdudlaşdırmaqla, daha çox likvidlik təmin etməklə və pul tənzimlənməsini təkmilləşdirməklə inamı bərpa etmək olmalıdır.

Qlobal maliyyə sistemi daxilində ölkələrin qarşılıqlı əlaqəsi ona gətirib çıxarır ki, əgər bir ölkə öz ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirmirsə və ya iqtisadi tənəzzülün başlanması ilə əlaqədar ölkənin özəl sektoru ödənişlər həyata keçirə bilmirsə, xarici borc öhdəliklərinin bir hissəsi, bu kreditor ölkənin bank sisteminin itkilərinə səbəb olur. Məsələn, 2011-ci ilin oktyabrında italyan borcalanlarının Fransa banklarına xalis borcunun həcmi 366 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Əgər onlar öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsələr, bu, Fransa iqtisadiyyatının və ölkənin bank sisteminin mövqeyinə mənfi təsir göstərəcək, bu da öz növbəsində Almaniya banklarına borcu olan Fransanın kreditorlarının itkisinə səbəb olacaq və s. Bu maliyyə zəncirvari reaksiyası adlandırıla bilər.

Pul siyasətinin əsas vəzifəsi tam məşğulluq və inflyasiyanın olmaması ilə xarakterizə olunan milli istehsalın həcminə nail olmaqdır. Bu siyasət xərclərin stimullaşdırılması və xərclərin azaldılması dövründə inflyasiyanın məhdudlaşdırılması üçün iqtisadi tənəzzül dövründə pul kütləsinin artırılmasını nəzərdə tutur. Əksər iqtisadçılar qeyri-pul siyasətini güclü stabilizator hesab edirlər ki, onun əsas üstünlüyü çeviklikdir. İqtisadiyyatın davamlı iqtisadi artımının şərti inflyasiyanın sabit aşağı səviyyəsini saxlamaqdır. Bu şəraitin təmin edilməsi hökumətdən müvafiq sabitləşdirmə siyasətini, xüsusən də

mərkəzi bankın monetar alətlərinin köməyi ilə pul bazarındakı vəziyyətə təsir göstərməyi və nəticədə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağı tələb edir.

Antiinflyasiya strategiyasının işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində həlledici rolu məqbul pul rejiminin və ya başqa sözlə, pul siyasəti strategiyasının seçilməsi oynayır (Kasiyeva F.S., 2016; 289 s.) .

Nəticə

Məlum olduğu kimi dövlətin makroiqtisadi siyasətinin son məqsədləri iqtisadi inkişafın, tam məşğulluğun qiymətlərin sabitliyinin və tədiyyə balansının tarazlığının təmin olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin sərəncamında pul-kredit siyasəti kimi makroiqtisadi tənzimləyici mexanizm mövcuddur ki, bu da müxtəlif üsullarla reallaşdırılır.Pul-kredit siyasətinin son məqsədlərə nə dərəcədə təsir etməsi bir qədər mübahisəlidir. Lakin mövcud təcrübə onu deməyə əsas verir ki, pul-kredit siyasətinin son məqsədləri qiymət sabitliyinə nail olmaq, orta müddətli perspektivdə manatın dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, onun alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi, xarici valyutaya nisbətən dönərliyinin artırılmasının, iqtisadiyyatın bütün sahələrində kredit resurslarına olan tələbatın ödənilməsinə şərait yaradılması və bank sisteminin möhkəmləndirilməsidir.

Elmi tədqiqatların nəticələri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının praktiki fəaliyyətində istifadə olunur. Xüsusilə, iqtisadiyyatın real sektorunda pul-kredit alətlərinin ümumi daxili məhsulun artımına təsirinin öyrənilməsi üçün üç faktorlu ekonometrik modeldən istifadə olunur ki, bu da iqtisadi artımın təmin edilməsində pul siyasətinin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Zahid Fərrux Məmməd “Pul, Kredit, Banklar” Bakı, Azərnəşr, 2016, 320s.
2. Kasiyeva F.S. Pul, Kredit, Banklar (metodik vəsait), Bakı-2016, 289s.
3. Rasim Abasquluyev Maliyyə və kredit, Qanun nəşriyyat- 2018, 256 s.
4. 4.Vyachina IN (2015), Basic tools of credit and monetary policy of the Central Bank // New Science: Strategies and Vectors of Development. №6-1. c.75-78.
5. N.M.Boboshko, C. M. Proyava (2018), financial credit system, Moscow - 240 p.
6. Abramova, Markina, Alexandrova: (2020), Monetary and financial system.Textbook,: Knorus, 446 p.
7. Afanasyev M. (2018). Modernization of state finances of Russia / M. Krivogov // Questions of economics. № 9 C. 103-111.
8. Yepes J.P. (2016). Dollarization and growth: a synthetic control approach to Ecuador and El Salvador’s cases (Doctoral dissertation)
9. Alesina A., Barro R.J. (2017). Dollarization. American Economic Review, 91(2), 381-385.
10. Kindle Edition (2017), Credit appraisal & analysis of financial statements : a hand book for bankers and finance managers, 522 p.
11. Julien Brault, Simone Signore, (2020),Credit Guarantees in the COVID-19 crisis – Relevance and Economic Impact , SUERF Policy Note Issue No 176, June 210 p.
12. Enock Nyorekwa Twinoburyo,Nicholas M. Odhiambo (2018), Journal of Central Monetary Policy and Economic Banking Theory and Practice, p. 123-137
13. http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks
14. www.economy.gov.az

Rəyçi: iqtisad e.f.d V.Mütəllimova

Göndərilib: 08.02.2022 Qəbul edilib: 11.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/90-94

Namiq Müslüm oğlu Müslümov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
namiqmuslum@gmail.com

MÜASİR BANK SİSTEMİNİN BAŞLICA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Son illərdə qlobal bank sistemi informasiya texnologiyalarında sahəsində baş verən inqilabi yeniliklərin və yeni pul-maliyyə münasibətlərinin təsiri ilə əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Banklar öz müştərilərinə xeyli sayda və günbəgün yenilənən xidmətlər təklif edir və beləliklə, aqressiv şəkildə bəzi bank olmayan sahələrə daxil olur və universal maliyyə institutlarına çevrilirlər. Müasir dünyanın bank işində biz öz fəaliyyətinə görə milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq bank sahəsinə daxil olan bank və maliyyə institutları nəzərə çarpmağa başlamışdır. Bu cür bank və kredit təşkilatları beynəlxalq və regional maliyyə və bank institutları ilə birlikdə beynəlxalq bankçılığı təşkil edirlər.

Açar sözlər: *bank, bank və maliyyə xidmətləri, informasiya texnologiyaları, qlobal bankçılıq*

Namiq Muslum Muslimov

The main directions of development of the modern banking system

Abstract

In recent years, the global banking system has undergone significant changes under the influence of revolutionary innovations in the field of information technology and new monetary relations. Banks offer their customers a large number of services that are updated on a daily basis, and thus aggressively enter some non-banking sectors and become universal financial institutions. In the banking business of the modern world, we have begun to notice banking and financial institutions that have crossed national borders and entered the field of international banking. Such banks and credit organizations, together with international and regional financial and banking institutions, organize international banking.

Key words: *banking, banking and financial services, information technology, global banking*

Giriş

Son 25-30 ildə qlobal bank sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə və inkişafa məruz qalmışdır. Tarixən və ənənəvi olaraq bankların əsas fəaliyyəti əmanətlərin qəbulu və kreditlərin verilməsindən ibarət olub, gəlirlərinin böyük hissəsi də bu istiqamətdən əldə edilmişdir. 1990-cı illərə qədər çoxsaylı bank bazarları yüksək səviyyədə tənzimlənirdi, digər tərəfdən isə rəqabət məhdud idi. Bununla əlaqədar olaraq, Böyük Britaniyada banklara qiymətli kağızlar və investisiyalarla bağlı müxtəlif əməliyyatlar icra etmək qadağan edilmişdi. Digər tərəfdən, kontinental Avropada 1992-ci ilə qədər, məsələn İspaniya və İtaliyada nümayəndəliklərin açılması ilə bağlı məhdudiyyətlər qüvvədə idi və bankların icra edə bildikləri əməliyyat növlərinə görə manelər mövcud idi. Lakin 21-ci əsrin başlanğıcından etibarən bank sisteminin transformasiyası səmərəli və etibarlı bank sektorunun yaradılmasına yönəlməyə doğru getdi.

Özəlləşdirmə prosesi nəticəsində Avropa və başqa yerlərdə dövlət banklarının rolu azaldı və keçmişdə balans hesabatı ilə bağlı mövcud olan müxtəlif məhdudiyyətlər (portfel məhdudiyyətləri kimi tanınır) azaldıldı və ya ləğv edildi, bununla da banklara güzəştlər və maliyyənin idarə edilməsində daha böyük sərbəstliklər verildi.

Bu qlobal tendensiyalar ofis işləri və müştərilərə maliyyə xidmətlərinin yerində çatdırılmasında inqilab edən texnologiyanın inkişafı ilə tamamlandı. Rabitə texnologiyaları sahəsində ümumi təkmilləşdirmələr və aşağı kommunikasiya xərcləri rəqib güclərin rolunu artırdı. Texnologiya maliyyə vasitəçiləri arasında ixtisaslaşmanın sərhədlərini pozmağa davam etdi. Beləliklə, texnoloji bumlar

ümumiyyətlə mövcud maliyyə xidmətlərinin böyüməsini asanlaşdırdı və rəqabət mühitinin səviyyəsini yüksəltdi.

Bu gün banklar tam xidmətlər təklif edən maliyyə müəssisələri hesab olunur və qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərədə Berkeley və ABŞ-da J.P.Morgan Chase kimi bəzi banklar öz reklam materiallarındakı bank sözünü siliblər. Müştərilərin maliyyə xidmətlərinə olan tələbatının geniş spektrini ödəmək üçün bankları tam xidmətlər təklif edən maliyyə institutlarına çevirmək motivi maliyyə institutlarının strateji məqsədi olmuşdur.

Metod

Problemin tədqiq edilməsi prosesində təhlil, analiz-sintez və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

İnkişaf prizmasından baxdıqda banklar uzun müddət ərzində bir neçə standart əməliyyatlarla məşğul olublar: ödənişlərdə vasitəçilik ediblər, əhalidən və hüquqi şəxslərdən əmanətlər yığıblar, kreditləri təsdiqləyibl ər. Kommersiya bankçılığının bugünkü inkişaf səviyyəsində bu ənənəvi fəaliyyətlər yeniləri ilə tamamlanır. Bank sahəsində bu gün baş verən dəyişikliklər son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bankların mövcud çoxsaylı funksiyalarına bir sıra yeniləri əlavə olunur. Maliyyə və bank axınlarının qloballaşması bankların yeni idarəetmə şərtlərinə uyğunlaşması hesabına müasir bank konsepsiyalarının reallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bankların ənənəvi rolu nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişmişdir ki, onlar hazırda standart əməliyyatlarla yanaşı, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, zəmanətlər, ipoteka xidmətləri və s. kimi bir sıra qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarını da həyata keçirirlər.

Bu gün kommersiya banklarının ən mühüm əlavə fəaliyyəti maliyyə bazarlarındakı fəaliyyətidir. Kommersiya bankları istiqrazların və digər qiymətli kağızların emissiyası vasitəsilə də vəsait əldə edirlər. Həmçinin, yerləşdirmə siyasətində standart kredit yerləşdirmələri ilə yanaşı, kommersiya bankları getdikcə daha çox müxtəlif qiymətli kağızların alışında sərbəst vəsaitlər yerləşdirirlər.

Banklar öz müştərilərinə xeyli sayda və günbəgün yenilənən xidmətlər təklif edir və beləliklə, aqressiv şəkildə bəzi bank olmayan sahələrə daxil olur və universal maliyyə institutlarına çevrilirlər. Müasir dünyanın bank işində biz öz fəaliyyətinə və fəaliyyətlərində üstünlük təşkil etmələrinə görə milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq bank sahəsinə daxil olan bank və maliyyə institutları nəzərə çarmağa başlamışdır.

Bunlar öz mahiyyətinə görə beynəlxalq və ya regional bank və maliyyə institutları olmamasına, fəaliyyətlərinə görə milli banklar, yəni milli iqtisadiyyatların bankları kimi qeydiyyatdan keçmələrinə baxmayaraq, milli banklardan daha çoxuna iddialıdırlar, çünki onların əməliyyatları getdikcə daha çox beynəlxalq valyuta, maliyyə və kredit münasibətlərində və tendensiyalarında iştirak edir. Bu bank və kredit təşkilatları beynəlxalq və regional maliyyə və bank institutları ilə birlikdə beynəlxalq bankçılığı təşkil edirlər.

Bu gün isə hazırkı mühəndislik və reinjiniring, habelə texnoloji inkişafın gətirib çıxardığı planetar bankçılıq haqqında danışa bilərik. Beynəlxalq bankçılıq və ya bəzilərinin adlandırdığı kimi planetar bankçılıq 20-ci əsrin 90-cı illərində inkişaf etməyə başladı. Qısa müddət ərzində beynəlxalq bank sistemində bir çox genişmiqyaslı dəyişikliklər baş verdi ki, onlar təkcə bank işi baxımından deyil, həm də ümumi monetar-maliyyə-bank sistemi baxımından mahiyyətcə inqilabi xarakter daşıyırdı. Bu dəyişikliklərin elementləri aşağıdakılardır: şiddətli rəqabət şəraitinin dəyişməsi və maliyyə bazarında qalmaq uğrunda mübarizə; bank məhsullarını seqmentləşdirilmiş bank prosesinin istehsalı ilə əvəz edən elektron və texnoloji inqilab; və öz seqmentləşdirilmiş bank proseslərini qloballaşan dövlətlərüstü bazarda yerləşdirən yeni planetar bankların yaradılması.

Bankların səmərəli fəaliyyəti onların çevikliyindən, yəni digər maliyyə institutları ilə müqayisədə rəqabət üstünlüyü təmin edəcək dəyişikliklərə uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır. Ənənəvi kommersiya banklarının müasir universal institutlara çevrilməsində ən mühüm fundamental amillərdən biri rəqabətdir. Rəqabət qlobal iqtisadiyyatda artan tendensiyaların hərəkətverici amilidir. Artan rəqabət bankları adekvat məqbul gəlir əldə etmək üçün riskli fəaliyyətlərə məcbur edir. Bankların rəqabətlə

üzləşməsi üçün onlar yeni mühitə uyğunlaşmalı, həmçinin yeni məhsul/ xidmətlər tapmalıdırlar. Bütün bunlar müxtəlif sahələrdə rəqabətin artmasına təsir göstərir. Son illərdə depozitlər uğrunda rəqabət, kreditlər uğrunda rəqabət, ödəniş xidmətləri və digər bank xidmətləri üzrə rəqabət getdikcə yüksəlməkdədir. Xüsusilə, elektron ödəniş sistemlərinin yaranması ilə bank qurumları arasında rəqabət və ödəniş xidmətlərində rəqabət artmışdır.

İnformasiya texnologiyaları son illərdə bank əməliyyatlarına böyük təsir göstərmişdir. Bank əməliyyatlarında getdikcə təkmilləşən texnologiyadan istifadə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə inteqrasiya meyllərinə səbəb olmuşdur.

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları banklar arasında texnoloji inqilaba səbəb olmuşdur. Qurğuların köməyi ilə banklar öz müştəriləri ilə interaktiv əlaqə yaradıb və bununla da onların əməliyyatlarının xərclərini azaldıblar. Elektron bankçılıq, təbii və ya qanuni bank xidmətləri istifadəçilərinə internet də daxil olmaqla ictimai və ya özəl şəbəkə vasitəsilə onlardan istifadə etmək, konkret əməliyyatlar etmək və ya maliyyə məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat əldə etmək imkanı verən sistemləri əhatə edir. Kağız əsaslı ödəniş alətləri getdikcə azaldılır və bu ənənəvi ödəniş alətlərinin analoqu kimi, elektron ödəniş üçün yeni alətlər işlənib hazırlanmışdır ki, bunlar arasında ən çox istifadə olunanlar elektron nağd pul, elektron çek və ödəniş kartlarıdır.

Elektron bankçılıq bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün bir vasitə və ya bank məhsul və xidmətlərini təqdim etmək üsulu deməkdir. Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi (BCBS) elektron bankçılıq terminini "bank xidmətləri və məhsullarının yeni üsulla, elektron kanallar vasitəsilə paylanması" kimi müəyyən edir (Basle Committe on Banking Supervision, http://www.bis.org/ publ/bcbs35.pdf, 1998: s. 3). Bu bank xidmətləri və məhsullarına bank depozitləri və kreditləri, mühasibat uçotunun idarə edilməsi, həmçinin elektron ödəniş üçün digər məhsul və xidmətlərin (məsələn, e-cash) təqdim edilməsi daxildir.

Elektron bankçılığın təklif etdiyi xidmətlərdən istifadəçilər fərdi kompüter (PC), fərdi rəqəmsal köməkçi (PDA), bankomat (ATM) və s. kimi müasir elektron cihazlardan istifadə etməklə yararlana bilirlər.

Beləliklə, maliyyə xidmətləri sənayesində ən çox yayılmış tendensiya hazırda rəqəmsal, xüsusən də mobil və onlayn bankçılığa keçiddir. İndiki misli görünməmiş rahatlıq və sürət dövründə istehlakçılar əməliyyatlarını idarə etmək üçün fiziki bank filialına getmək məcburiyyətində qalmırlar. Bu, xüsusən də işçi qüvvəsində dominant oyunçular (və ən çox qazananlar) olmağa başlayan Z nəsillərinin üzvlərinə aiddir. Bəhs edilən rəqəmsal transformasiya texnoloji startaplar arasında rəqabətin artmasına, həmçinin kiçik bankların və startapların konsolidasiyasına səbəb olmaqdadır.

Müasir bank xidmətləri içində mobil bankçılıq istehlakçılar üçün ən mühüm tələbatlardan biridir. Business Insider Intelligence-in 2018-ci ildə apardığı "Mobile Banking Competitive Edge Study"də respondentlərin 89%-i mobil bank xidmətindən istifadə etdiyini bildimişdir ki,bu göstərici 2017-ci ildə 83% idi (http://www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp, 2021).

Hazırda bankların müştəriləri cəlb etmək və saxlamaq üçün sadəcə mobil proqrama malik olması kifayət etmir. Kartlara müvəqqəti saxlama imkanı, təkrarlanan ödənişlərə baxmaq və ya hesaba daxil olmaq üçün barmaq izini skan etmək kimi əlavə alətlər və funksiyalar getdikcə daha çox tələb olunur. Bankların özləri üçün kritik olan məqam ondan ibarətdir ki, mobil bankçılıq istifadəçilərinin 64%-i hesab açmadan əvvəl bankın mobil imkanlarını araşdıracaqlarını, 61%-i isə bankları zəif mobil bankçılıq təcrübəsi təklif edərsə, bankları dəyişəcəklərini bildiriblər (http:// www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp, 2021).

Bank sistemində müasir dövrün digər tendensiyası investisiya bankçılığı ilə texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxır. İnvestisiya bankçılığı bir şəxs və ya şirkətin fərdlərə, müəssisələrə və hətta hökumətlərə pullarını necə və hara yatırmaq barədə məsləhət verdiyi maliyyə xidməti növüdür. Onilliklər ərzində bu, qarşılıqlı faydalı əlaqələrə səbəb olan üz-üzə proses olmuşdur.Lakin hazırda robot məsləhətçilərinin artması ilə süni intellekt (AI) və robot proseslərinin avtomatlaşdırılması dünyada geniş yayılmağa başlamışdır. Proqnozlaşdırılan analitika investorlara real vaxtda daha ağıllı, daha sərfəli qərarlar qəbul edərkən xərclərə qənaət etməyə kömək edə bilir. Nəhayət, süni intellekt investisiya

bankirinin fərziyyəsini təsdiqləməyə kömək edə və gələcək qərarların daha əhatəli olmasına səbəb ola bilər.

Bütün dünyada banklar Bank və Maliyyə Xidmətləri (BMX) sənayesini yenidən formalaşdıran bəzi əsas tendensiyalara nəzər salmaq gələcəkdə aktual qalmaq üçün maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən dəyişiklikləri başa düşməyi asanlaşdırır. Bu tendensiyalar arasında davam edən rəqəmsal transformasiya, FinTech şirkətlərinin meydana çıxması, Süni İntellektin (AI) və robot texnikasının artan rolu və pul anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsi daxildir. Qlobal sənaye, əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, bazara çıxış sürətini artırmaq və üstün müştəri təcrübəsi təqdim etmək üçün rəqəmsallaşmaya və yeni və inkişaf etməkdə olan texnologiyaların qəbuluna davamlı və aqressiv diqqətin şahidi olur.

Bir çox bank ya şirkət daxilindəki texnologiyalardan istifadə etməklə, ya da FinTech şirkətləri ilə əməkdaşlıq edərək rəqəmsal texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməyə çalışır. Bu gün bank-FinTech tərəfdaşlığı getdikcə normaya çevrilir, marketinq, administrasiya, kredit xidməti və ya banklara texnoloji imkanlı bank məhsulları təklif etməyə şərait yaradan digər xidmətlər təqdim edir. Banklar həmçinin bank-FinTech tərəfdaşlığının bəzi digər üstünlüklərini, o cümlədən aktivlərə və müştərilərə çıxışı əldə edilər. Nəticədə, bu əməkdaşlıqlar maliyyə xidmətləri mənzərəsini yenidən formalaşdırmağa başlayır (http://www.bankdirector.com/issues/strategy/why-bank-fintech-partnerships-are-here-stay/, 2017).

Müasir dövrün başlıca meyillərindən biri də son on illikdə pul anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxaran proseslərin cəryan etməsidir. Blokçeyn kimi texnologiyalar artıq BMX sənayesinin təklif etdiyi ənənəvi iqtisadi dəyəri şübhə altına alan səssiz bir inqilabdan xəbər verir. Blockçeyn peer-to-peer kreditləşdirmə, ağıllı müqavilələr və rəqəmsal ödənişlər ilə ənənəvi biznes modellərinin əsaslarını sarsıdır, vasitəçiləri aradan qaldırır və əsas prosesləri sürətləndirir. Blokçeynin BMX sənayesi üçün illik əməliyyat xərclərinə 20 milyard ABŞ dolları qənaət edəcəyi gözlənilir ki, bu da artan sayda bankları texnologiyanı kommersiya istehsalında tətbiq etməyə sövq etməkdədir (http://www.reuters.com/article/idUS191361512320160229, 2016). Blokçeynə əlavə olaraq, Bitcoin, Ethereum və Ripple kimi kriptovalyutalar da fiziki nağd pula olan ehtiyacı şübhə altına alaraq yavaş-yavaş cazibə qazanmaqdadır.

Nəticə

Texnologiyadan artan istifadənin banklar üçün irəliyə doğru yol olduğu aydın olsa da, icra ilə bağlı bir sıra qeyri-müəyyənliklər qalmaqdadır. Ən effektiv olmaq üçün banklar və maliyyə institutları özlərini maliyyə xidmətləri sənayesində çevik texnologiya şirkətləri kimi yenidən formalaşdırmalıdırlar. Bu o deməkdir ki, Beynəlxalq Maliyyə Xidmətləri şirkətləri öz qeyri-əsas əməliyyatlarını dayandırmalı, yalnız müştərilər üçün əsl fərqi təmin edən biznesləri saxlamalıdırlar. Banklar həmçinin müştərilərin seçimləri, demoqrafik vəziyyət və həyat tərzi dəyişdikcə öz başlıca əməliyyatlarını dəstəkləyən əsasları araşdırmalı olacaqlar.

Beləliklə, qlobal bank və maliyyə xidmətləri sənayesində son illərin başlıca inkişaf meyilləri və yenilikləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür:

- Bank və maliyyə xidmətləri sənayesi texnologiya tərəfindən getdikcə daha çox idarə olunacaq gələcəyə hazırlaşmaq üçün başlıca diqqətini innovasiyaya yönəltməlidir.
- Bu yeniliklərə təkan verən əsas tendensiyalar arasında davam edən rəqəmsal transformasiya, FinTech ilə əməkdaşlıq və süni intellekt və robot texnikasının artan rolu daxildir.
- Müştəri seçimləri, demoqrafik göstəricilər və həyat tərzi dəyişdikcə banklar və maliyyə institutları özlərini çevik texnologiya şirkətləri kimi yenidən formalaşdırmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili, Bakı, 2012. 251 səh.
2. Bağırov D.A., M.X. Həsənli "Maliyyə" dərslik Bakı, 2011. 168 səh.
3. Brigham Yu., Houston J. Financial management. St. Petersburg: Piter, 2007. - 544 p.
4. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. «Elm və təhsil», 2009.-560 s.

5. Galanov V.A. (2012). Stocks and bods market. Textbook. Moscow: INFRA-M-378 s
6. Həsənov H. "Antiböhranlı idarəetmə". Dərs vəsaiti. Bakı-2013. 168 səh.
7. Həsənov H. "Müəssisənin iqtisaidyyatı". Dərs vəsaiti. Bakı-2013. 900 səh.
8. Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Baki: "İqtisad Universiteti" – 2011. - 187 səh.
9. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik, – Bakı, CBS, 2012. – 246 s.
10. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. – Bakı, İqtisad Universiteti. 2010– 796 s.
11. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, CBS, 2011– 312s.
12. Namazova C.B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. – Bakı. CBS. 2008-222 s.
13. Basle Committe on Banking Supervision. (1998), http://www.bis.org/publ/bcbs35.pdf, 28 səh. (02.12.2021).
14. Beattie, A. The Evolution of Banking Over Time, 2021, https://www.investopedia. com/articles/ 07/banking.asp (04.12.2021).
15. Meola, A. The digital trends disrupting the banking industry in 2021. 2021,
16. http://www.businessinsider.com/banking-industry-trends%3famp (30.11.2021).
17. Elliott, D. Blockchain is a zero-sum game for investiment banks, 2016,
18. http://www.reuters.com/article/idUS191361512320160229 (29.11.2021)
19. Holzel, K. Why bank-fintech partnerships are here to stay, 2017,
20. http://www.bankdirector.com/issues/strategy/why-bank-fintech-partnerships-are-here-stay/ (01.12.2021).

Rəyçi: iqtisad e.d. M.Bağırov

Göndərilib: 14.02.2022 Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/95-100

Nərmin Əbülfəz qızı Mehtiyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
ms.idhem@mail.ru

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Kommersiya banklarının fəaliyyəti daim dəyişən makroiqtisadi şəraitdə həyata keçirilir, bunun nəticəsində kredit təşkilatlarının özlərinin dəyəri və funksiyaları dəyişdirilir. Hazırkı iqtisadi-maliyyə böhranı şəraitində kommersiya bankları ölkə iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsində və makroiqtisadi göstəricilərin müvafiq səviyyədə saxlanılmasının təmin edilməsində əsas rol oynamalı, iqtisadi transformasiyanın hərəkətverici mexanizminə çevrilməlidir. Bu hallar və bankların pul münasibətlərində yeri və bu maliyyə institutlarının mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı müxtəlif fikirlərin mövcudluğu müasir kommersiya banklarının fəaliyyətinin makromühiti ilə bağlı daha ətraflı öyrənilməsini və bankların əhəmiyyətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.
Açar sözlər: *bank sektoru, kommersiya bankları, kredit, pandemiya*

Narmin Abulfaz Mehtiyeva

Evaluation of the activity of commercial banks in azerbaijan during the pandemy period

Abstract

The activities of commercial banks are carried out in a constantly changing macroeconomic environment, as a result of which the value and functions of credit institutions themselves change. In the current economic and financial crisis, commercial banks must play a key role in stabilizing the country's economy and ensuring that macroeconomic indicators are maintained at an appropriate level, and become a driving force for economic transformation. These circumstances and the existence of numerous different views on the role of banks in monetary relations and the nature of these financial institutions make it necessary to study in more detail the macroeconomic environment of modern commercial banks and to reconsider the importance of banks.
Key words: *banking sector, commercial banks, credit, pandemic*

Giriş

Azərbaycanda bank sistemində baş verən dəyişikliklərin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi, təşkilatda, xidmət formalarında və bank idarəçiliyində çoxlu yeniliklərin ortaya çıxması, inkişaf etdirilmə ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Maliyyə bazarının qüsurlu institusional infrastrukturu və hazırda ölkəmizdə ixtisaslaşmış təşkilatların (investisiya, ipoteka və digər banklar) fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin olmaması səbəbindən geniş əməliyyatları həyata keçirən kommersiya banklarıdır. Bu banklar ölkənin ayrı-ayrı sektorların inkişafı məsələsini həll edir. Bu, bankların inkişafı, qaynaqların tənzimlənməsi, kapital qoyuluşunun yeni formalarına yiyələnmək və bazarda uyğun davranış prinsipləri hazırlamaq üçün əsas proqramlar hazırlamasını tələb edir. Kommersiya bankları fəaliyyətlərini şaxələndirməklə nəinki maliyyə bazarının ehtiyaclarına fəal cavab verməyə, həm də əməliyyatlarının risk və gəlirliliyinin optimal nisbətini tapmağa, rəqabət qabiliyyətini və etibarlılığını artırmağa çalışırlar.

Daxili iqtisadiyyatın inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə keçməsi şəraitində kommersiya bankının fəaliyyət göstərməsinin məqsədi, ən böyük qazanc əldə etmək istəyidir. Hal-hazırda, pandemiya səbəbindən bankların inflyasiya gəlirlərinin azalması, dövlət qiymətli kağızlarının və digər maliyyə alətlərinin gəlirliliyinin azalması və Mərkəzi Bankın kommersiya banklarından kredit təşkilatlarına

tələblərinin sərtləşdirilməsi fonunda funksiyalarının yerinə yetirilməsi, bütün imkanlarından və ehtiyatlarından maksimum istifadə edilməsi tələb olunur .

Həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda artan rəqabət banklardan əməliyyatlarını dəyişdirməsini tələb edir. Ənənəvi bank əməliyyatları daha mürəkkəb hala gəlir və yeni xüsusiyyətlər əldə edir. Eyni zamanda, praktikada analoqu olmayan tamamilə yeni, orijinal maliyyə xidmətləri növləri ortaya çıxır. Eyni zamanda, bank fəaliyyəti ilə əlaqədar risklərdə əhəmiyyətli bir artım var və hər hansı bir kommersiya bankı üçün bunları gözləmək və minimum səviyyəyə endirmək ən aktual məsələ halına gəlmişdir.

Analiz

İqtisadiyyatın formalaşmasında və qeyri-neft sektorunun kapitallaşması və inkişafı üçün vəsaitlərin istiqamətləndirilməsində maliyyə sistemi mühüm rol oynayır. Bank sistemi Azərbaycanın maliyyə sisteminin mühüm elementidir. Bu gün banklar aktiv və kapitala, regional əhatə dairəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini xeyli qabaqlayır. Bank sektorunun inkişafını xarakterizə edən göstəricilərdən biri də kreditlərin ÜDM-ə nisbəti kimi kəmiyyətcə qiymətləndirilən maliyyə vasitəçiliyinin necə həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanda bank sektorunun mövcud vəziyyətini təhlil etmək üçün bank sisteminin əsas göstəricilərini nəzərdən keçirək: Aktivlər / ÜDM, Kreditlər / ÜDM (bank sektorunun maliyyə dərinliyi), Depozitlər / ÜDM, Kapital / ÜDM.

Cədvəl 1-dəki məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, 8 il ərzində Aktivlər/ÜDM, Kreditlər/ÜDM, Kapital/ÜDM və Depozitlər/ÜDM göstəriciləri iki dəfədən çox artmışdır.
Bu, həmin dövrdə bank sektorunun ciddi inkişafından xəbər verir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda bank sektorunun əsas göstəriciləri

İllər	Kreditlər (ÜDM) %	Aktivlər (ÜDM) %	Depozitlər (ÜDM) %	Öz kapital (ÜDM) %
2007	16	23,7	5,2	3,5
2008	17,5	25,5	4,7	3,7
2009	23,1	32,7	6,5	5
2010	21,1	31,3	7,1	4,4
2011	18,3	27,4	7,35	4
2012	20,8	29	8,7	4,5
2013	25,4	34,7	11	5,7
2014	31	42	12	7
2015	39	64,2	17,4	6,6
2016	27	42	13	5.9
2017	16	39	11	5,2
2018	16	36	10,2	5,1

Mənbə: https://www.cbar.az/

Qeyd edək ki, 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə qeyd olunan göstəricilərdə artım müşahidə olunub. Buna səbəb iki devalvasiyadır ki, bunun nəticəsində bankların valyuta kreditləri və depozitləri və digər aktivləri manatla ifadədə artıb.

Son illərdə əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan bankları risklərə məruz qalır və iqtisadiyyatın bütün ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyi dünya neft bazarında baş verənlərə həssasdır.

Azərbaycanda neftin ucuzlaşmasından sonra milli valyutaya inam azalmağa başlayıb. Azərbaycan Mərkəzi Bankı manatın dollara nisbətdə dəyərini saxlamağa çalışıb, eyni zamanda iqtisadiyyatı oxşar struktura malik digər ölkələrdə milli valyutası dollara münasibətdə mövqeyini itirib.

Belə ki, neftin qiymətinin daha da aşağı düşməsi ilə Azərbaycanın milli valyutasına təzyiqlər artıb. Lakin xeyli səy və vəsait xərclədikdən sonra Mərkəzi Bank manatı 33% devalvasiya etdi. Devalvasiya ilə əlaqədar banklar milli valyutada kredit vermədilər, yalnız Mərkəzi Bankın mərhələli müdaxiləsindən sonra manatla kreditlərin verilməsi bərpa olunmağa başladı.

Bu hadisə il ərzində devalvasiyadan sonra xarici valyutada olan əmanətlərin payının 40%-dən 75%-ə dəyişməsinin nəticəsi idi və nəticədə il ərzində xarici valyutada olan kreditlərin xüsusi çəkisi 15%-ə yaxın artdı.

Banklar da öz növbəsində əhalinin maddi vəziyyətinin pisləşməsini nəzərə almayaraq daha çox gəlir əldə etmək üçün kreditlərin verilməsini artırıblar.

Həm iqtisadiyyat üçün mənfi hadisələr nəticəsində Azərbaycan və bank sektoru üçün Mərkəzi Bank tənzimləmə sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Olduğu kimi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kiçik bankların lisenziyalarının ləğv edilməsi qərara alınıb. Ləğvlə yanaşı, başqa bir həll yolu da var idi, yəni birləşmə. İqtisadiyyatın hazırkı vəziyyətində çətinlik çəkən banklar digər banklarla birləşə bildilər və bunun ardınca AgBank və DəmirBank tezliklə birləşmə haqqında razılığa gəldilər. Daha bir neçə bank da birləşmə müqaviləsini imzalayıb.

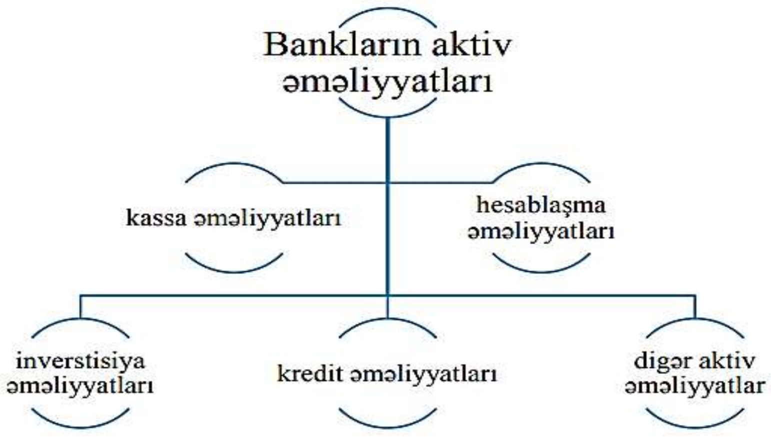
Kommersiya banklarının ödəniş sistemindəki rolu onların valyuta distribyutoru (kağız pul və sikkə) və tələb olunan depozitlərin istehsalçısı və xidmətçisi kimi iki rolundan irəli gəlir. Valyuta və tələb olunan depozitlər cəmiyyətin əsas ödəniş vasitəsi və mübadilə vasitəsidir və pul kütləsinin əsas komponentləridir. Kommersiya bankları mərkəzi bankı milyonlarla pul istifadəçisi ilə əlaqələndirir. Bu əlaqə kommersiya banklarının pul siyasətindəki roluna görə mərkəzi yer tutduğunu əks etdirir. Mərkəzi bank bu fəaliyyəti dəstəkləmək üçün mövcud olan pula nəzarət etməklə iqtisadi fəaliyyəti sabitləşdirməyə çalışır.

Beləliklə, məsələn, inflyasiya təhdid edərsə, Federal Ehtiyat pulun artımını cilovlayacaq və faiz dərəcələrini artıracaq. Pul kütləsinin artımının məhdudlaşdırılması kommersiya banklarının bank kreditlərinin əlçatanlığını azaldır, bununla da onların verdiyi kreditlərin həcmini azaldır və kredit faizlərini artırır. Kommersiya bankları pul siyasətini bu şəkildə ötürür və sabitləşdirici rolunu yerinə yetirirlər .

Kommersiya banklarının digər depozitar institutları ilə çoxlu ümumi cəhətləri olsa da, ödəniş sistemində yuxarıda qeyd olunan rolu, aktivlərinin müxtəlifliyi və mülkiyyət strukturu ilə seçilir. Əmanət institutları (çox vaxt qənaətcil təşkilatlar adlanır) və kredit ittifaqları kimi digər depozitarların ənənəvi olaraq daha dar ixtisaslaşdırılmış aktiv portfelləri var – müvafiq olaraq, yaşayış ipoteka və istehlak krediti onların aktivlərinin əsas hissəsini təşkil edir, baxmayaraq ki, bu fərqlər indi demək olar ki, əhəmiyyətsizdir.

Bundan əlavə, bankların aktiv əməliyyatlarının obyekti ilə müəyyən edilən fəaliyyət dairəsi onların istifadəsində olan resursların məcmusundan, xüsusən də borc götürülmüş resursların miqdarından asılıdır. Bu vəziyyət resurs cəlb etmək üçün banklar arasında rəqabəti kəskinləşdirir (Abdullayev Pərviz, 2018, 245 s).

Şəkil 1. Bankların aktiv əməliyyatları

Mənbə: Abdullayev Pərviz, 2018, 245 s.

Kredit bazarı ilə eyni vaxtda qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətə başlayır, burada banklar öz dövlət və korporativ qiymətli kağızlarının satıcıları və ya alıcıları olurlar. Sığorta, maliyyə və digər kredit təşkilatlarının mövcudluğu kredit resursları bazarında rəqabəti gücləndirəcək və banklarda müvəqqəti boş pul vəsaitlərinin yığılmasını daha da gücləndirəcək.

Kommersiya banklarının resursları və ya bank resursları onun sərəncamında olan və aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən öz və borc vəsaitlərinin məcmusunu ifadə edir. Maarifləndirmə yolu ilə bütün kommersiya banklarının resursları kapital və borclara bölünür (5, s.89).

Kommersiya banklarının resurslarının əsas mənbəyi ümumi bank resurslarının təxminən 70-80%-ni təşkil edən borc vəsaitləridir. Bankların öz vəsaitlərinin payı 22-30% arasındadır ki, bu da qlobal bank təcrübəsinin mövcud strukturuna geniş şəkildə uyğundur. Öz vəsaitlərinin bir hissəsi kimi bankın əsas hissəsi müxtəlif fondlar üçün hesablanır.Öz vəsaitinin ikinci hissəsi bu il qazancdır.

Ayrı-ayrı kommersiya banklarının bank resurslarının strukturu fərdi xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlifdir.

Bankın öz vəsaiti dedikdə, bankın maliyyə sabitliyini, ticarət-iqtisadi fəaliyyətini, habelə cari və əvvəlki illərdə əldə etdiyi mənfəəti təmin etmək üçün yaratdığı müxtəlif fondlar başa düşülməlidir (Hendrickson, Jill M., 2019, 212 p).

Kommersiya bankı həm də qiymətli daşların və digər qiymətlilərin mühafizəçisi kimi çıxış edir. Onlar müştərilərə zinət əşyalarını, qiymətli metalları və mühüm sənədləri qoya biləcəkləri şkaflarla təmin edirlər. Belə əşyalar oğurlana və ya zədələnə bilən evdə saxlamaqdansa, bankda saxlandıqda daha təhlükəsizdir.

Kommersiya Banklarının təklif etdiyi kredit növlərinə gəldikdə isə bu banklar tərəfindən müştərilərə verilən kreditlərin bir neçə növü var. Bu kreditlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Bank krediti- Bank krediti, bankın müəyyən müddətə müəyyən faiz dərəcəsi ilə borcalana təklif etdiyi pul məbləğidir. Müştəriyə bank krediti verməzdən əvvəl bank borcalanın krediti qaytaracağını yoxlamaq üçün bir neçə vacib sənəd əldə etməlidir. Bu sənədlərə şəxsiyyətin surətləri, gəlir sübutu və korporativ müştərilər üçün yoxlanılmış maliyyə hesabatları daxil ola bilər. Kredit girov qarşılığında verilir ki, müştəri borcunu yerinə yetirməsə, bank pulu qaytarmaq üçün onları sata bilər. Girov avadanlıq, maşın, daşınmaz əmlak, inventar, mülkiyyət sənədləri və digər əşyalar ola bilər.

2.Pul krediti-Nağd kredit bank və müştəri arasında razılaşmadır və müştəriyə öz hesab limitindən artıq pul çıxarmağa imkan verir. Nağd kredit bir il müddətinə verilir, lakin xüsusi hallarda hətta üç ilə qədər də uzadıla bilər. Məbləğ borcalanın cari hesabına yerləşdirilir və çek vasitəsilə götürülə bilər. Nağd kredit üzrə hesablanan faizlər pulun məbləğindən və pulun çıxarılma müddətindən asılıdır.

3. Bank Overdraftı-Bank overdraftı, cari hesab sahiblərinə öz hesablarını müəyyən edilmiş limitə qədər çıxarmağa imkan verən maliyyələşdirmə formasıdır. Bu, heç bir yazılı rəsmiləşdirmə tələb etmir və müştərilər təcili ehtiyaclarını ödəmək üçün overdraftdan istifadə edirlər. Faizlər bankın icazə verdiyi overdraftın tam məbləğinə deyil, cari hesabdan artıq çəkilmiş məbləğə hesablanır

4. Endirimli veksellər-Bank veksel sahibinə dərhal pul verməklə vekselə endirim edir. Bank kredit müddəti üçün faiz dərəcəsini çıxdıqdan sonra pulu sahibinin cari hesabına yatırır. Vekselin müddəti başa çatdıqdan sonra bank ödənişini veksel sahibinin bankirindən alır.

Kommersiya bankları öz ölkələrində mərkəzi banklar tərəfindən tənzimlənir. Mərkəzi banklar kommersiya banklarının nəzarətçisi kimi çıxış edir və bankların müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən qaydalar tətbiq edirlər. Məsələn, mərkəzi banklar kommersiya banklarının onlarla bank ehtiyatlarının saxlanmasını məcburi edir. Bəzi mərkəzi banklar minimum bank ehtiyatları təyin edərək, banklardan müştəri depozitlərinin müəyyən faizini mərkəzi bankda saxlamağı tələb edir. Ehtiyatlar bankları bank qaçırma və müflisləşmə kimi gözlənilməz hadisələrdən qorumağa kömək edir.

Kapitalın kredit itkilərinə qarşı bufer rolu pul vəsaitlərinin hərəkəti kontekstində nəzərə alındıqda aydın görünür. Əgər bank müştəriləri kredit üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlərsə, faiz və əsas borc ödənişləri üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti dərhal azalır. Çıxış dəyişmir. Bank ödəmə qabiliyyətini saxlayır, daxilolmaların həcmi xaricə daxil olandan artıqdır. Burada kapital bufer rolunu oynayır, çünki induksiya edilmiş xaricə axını azaldır.

Bank dividendləri təxirə sala bilər, lakin səhmlər ödəyə bilmir. Bank borcu üzrə faiz ödənişləri, əksinə, məcburidir. Kifayət qədər kapitala malik banklar itirilmiş pul vəsaitlərinin yeni daxilolmalarını əvəz etmək üçün yeni istiqrazlar və ya səhmlər buraxır və aktivlərlə bağlı problemi həll edənə qədər vaxt alır.

Beləliklə, bankın kapitalı nə qədər yüksək olarsa, bank müflisləşməzdən əvvəl bir o qədər çox aktiv ödənilə bilər və bankın riski bir o qədər az olar.

Adekvat bank kapitalı maliyyə bazarlarına sərbəst çıxışı təmin etməklə əməliyyat problemlərini azaldır. Kapital banka ənənəvi mənbələrdən normal faizlə kreditlər vermək imkanı verir. İri səhmdarların sərmayələri bank əmanətçilərinin ona olan etibarının sabit bir nüfuzunu təmin edir (www.kitab.az).

Kapital artımı maneə törədir və bankın borcla maliyyələşdirmə yolu ilə ala biləcəyi yeni aktivlərin məhdudlaşdırılması riskini azaldır. Bu funksiya kapitalın dövlət orqanları tərəfindən aktivlərə müəyyən edilmiş norma ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, əgər banklar kreditlərin həcmini artırmaq və ya digər aktivləri almaq qərarına gəlsələr, əlavə kapitalın maliyyələşdirilməsi vasitəsilə artımı dəstəkləməlidirlər. Bu, aktivlərin spekulyativ artımının qarşısını alır, çünki banklar həmişə öz imkanları daxilində aktivlərin uğurlu idarə edilməsində qalmalıdırlar.

Bank kapitalının bu funksiyaları göstərir ki, kapital kommersiya bankının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. O, bankın üzərinə düşən müxtəlif risklərin mənfi təsirini kompensasiya etmək üçün mənbə kimi müstəqilliyini və maliyyə dayanıqlığını təmin edir.

Yerli kommersiya banklarının kapital baxımından resurslarının idarə edilməsi də Bazel prudensial normativlərinə uyğun olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş formada məhdudiyyətlərlə üzləşir ki, bu da bankların resursların səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən yüksək keyfiyyətli saxlama və ehtiyatları həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində biz bank sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu müəyyən etdik, eyni zamanda onun milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyətini qiymətləndirdik. Ölkənin bank sektorunun səmərəliliyinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının daha da inkişafı üçün əsasdır.

Bu yazıda bir sıra ölkələrin timsalında bank işinin inkişafı üzrə xarici təcrübə təhlil edilmişdir. Məhz, ABŞ, Fransa və Qazaxıstanın timsalında. Bunun əsasında Azərbaycanda bank sektorunun səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bir sıra təkliflər formalaşdırılıb. ABŞ-ın təcrübəsinə əsaslanaraq, maliyyə holdinq şirkətlərinin formalaşması üçün hüquqi bazanın yaradılması və bankların hesabatlarına dair tələblərin sərtləşdirilməsi tövsiyə olunub.

Fransanın maliyyə sektorunun bölgü tənzimlənməsi təcrübəsi Azərbaycanda artıq müşahidə olunur. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılması və Azərbaycan Mərkəzi Bankına səlahiyyətlərin Palataya verilməsi buna sübutdur. Qazaxıstan ölkə iqtisadiyyatına İslam maliyyəsinin tətbiqi təcrübəsini nümayiş etdirib.

Ədəbiyyat

1. Məhərrəm Hüseynov (2017), Maliyyə, pul tədavülü və kredit (mühazirələr), Bakı, 345 s.
2. Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev , (2018), "Menecment", Bakı, 342 s.
3. 3.Məmmədov Şahin Bayram oğlu, (2019), "Kommersiya banklarının kredit bazarında riskli əməliyyatlarının təhlili", Sabah - 53 s.
4. Olga Mikhailovna Markova, (2021), Organization of the activities of a commercial bank. Master's degree. Textbook, 1595 pp.
5. E.P.Zharkovskaya, (2020), Financial analysis of the activities of a commercial bank, 334 pp.
6. Yury Nikolaevich Yudenkov, Roman Viktorovich Pashkov, (2019), Organization of the credit process in a commercial bank. Volume 3, 267 pages
7. Hendrickson, Jill M. (2019). Regulation and Instability in U.S. Commercial Banking A History of Crises, 212p.

8. Duncan Knowles, (2021), Banking Matters: An essential guide to commercial banking in an age of disruption Paperback – March 16, 367 p.
9. Amalendu Ghosh, (2017)Managing Risks in Commercial and Retail Banking, 2 January, 414 p.
10. James W. Kolari, Benton E. Gup (2018), Commercial Banking: The Management of Risk 3rd Edition, 124 p.
11. www.maliyye.gov.az - Maliyyə nazirliyi
12. www.economy.gov.az - İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
13. www.azstat.org - Dövlət Statistika Komitəsi
14. www.accessbank.az

Rəyçi: dos. A.Hüseynova

Göndərilib: 10.02.2022 Qəbul edilib: 12.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/101-106

Sehrayi Müseyib qızı Babazadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Sehri.bayramova.97@gmail.com

LİKVİDLİK RİSKİ VƏ LİKVİDLİYİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İDARƏ OLUNMASI PROSESLƏRİ

Xülasə

İstənilən bankın idarə olunmasının ən mühüm vəzifələrindən biri müvafiq likvidlik səviyyəsini təmin etməkdir. Bank münasib qiymətə cəlb oluna bilən vəsaitlərə və məhz onlara ehtiyac olduğu anda çıxış imkanına malik olduğu halda likvid hesab olunur. Bu o deməkdir ki, bank ya lazımi miqdarda likvid vəsaitə malikdir, ya da onları kreditlər və ya aktivlərin satışı ilə tez əldə edə bilər. Rusiyada başlayan maliyyə böhranı bankın likvidliyinin tənzimlənməsinə xüsusi aktuallıq verdi. Dinamik artım nümayiş etdirmiş bir çox Rusiya bankları yüksək dəyişkən maliyyə şəraitində likvidlik problemini həll edə bilməyiblər və hazırda çətin vəziyyətdədirlər.

Açar sözlər: *bank, likvidlik, likvidliyin tənzimlənməsi*

Sehrayi Museib Babazadeh

Liquidity risk and liquidity regulation management processes

Abstract

One of the most important tasks of any bank management is to ensure an appropriate level of liquidity. A bank is considered liquid if it has funds that can be attracted at a reasonable price and have access to them when they are needed. This means that the bank either has the necessary amount of liquid funds or can obtain them quickly through loans or the sale of assets. The financial crisis in Russia has given special importance to the regulation of the bank's liquidity. Many Russian banks, which have shown dynamic growth, have not been able to solve their liquidity problems in a highly volatile financial environment and are currently in a difficult position.

Key words: *bank, liquidity, liquidity regulation*

Giriş

Bank likvidliyi bank işində bankın etibarlılığını xarakterizə edən ən mühüm anlayışlardan biridir. Likvidliyin təmin edilməsi problemləri bu gün də aktual olaraq qalır. ABŞ-da ipoteka kreditləşməsinin uğursuzluğu və dünyanın aparıcı fond bazarlarında ən böyük şirkətlərin müflisləşməsi ilə başlayan qlobal maliyyə-iqtisadi böhran özünün geniş miqyaslı əksini ən mühüm bankların və maliyyə strukturlarının likvidlik böhranında, indekslərin və bazar dəyərlərinin fəlakətli şəkildə aşağı düşməsində tapdı. Bütün bunlar, öz növbəsində, istehsalın ciddi şəkildə azalmasına, bir çox ölkələrdə iqtisadi artım templərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə, bütün mənfi nəticələrə səbəb oldu. Likvidlik kommersiya banklarının etibarlılığının və möhkəmliyinin əsasını təşkil edir. Likvidlik anlayışı maddi dəyərlərin və digər aktivlərin nağd pula çevrilməsinin satışının həyata keçirilməsinin asanlığı deməkdir.

Likvidlik bankın nağd pul və girov öhdəliklərini qəbuledilməz itkilərə məruz qalmadan yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Likvidlik riski bankın öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsinin (həqiqi və ya qəbul edilən) onun maliyyə vəziyyətini və ya mövcudluğunu necə təhdid etdiyini göstərir. Qurumlar likvidlik riskini effektiv aktiv öhdəliyinin idarə edilməsi vasitəsilə idarə edir.

Likvidliyə tələb yarandıqda, seçilmiş aktivlər nağd pul tələbi ödənilənə qədər satılır. Bu likvidliyin idarə edilməsi strategiyası çox vaxt aktivlərin transformasiyası adlanır, çünki likvidlik qeyri-monetar aktivlərin nağd pula çevrilməsindən irəli gəlir.

Bir çox banklar getdikcə daha çox pul bazarı kreditlərindən likvidlik mənbəyi kimi istifadə etməyə başladılar. Bu, tez-tez satınalma likvidliyinin idarə edilməsi və ya öhdəliyin idarə edilməsi kimi adlandırılan levered likvidlik strategiyasıdır, təmiz formada, likvid fondlara gözlənilən bütün tələbatı ödəmək üçün kifayət qədər miqdarda tez satılan vəsaitlərin kreditini nəzərdə tutur. Bununla belə, aktivlərdə həddindən artıq istifadə olunmamış likvidliyin yığılmasının qarşısını almaq üçün kreditlərə yalnız ehtiyac yarandıqda müraciət edilir. Əgər likvid vəsaitlərə tələb ilkin gözlənilən səviyyədən artıq olarsa, bank tələb olunan miqdarda sürətli likvid vəsait alana qədər sadəcə olaraq təklif etdiyi məzənnəni qaldıracaq. Likvidliyin kreditləşdirilməsi bankın likvidlik problemləri ilə məşğul olması üçün ən riskli üsuldur, lakin bu, pul bazarında faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi və kreditin mövcudluğu səbəbindən daha yüksək gözlənilən gəlir təmin edir.

Analiz

Banklar iqtisadiyyatın idarə olunmasında aparıcı yer tuturlar. Son illərin siyasi və iqtisadi hadisələri bank işinin vəziyyətini və əhəmiyyətini kökündən dəyişdi. İqtisadi səmərəliliyi artırmaq üçün hökumətlər iqtisadiyyatda açıqlıq və rəqabət mühitinin yaradılması istiqamətində addımlar atır. Bank sektorunda baş verən dəyişikliklərin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi onların dərindən dərk edilməsini, eləcə də bazar münasibətləri sistemində kommersiya banklarının funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminə səmərəli yanaşmaların işlənib hazırlanması zərurətini şərtləndirir.

Maliyyə bazarlarının qloballaşması, informasiya texnologiyalarının inkişafı və artan rəqabət bank biznesinə və onun risklərinin idarə edilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Bu qüvvələrlə birlikdə tənzimləyici amillər mühüm rol oynayır.

Bank riski adətən müəyyən hadisələrin baş verməsi nəticəsində bank üçün potensial itki kimi istinad edilir, bir neçə növü var. Bank işində əsas risklərə kredit riski, faiz dərəcəsi riski, bazar riski, likvidlik riski və əməliyyat riski daxildir.

Kredit riski "bank borcalanının və ya qarşı tərəfin öz öhdəliklərini razılaşdırılmış şərtlərə uyğun yerinə yetirə bilməyəcək potensialıdır". Kredit riskinə məruz qalma əksər banklarda problemlərin ən böyük və əsas mənbəyidir. Kredit riski təkcə kreditlərdən deyil, həm bank kitabçasında, həm ticarət kitabçasında, həm də balansdaxili və balansdankənar digər fəaliyyətlərdən yaranır. Buna görə də, kredit riski həm də qarşı tərəf riskini, yəni maliyyə əməliyyatında iştirak edən tərəfin defolt riskini əhatə edir.

Faiz dərəcəsi riski bank aktivlərinin, öhdəliklərinin və ya balansdankənar maddələrin faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Faiz dərəcəsinin dəyişməsi bankın gözlənilən faiz gəlir və xərclərinə təsir edir və beləliklə, onun gələcək marjinal mənfəətinə təsir edir (https://www. intechopen.com/chapters/62904).

Bazar riski "bazar qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində balansda və balansdankənar mövqelərdə itki riskidir". Bu tərif həm alətlərlə, həm də bazara çıxarılan kapitalla bağlı faiz dərəcəsi riskini, xarici valyutadakı mövqelərin valyuta məzənnəsi riskini və təkrar bazarda alqı-satqı oluna bilən əmtəələrin qiymət riskini əhatə edir. Bazar riskinin də öz növbəsində aşağıdakı növləri var:

- Faiz dərəcəsi riski: faiz dərəcəsinin dəyişməsi ilə baş verən zərərlər;
- Səhm riski: səhmlərin qiymətində baş verən dəyişikliklər nəticəsindəki zərərlər;
- Valyuta riski: Beynəlxalq valyutaya görə baş vermiş zərərlər;
- Əmtəə riski: sənaye, enerji və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində yaranan dəyişkənliklər nəticəsindəki itkilər.

Likvidlik riski bankın münasib qiymətlə aktivlərin artımını maliyyələşdirmək və öhdəlikləri yerinə yetirmək iqtidarında olmamasına aiddir. İki növ likvidlik riskinə maliyyələşdirmə likvidlik riski və bazar likvidlik riski daxildir. Maliyyələşdirmə likvidlik riski bankın gündəlik əməliyyatlarına və ya maliyyə vəziyyətinə təsir etmədən cari və gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətini və girov ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəyə bilməməsi riskidir. Bazar likvidliyi riski qeyri-adekvat bazar dərinliyi və ya bazarın pozulması səbəbindən bankın bazar qiymətində mövqeyini asanlıqla əvəz edə bilməməsi və ya aradan qaldıra bilməməsi riskidir. Likvidlik riski bank işinə xasdır, çünki adətən bankın qısamüddətli öhdəliklərinin daha uzunmüddətli aktivlərə çevrilməsi ilə bağlı ödəmə müddətləri uyğunsuzluğu olur.

Likvidlik riskinin səviyyəsi müxtəlif amillərdən təsirlənir, bunlar aşağıdakılardır:

•bankın aktivlərinin keyfiyyəti (əgər bankın portfelində kifayət qədər ehtiyatlar və ya öz vəsaitləri ilə təmin olunmayan əhəmiyyətli miqdarda qeyri-işlək və bərpa olunmayan aktivlər varsa, o zaman belə bank bu cür aktivlərin maliyyələşdirilməsi zərurətinə görə likvidliyini itirəcək. cəlb edilmiş resurslar);

•aktivlərin diversifikasiyası;

•bankın faiz siyasəti və onun əməliyyatlarının ümumi gəlirlilik səviyyəsi (bankın xərclərinin onun gəlirindən daim artıq olması likvidliyin itirilməsinə səbəb ola bilər);

•reallaşdırılması əməliyyat aktivlərinin dəyərsizləşməsinə və ya qeyri-kafi gəlir səviyyəsinə gətirib çıxara bilən valyuta və faiz dərəcəsi risklərinin məbləği;

•bank öhdəliklərinin sabitliyi;

•resursların cəlb edilməsi və onların aktiv əməliyyatlara yerləşdirilməsi vaxtının ardıcıllığı;

•zəruri hallarda üçüncü şəxslərin borc vəsaitlərini tez cəlb etmək imkanı verən bankın imici.

Likvidliyin itirilməsi riski bankın razılaşdırılmış müddət ərzində ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi, öz aktivlərini əmanətlər üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün tez bir zamanda pul formasına çevirə bilməməsi ilə bağlıdır.

Likvidliyin kifayət qədər olmaması kredit təşkilatının müflisləşməsinə gətirib çıxarır. Kredit təşkilatı əmanətçilər qarşısında öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməyibsə və bu barədə məlum olubsa, "qartopu effekti" - depozitlərin və cari hesablardakı qalıqların uçqunla axması, əsaslı müflisləşməyə gətirib çıxarır.

Risklərin idarə edilməsi bankların gəlirliliyini və möhkəmliyini təmin etmək üçün vacibdir. Bankın fəaliyyəti ilə bağlı bütün risklərin vaxtında və hərtərəfli şəkildə müəyyən edilməsini, ölçülməsini, məhdudlaşdırılmasını, nəzarət edilməsini, azaldılmasını və hesabat verilməsini təmin etmək üçün bank menecerləri tərəfindən müəyyən edilmiş prosesdir. Bankın sağlamlığının qiymətləndirilməsində tənzimləyicilərə dəstək olmaq və bazar iştirakçılarının bank sisteminə inamını gücləndirmək üçün sağlam risklərin idarə edilməsi sistemi lazımdır.

Bazel Komitəsi təklif edir ki, sağlam risklərin idarə edilməsi sistemi aşağıdakılara malik olmalıdır:

I aktiv şura və yüksək səviyyəli idarəetmə nəzarəti;

II müvafiq siyasətlər, prosedurlar və məhdudiyyətlər;

III risklərin hərtərəfli və vaxtında müəyyən edilməsi, ölçülməsi, azaldılması, nəzarəti, monitorinqi və hesabatı;

IV biznes və şirkət səviyyəsində müvafiq idarəetmə informasiya sistemləri; və hərtərəfli daxili nəzarət.

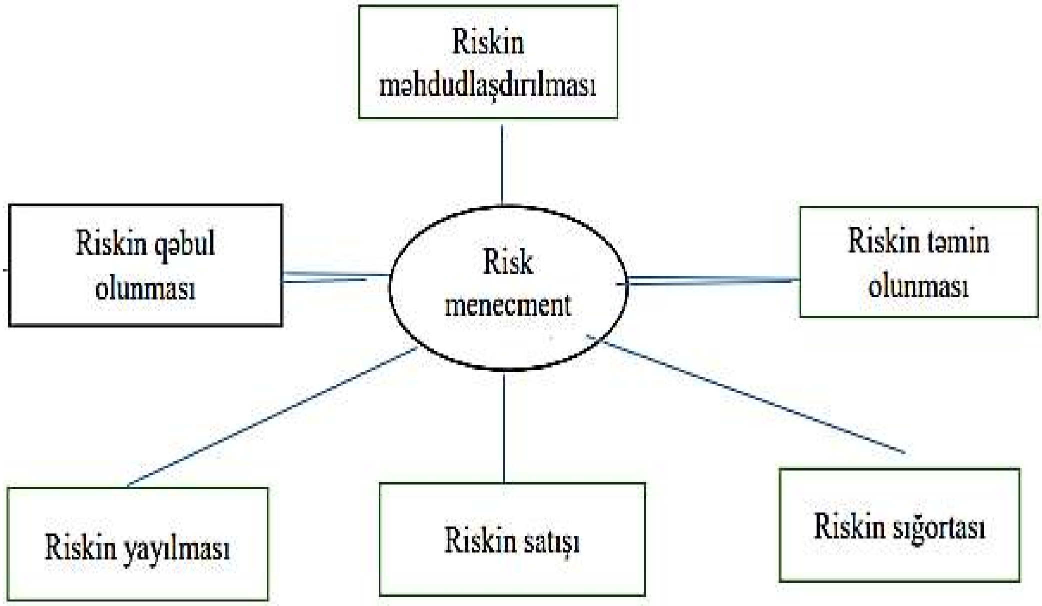
Bank işinin çoxsaylı risklərlə dolu olmasına baxmayaraq, kommersiya bankları müvafiq bank risklərinin idarə edilməsi sistemlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əldə edilən etibarlılıq və təhlükəsizliyi təcəssüm etdirir. Risklərin idarə edilməsi funksiyası kredit, investisiya və depozitlərə, qiymətli kağızlara, hesablaşma və cari hesablardakı qalıqlar şəklində vəsaitlərin cəlb edilməsi fəaliyyətinə qədər bank işinin bütün sahələrini əhatə edir.

Bank tərəfindən həm aktiv, həm də passiv əməliyyatların aparılması əlavə risk faktorlarının mövcudluğu, habelə onların təsirini məhdudlaşdırmaq üçün xüsusi yanaşmanın zəruriliyi deməkdir (Məmmədov Z.F.,2017, 392 s.).

Əməliyyat xidmətlərinin fəaliyyəti, informasiya texnologiyalarının fəaliyyəti və marketinq funksiyalarının həyata keçirilməsi bir sıra funksional risklərlə bağlıdır ki, bu da bankın mənfəətinə və kapitalına mənfi təsir göstərə bilər. Bank bütövlükdə xarici risklərdən də təsirlənir. Buna görə də risklərin idarə edilməsi bank menecmentinin əsas vəzifələrindən biridir.

Risklərdən danışarkən qeyd etmək istərdim ki, risklərin idarə olunmasında menecmentdə bir neçə yanaşmadan istifadə olunur. Bu aşağıdakı sxemdə daha dəqiq göstərilmişdir.

Şəkil 3. Risklərin idarə olunması sxemi

Mənbə: Rustamov E.S. (2017)

Bank işi üçün xarakterik olan artan risklər kommersiya bankının hansı riskləri və hansı həcmdə öz üzərinə götürə biləcəyini qiymətləndirməyə, gözlənilən gəlirliliyi və müvafiq riski obyektiv müqayisə etməyə imkan verən xüsusi qərarvermə mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Risklərin idarə edilməsi sistemi təşkilati bölmələr səviyyəsində və ya konkret əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı riskə nəzarət etmək üçün bölmələr arasında qarşılıqlı əlaqə çərçivəsində həyata keçirilir.

Risklərin idarə edilməsi məsələlərinə həm nəzəri, həm də praktikada çox diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, nəzəri anlayış və məqbul həll yollarının axtarışını tələb edən bir çox problemlər mövcuddur. Bir çox bankların müflis olması buna sübutdur (Murşudli F.F., 2018, Şərq-Qarb, 416 s.).

Risk yönümlü nəzarət sahəsində qlobal tendensiya bankların öz risk qiymətləndirmə metodlarının aktivləşdirilməsinə və istifadəsinə yönəlib. Risk yönümlü nəzarət konsepsiyasına əsasən, bütün risk növlərini müəyyən etmək, onların bank üçün məqbul olan səviyyəsinə nəzarət etmək lazımdır.

Bank işində risklərin idarə edilməsi son on il ərzində əsasən qlobal maliyyə böhranından yaranan qaydalara və ondan sonra tutulan cərimələrə cavab olaraq dəyişdirilib. Lakin risklərin idarə edilməsinin növbəti onillikdə daha da köklü dəyişikliyə məruz qalacağını göstərən mühüm tendensiyalar davam edir.

Risk funksiyasının əməliyyat modelində gözlənilən dəyişiklik qarşıda duranların miqyasını göstərir. Bu gün funksiyanın işçilərinin təxminən 50 faizi kredit inzibatçılığı kimi risklə əlaqəli əməliyyat proseslərinə həsr olunub, 15 faizi isə analitika sahəsində çalışır.

McKinsey araşdırması göstərir ki, 2025-ci ilə qədər bu rəqəmlər müvafiq olaraq 25 və 40 faizə yaxınlaşacaq. Heç kim 2025-ci ildə bankın risk funksiyasının necə görünəcəyi ilə bağlı plan tərtib edə bilməz və ya texnoloji irəliləyişlər, makroiqtisadi şoklar və ya bank qalmaqalları kimi qarşıdakı bütün pozulmaları proqnozlaşdıra bilməz. Lakin fundamental tendensiyalar gələcəyin risk funksiyası üçün nəyin tələb olunacağına dair geniş bir eskiz yaratmağa imkan verir. Bundan əlavə, tendensiyalar onu göstərir ki, banklar gələcək dəyişikliklərə hazırlaşarkən qısamüddətli nəticələr əldə etmək üçün indi bəzi təşəbbüslər edə bilərlər. İndi hərəkətə keçməklə, banklar risk funksiyalarının yeni tələblər tərəfindən sıxışdırılmamasına kömək edəcəklər.

Likvidlik siyasəti likvidlik-gəlirlilik dilemmasının həlli ilə məşğul olur. Buna görə də, bankın qarşısında bu məhdudiyyət mövcud olduqda əməliyyatlarının gəlirliliyini maksimuma çatdırmaq

vəzifəsi durur və açıq şəkildə ifadə edilmiş qeyri-müəyyənlik amili var, çünki bank rəhbərliyi likvidlik probleminin nə vaxt və nə dərəcədə yaranacağını əminliklə proqnozlaşdıra bilmir (Məmmədov Z.F. 2017, Azərnəşr - 392 s.).

Təcrübə bir sıra likvidliyin idarə edilməsi üsullarını işləyib hazırlamışdır. Onlar aktivlərin, öhdəliklərin və ya hər ikisinin eyni vaxtda idarə edilməsinə əsaslanır. Digərləri ilə müqayisədə likvidliyin idarə edilməsi metodlarının hər birinin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Likvidliyin idarə edilməsinin bu və ya digər metodlarından istifadənin iqtisadi məqsədə uyğunluğu bank portfelinin xüsusiyyətləri, bank əməliyyatlarının xüsusiyyətləri, bankın fəaliyyət göstərdiyi mühitlə bağlıdır. Beləliklə, bank fondların cəlb edilməsi üçün əsaslı şəkildə fərqli mənbələrdən istifadə etdikdə, likvidliyin idarə edilməsi vəzifəsi daha da mürəkkəbləşir. O zaman həm aktivlərin, həm də öhdəliklərin idarə edilməsini nəzərdə tutan fondun çevrilməsi metodundan istifadə etmək məqsədəuyğun ola bilər. Əksinə, bankın resurs bazası kifayət qədər homojen olduqda və pul bazarında əməliyyatlardan istifadə imkanları məhdud olduqda,

Bankın likvidlik ehtiyaclarını ödəməyin ən qədim yolu *aktivlərin* idarə edilməsi vasitəsilə likvidliyin idarə edilməsi kimi tanınır. Ən təmiz formada bu strategiya likvid aktivlər şəklində likvid vəsaitlərin-əsasən nağd pul və tez satılan qiymətli kağızların yığılmasını tələb edir.Likvidliyə tələb yarandıqda, seçilmiş aktivlər nağd pul tələbi ödənilənə qədər satılır. Bu likvidliyin idarə edilməsi strategiyası çox vaxt aktivlərin transformasiyası adlanır, çünki likvidlik qeyri-monetar aktivlərin nağd pula çevrilməsindən irəli gəlir.

Nəticə

Bankların likvid aktivlərinin idarə edilməsi problemlərinin mahiyyətini iki qısa ifadədə ümumiləşdirmək olar.

Bankın likvidliyinə tələb nadir hallarda istənilən vaxt onun təklifinə bərabər olur. Bank mütəmadi olaraq likvid vəsaitlərin çatışmazlığı və ya artıqlığı ilə məşğul olmalıdır.

Likvidlik və bank rentabelliyi arasında dilemma var. Bankın resurslarının böyük hissəsi

likvid vəsaitlərə tələbatın ödənilməsinə, daha kiçik hissəsi isə bankın arzu olunan gəlirliliyinə nail olmaq üçün nəzərdə tutulub (digər amillər dəyişməz).

Beləliklə, likvidliyin optimal səviyyəsinin təmin edilməsi bank idarəçiliyində daimi problemdir və həmişə onun gəlirliliyinin artırılmasına yönəlib. Likvid vəsaitlərin miqdarı ilə bağlı idarəetmə qərarlarını bankın digər bölmələrinin digər xidmət növlərindən və fəaliyyətlərindən ayırmaq olmaz. Rəhbərləri likvidliyin saxlanmasına lazımi diqqət yetirməyən Rusiya bankları maliyyə böhranının yeni qurbanlarına və iflasla bağlı məhkəmə çəkişmələrində cavabdehlərə çevriləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Z.F. (2017), Qloballaşma şəraitində bank böhranı və bank sektoru islahatı. Bakı: Azərnəşr, 392 s.
2. Murşudli F.F. (2018), Maliyyə qloballaşması şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti üçün bank xidmətləri. Bakı: Şərq-Qarb, 416 s.
3. Maliyyə Sağlamlığına baxış. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2018.
4. "Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2019.
5. Gadzhiev D.F. (2018), Monetary system and the International Bank of Azerbaijan. Moscow: Finance and statistics, 240 p.
6. Ismailov E.M. (2019), Currencies of the countries of Central Eurasia in the context of financial globalization. Stockholm: CA&CC Press, 132 p.
7. Mamedov Z.F. (2016). Banking sector of Azerbaijan: analysis and assessment// Scientific works. Academy of Management under the President of the Republic of Belarus. - Part I.C.
8. Rustamov E.S. (2017), Economic Modernization of Azerbaijan: Challenges and Solutions. Moscow: Econom-Inform, 367 p.
9. Rybin E.B. (2018), Ways to improve the competitiveness of Russian banks. Moscow: Finance and statistics, M: 264c.

10. Moorad Choudhry, Oldrich Masek An Introduction to Banking: Liquidity Risk and Asset-Liability Management April (2018), 384 p.
11. Shyam Venkat, Stephen Baird (2018), Liquidity Risk Management: A Practitioner's Perspective, 264 p.
12. Gudni Adalsteinsson, (2018); The Liquidity Risk Management Guide: From Policy to Pitfalls, Mart-p. 234,
13. Andre P, Mathieu R, Zhang P (2019) A note on capital adequacy and the information content of term loans and lines of credit. Journal of Banking and Finance 25: 431–444.
14. https://www.ca-c.org/c-g/2008/journal_rus/c-g-2/08.shtml

Rəyçi: iqtisad e.f.d. A.A.Paşacanov

Göndərilib: 13.02.2022 Qəbul edilib: 11.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/107-112

Aygun Soltanaga Sadigova
Baku State University
master
aygun.samedli@mail.ru

ENVIRONMENTAL SECURITY PROBLEM IN SECURITY WORKS

Abstract

With the end of the cold war and the acceleration of globalization, there have been important changes in the field of security as well as in every field. With the loss of the dominant role of military security, new security areas have emerged. Environmental security, which has become an important issue since the second half of the XX century, has increased its importance as a result of developing industrialization.

In the study, the relationship between the environment and security was mentioned, and global warming, environmental threats and international regulations in this area were discussed within the scope of environmental security.

Key words: *environment, environmental safety, global warming*

Aygün Soltanağa qızı Sadıqova

Təhlükəsizlik işlərində ekoloji təhlükəsizlik problem

Xülasə

Soyuq müharibənin başa çatması və qloballaşmanın sürətlənməsi ilə hər sahədə olduğu kimi, təhlükəsizlik sahəsində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Hərbi təhlükəsizliyin dominant rolunu itirməsi ilə yeni təhlükəsizlik zonaları yaranmışdır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən mühüm məsələyə çevrilən ekoloji təhlükəsizlik sənayeləşmənin inkişafı nəticəsində əhəmiyyətini artırmışdır.

Tədqiqatda ətraf mühit və təhlükəsizlik arasındakı əlaqəyə toxunulmuş, ekoloji təhlükəsizlik çərçivəsində qlobal istiləşmə, ekoloji təhdidlər və bu sahədə beynəlxalq qaydalar müzakirə edilmişdir.

Açar sözlər: *ətraf mühit, ekoloji təhlükəsizlik, qlobal istiləşmə*

Introduction

The environment, which is an indispensable living space for all living things in nature, has become one of the important issues on the agenda since the 1970s and has been discussed in the context of security, especially with the globalization that made its impact felt rapidly after the Cold War. Of course, this does not mean that environmental safety has not been discussed before.

However, considering the fact that realism, and therefore military security, was at the forefront in the security-centered perspective of the Cold War, security took its place in the memories as one-dimensional and environmental security became one of the neglected issues.

With the end of the Cold War, in which the USA and the USSR formed two separate poles, the bipolar world order disappeared and therefore the importance attributed to military security decreased. With the increasing impact of globalization, the concept of security has expanded and deepened, and new security areas1 have emerged.

Environmental security, in parallel with the acceleration of industrialization, has become one of the most important of these security areas because of the increasing environmental problems and seriously threatening all living things, and has been put on the ground of discussion on various platforms.

In this article, the concepts of environment and ecology, the emergence of environmental movements and environmental security and environmental problems, which have increased in importance with the effect of the concept of globalization, are given, and conclusions and suggestions are given within the framework of international regulations on the subject.

Environmental Problems

When the main environmental problems are discussed, the most important problem is the pollution of the environment. For this reason, it would be appropriate to first explain what environmental pollution is.

In general, environmental pollution is "the disruption of environmental cycles through various human activities, and in this context, the deterioration of the balance of natural environmental systems by losing their ability to self-resolve the problems that arise".

Environmental pollution from another point of view; It can be defined as "a phenomenon that creates undesirable changes in the physical, chemical or biological properties of soil, water and air, caused by human activities, that disrupts the natural balance and creates negative effects on living and non-living things through physiological and psychological effects" [1, p. 66].

The balances in the relations between nature and human beings have begun to deteriorate against nature, and in parallel with the advancing technological speed, nature's possibilities of self-preservation and repetition have been taken away from the production, methods and mechanisms in the hands of human beings, and irreversible destruction has occurred in some parts of the world [2, p. 45].

According to the data announced by the World Bank in 2008, it has been reported that seasonal changes reduce the productivity of agricultural products and this rate will be more than 15 percent until 2080 and will seriously affect human health.

On the other hand, when environmental threats in the world and the main environmental problems that cause these threats are discussed, climate change, deforestation, nuclear wastes, desertification, pollution of the seas by direct draining or discharge, losses in genetic resources and biological diversity, floods, droughts, storms and stratospheric ozone decomposition.

However, since it would be beyond the scope of the article to talk about all of these environmental problems, we believe that it would be important not to mention the global warming problem, which has become a global threat and has reached serious dimensions.

Climate Change and Global Warming

Population growth and industrialization accelerated by the globalization process has increased the effect of pollutants released into the atmosphere. Air pollution, which is defined as "the pollutants released into the atmosphere from a certain source, disrupting the natural composition of the air and transforming it into a structure that will harm living things and things", has two main global effects.

The first is "the warming of the world in the form of the "greenhouse effect" as a result of the increase in carbon dioxide in the atmosphere, and the second is the "negative effect of ultraviolet rays on living things as a result of the thinning of the ozone layer" [3, p. 177].

Global warming is the excessive increase of gases in the atmosphere, which creates a greenhouse effect, as a result of human activities. Due to industrialization, rapid urbanization, rapid consumption and efforts to raise living standards have/caused an excessive increase in the amount of greenhouse gases. This increase brings along global warming and creates negative effects on all living things, especially human beings, especially since the second half of the 20th century.

The proportions of greenhouse gases in the atmosphere are normally less than 0.1%. However, this ratio is of great importance for the climate systems on earth to remain in balance. Because the general temperature average in the world is around 15, but without these gases, the world would be 33 colder than its current temperature and life would be negatively affected.

Therefore, it is important to keep greenhouse gases at this rate in terms of the balance of nature. Increasing levels of greenhouse gases in the atmosphere will lead to melting glaciers, extreme temperatures and major disasters. For the last 150 years, harmful gases and particles have been released into the atmosphere due to the rapid consumption of fossil fuels such as coal, oil and natural gas [4, p. 56].

As a result, there are serious increases in the amount of greenhouse gases such as carbon dioxide, ozone, methane and nitrous oxide. Some of the changes observed in weather and climate parameters due to global climate change in recent years are as follows [12]:

- ✓ Increase in evaporation and precipitation

✓ Most of the rains are in the form of showers.
✓ Melting of the tundra. (North Pole Steppe)
✓ Whitening of corals.

The global average air temperature has increased by 0.3 - 0.6 degrees Celsius from the middle of the 19th century to the present day. According to studies, it is estimated that global warming will continue by more than 0.1 degrees Celsius in every 10 years in the next 40 years.

✓ Melting of glaciers.
✓ Shrinking sea glaciers and rising sea level.
✓ Increase in forest fires.
✓ Increased storm and flood damage

When we look at the world in general, the signs of global warming can be summarized as follows [12]:

✓ Reduction of glaciers and snow cover on the tops of high mountains.
✓ Rising sea level.
✓ The spread of tropical plants and fish that love hot air and water towards the poles. Increasing climate migrants and refugee problems.
✓ Reduction of delicate bird species sensitive to airborne pollutants.
✓ Faster growth of age rings in trees.
✓ The succession of the 1990s, which are considered to be the hottest years of the last 1400 years.

In the context of these listed changes, it is commented that climate change causes/will cause a serious decrease in the living standards of societies. First of all, since climate change will restrict access to water resources, especially in agricultural societies, it will cause significant damage and this deprivation will bring serious diseases.

Therefore, the limitation on livelihoods will become an important problem by becoming widespread in both developing and developed countries. Secondly, since it will prevent access to natural capital, it will directly increase absolute and relative poverty.

Regulations on climate change

Since the late 1970s, important steps have been taken to attract the attention of the world public about climate change, its possible effects and measures to be taken. The importance of the subject was brought to attention at the World Climate Conference, which was held for the first time in 1979 under the leadership of the World Meteorological Organization (WMO).

Afterwards, with the conferences held in Austria in 1985 and 1987 and in Toronto in 1988, it was emphasized that political steps should be taken towards the issue. At the Changing Atmosphere Toronto Conference held in 1988, it was decided that countries would reduce their carbon dioxide emissions by 20% until 2005 and a framework climate agreement was signed on the subject [5, p. 199].

The framework agreement aiming to reduce greenhouse gas emissions that cause climate change was opened for signature under the name of United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) at the United Nations Environment and Development Conference (Rio Earth Summit) held on 3-14 June 1992.

The main purpose of the Convention is to "stop the accumulation of greenhouse gases in the atmosphere at a level that will prevent the dangerous effects of human beings on the climate system".

On 11 December 1997, the Kyoto Protocol, which includes binding targets for reducing greenhouse gas emissions, was signed in Kyoto, Japan, in relation to the United Nations Framework Convention on Climate Change [11].

It is stated that Annex-1 5 countries included in this protocol will reduce their carbon dioxide emissions resulting from human activities between 2008 and 2012 to at least 5% below the level in 1990, and that these parties will have made demonstrable progress in realizing their commitments in the protocol until 2005. The Kyoto Protocol actually entered into force on February 16, 2005 [11].

International Regulations on Environmental Safety

The ecological crisis, which started to gain importance since the end of the 1960s, has begun to be expressed in both scientific and political studies. It gained a political content in the 1970s and became a point of interest for academic studies in the 1980s.

The first comprehensive step towards the environment in the international arena was taken by the UN. The United Nations Environment Conference, held in Stockholm on 5 June 1972, was the first major international conference on the environment. 113 countries, including Turkey, attended the conference and human-environment relations, negative effects of human activities on the environment, economic development problems of countries and living conditions were among the topics discussed at the conference [1, p. 67].

Before the UN Stockholm Conference, some specialized institutions were directly or indirectly concerned with the environment. UNESCO, FAO, WHO are some of these specialized organizations. For example, UNESCO started a special research program called Man and Biosphere in 1970, and prepared two international treaties on the protection of wetlands and the protection of cultural and natural world assets in 1972.

In the 1980s, the UN Organization established the World Commission on Environment and Development in order to draw attention to the increasing conflict between the environment and economic development on the international platform, and appointed Gro Harlem Brundtland as its chairman. The Commission completed its work in 1987 with a report called “Our Common Future” [2, p. 145 - 148].

The report, which is also named after the chairman of the commission, mainly mentions the incompatibility that exists between the environment and development, and criticizes keeping environmental values in the background for the sake of development.

On 14-16 May 1990, the UN and the European Economic Commission held a conference on “Action for a Common Future” in Bergen, a city of Norway, and the “Bergen Ministerial Statement on Sustainable and Balanced Development” was published [8, p. 118]. Other important global steps taken in the field of environmental security during the Cold War:

The Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer in 1985, the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer in 1987, and the Basel Convention on the Control of Transboundary Transport and Disposal of Hazardous Wastes in 1989. To mark the 20th anniversary of the Stockholm Conference, the UN has prepared a new World Environment Conference [11].

The United Nations Conference on Environment and Development was held in Rio on 3-14 June 1992 and it was aimed to determine the policies for the future by making a general evaluation of the last 20 years. As a result of the conference work, 5 basic documents emerged: Rio Declaration, Agenda 21, Forest Principles, Climate Change Convention, Biological Diversity Convention. In the Rio Declaration, among them, “A higher quality of life for all people should be determined.” 27 principles, including the article, were adopted [12].

The topics opened for discussion at the Rio Conference and the action plan were presented as “Agenda 21”. It is an action plan that defines the activities that governments, international organizations and UN agencies should do since the 1990s.

The curriculum, which draws attention to the inequalities existing internationally and within nations, hunger, disease and ignorance, and the deterioration of the balance in the ecosystem, proposes the concept of "global partnership" for a safer future as a solution.

The 23rd Conference of the Parties, which has been held regularly since 1995 by the contracting states within the scope of the UN Framework Convention on Climate Change, was held in Bonn, Germany, between 6-17 November 2017 [4, p. 77].

Although the conference where the Paris Agreement articles were discussed was held in the shadow of US President Trump's decision to withdraw the US from the Paris Agreement in June, the decisions taken on global warming have been an important step for a livable world.

Featured Detections Regarding Environmental Safety

A few specific features of environmental security, which has been discussed since the 1970s, and the precautions that can be taken can be summarized as follows: and inanimate objects as well.

While traditional security threats are aimed at states and alliances, environmental security threats are global. Therefore, environmental measures must be taken through alliances and worldwide.

Environmental issues go through a long "incubation" period before they become a threat to human health, and if necessary measures are not taken urgently, they may cause irreversible damage to future generations [9, p. 90].

Environmental problems and security problems are inherently inseparable and feed off of each other. Since the 1980s, it has been talked about what can be done, it has been written that it is a "new" subject, but this situation is now left behind.

After that, introducing a "new idea" will create unnecessary discussions. Instead, providing effective solutions will be important in terms of the seriousness of the issue.

The award of the Nobel Peace Prize to Wangari Maathai9 in 2004 and Al Gore in 200710 demonstrates the importance of environmental security in the international arena [12].

The vast majority of threats to the environment originate from humans. In this sense, the increasing awareness level of the members of the society towards protecting the environment will play an important role in terms of the effectiveness of the policies created.

Developed countries transfer their polluting industries to developing countries in order to protect their countries due to their increasing industries. Developing countries need to oppose this "pollution import" [3, p. 198].

The addition of environmental security problems along with the increasing population and decreasing resources creates a fragile structure and the third world countries are most affected by this situation [11].

If the situation continues in the same way for these economically collapsed countries, unavoidable problems will arise in a very short time. For this reason, environmental measures should be evaluated on a global scale against the occupation of the resources and values of local communities by cultural imperialists and necessary measures should be taken accordingly.

Environmental security is an area that is advocated by more non-governmental organizations compared to other security areas, and the best example that can be given in this regard is "Greenpeace" [10, p. 55].

Environmental security perceptions vary according to the geographical, economic and social conditions of the countries, and this security is of particular concern to countries that are more open to environmental impacts.

For example, the fact that the waters will rise as a result of global warming seriously threatens countries such as England and Indonesia. Likewise, drought caused by global warming will have dangerous consequences for countries whose economy is based on agriculture.

Today, developed and developing countries have conflicting energy targets. Developing countries need more energy in parallel with the increasing industrial speed, while developing countries are looking for new energy ways to reach the levels of developed countries and rapidly industrializing [7].

This situation carries the risk of adding new problems to the existing global environmental problems. For this reason, both developed and developing countries should reduce their use of fossil fuels and turn to renewable energy sources in order not to create global environmental problems.

In addition, while using existing energy resources, more careful steps should be taken by considering future generations. In this sense, the increase in concerns about the future and the awareness of carrying a certain responsibility for future generations within the framework of nature-human relations will ensure that the steps taken are more efficient.

Conclusion

The end of the Cold War and parallel to this, the increasing effect of the globalization process all over the world has led to the questioning of the existing order and has led to significant changes in the field of security as in every field.

The military security and state-centered perspective advocated by realism, which is a popular trend in the bipolar world, has lost its prevalence with the disintegration of the poles, and the dominant role of

military security has decreased, and new security areas have emerged that did not occupy the agenda much in the past, but started to make their presence felt under the influence of the globalization process.

One of the most important of these security areas is undoubtedly environmental security. Environmental safety, which can be defined as an environment without environmental threats and dangers in the most general way, is an indispensable security area for all living life, especially for human beings. Because without a livable environment, all targeted plans and other important security areas become meaningless.

The linear relationship established between the environment and security increases the risk of environmental insecurity due to the increase in environmental problems.

Unfortunately, human beings play the most important role in increasing this risk of insecurity. Because the only living thing that acts contrary to the general working order of nature, human beings do their best not to leave a livable environment to future generations. In a world where unlimited demands are tried to be met with limited resources, environmental destruction also destroys the available resources.

Although it has been a subject that has attracted attention in the academic and political field since the 1970s, the increasing industrialization ambition, especially in developed countries, prevents the desired steps to be taken on environmental security.

Environmental security, which international organizations and various non-governmental organizations want to draw attention to with some reports and research, cannot be solved without the personal efforts of individuals and the general policies of states on the subject. But here, too, the importance of international cooperation emerges once again. Because the individual steps taken so far have not been able to provide adequate solutions for environmental insecurity.

It will be an important milestone in ensuring environmental security that the dominant powers that direct the international system meet on a common ground regarding environmental security, develop a policy based on mutual trust, allocate the necessary funds for the policies put forward, and share the steps taken on the subject with the world public in a transparent manner.

References

1. Akın, G. Küresel ısınma, nedenleri ve sonuçları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2006, 46, 455 s.
2. Baldwin, D. A. (2017). The concept of security. Review of International Studies, 326 p.
3. Çırak, A. & Yörür, N. Türkiye‟de korunan alanlara yönelik politikalar ve kurumsal yapılanma konusundaki değişiklikler üzerine kronolojik bir değerlendirme. Current Debates in public finance public administration & environmental studies, 2017, 521 s.
4. Erdogan, I. (2013). A new understanding of security in the context of globalization. Gazi Journal of Academic Perspective, 6(12), 1-28.
5. Erturk, H. (1998). Introduction to environmental sciences (3.b). Bursa: 445 p.
6. Erturk, H. (2011). Environmental policy. Bursa: Ekin Press and Distribution, 388 p.
7. Girdner, E. (2018). Wasting the world: enclosure, accumulation and local environmental struggles on a global scale. The Turkish Yearbook, 453 p.
8. Graeger, N. (1996). Environmental security? Journal of Peace Research, 33(1), 216 p.
9. Graeger, N. (2016). Environmental security? Journal of Peace Research, 33(1), 216 p.
10. Karabulut, B. (2011). Güvenlik: Küreselleşme sürecinde güvenliği yeniden düşünmek. Ankara: Barış Kitabevi, 455 s.
11. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/738039 – güvenlik ve çevre sorunları 2022.
12. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/313713 – güvenlik ve çevre sorunları 2022.

Rəyçi: h.f. d. B.Hacıyev

Göndərilib: 17.02.2022 Qəbul edilib: 12.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/113-117

Cavid Məzahir oğlu Qurbanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
ja.gurbanov@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYA PROSESİNİN FORMALAŞMASININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müəssisələr üçün innovasiya, xərcləri minimuma endirmək, davamlı şəkildə gəlirliliyi artırmaq, keyfiyyətli standart məhsullar təqdim etmək və bütün idarəetmə proseslərini təkmilləşdirmək imkanı kimi izah edilə bilər. Bu mənada innovasiya, məhsullarda, istehsal proseslərində, marketinq və təşkilati fəaliyyətlərdə innovasiya vasitəsilə kommersiya faydaları yaradan müəssisələrin fəaliyyətidir. Müəssisələrdəki əmək bölgüsündə innovasiyaların əhəmiyyəti hər gün daha da artmaqdadır. Qloballaşan dünyada yüksək həyat standartlarına çatan, yüksək gəlirlilik və iqtisadi inkişafı təmin etməklə yanaşı, yüksək rəqabət gücündən asılı olaraq innovasiya rəqabət üstünlüyünün əsas vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Bu mənada innovasiya və davamlı dəyişiklik müəssisələrdə uğur əldə etmək üçün qaçılmaz zərurətə çevrilir.

Açar sözlər: *innovasiya, əmək bölgüsü, innovativ inkişaf, iqtisadi innovasiya*

Cavid Mazahir Qurbanov

Characteristics of formation of the innovation process in Azerbaijan

Abstract

For businesses, innovation can be explained as an opportunity to minimize costs, continuously increase profitability, provide quality standard products, and improve all management processes. In this sense, innovation is the activity of enterprises that generate commercial benefits through innovation in products, production processes, marketing and organizational activities. The importance of innovations in the division of labor in enterprises is growing every day. In a globalized world, innovation is seen as a key tool for competitive advantage, depending on its high competitiveness, while achieving high living standards, high profitability and economic development. In this sense, innovation and sustainable change become an inevitable necessity for enterprise success.

Keywords: *innovation, division of labor, innovative development, economic innovation*

Giriş

Hər bir müasir ölkədə dövlət milli iqtisadiyyatın inkişafında və fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu gün praktiki olaraq dövlətdən asılı olmayan bir bazar iqtisadiyyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə bir makroiqtisadi sistem tarixdə heç vaxt olmamışdır. Bazar iqtisadiyyatına dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyinin səbəbləri izah edildikdən sonra, dövlət qurumlarının iqtisadiyyatda əsas funksiyaları aydınlaşdırıldı və dövlətin konkret funksiyalarını və onların həyata keçirilmə mexanizmlərini daha dəqiq təhlil etmək lazımdır. Bununla birlikdə, qloballaşma proseslərinin təsiri altında milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində baş verən son dəyişiklikləri nəzərə almaq və yeni tələblərin təsiri altında dövlətlərin böyük qruplarında institusional sistemlərin çevrilməsinin yüksək dinamizmini başa düşmək lazımdır (Tağıyev A.H., 2012: 56).

Ötən əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın demokratik cəmiyyəti bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə uyğunlaşmağa başlamışdır, milli iqtisadiyyat hər cəhətdən dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmiş və bu gün də yüksək səviyyədə inkişaf səviyyəsinə doğru irəliləməkdədir. Son illər ərzində ölkə ərazisində iqtisadiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi, güclü sənaye potensialının yaranması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas ola biləcək güclü istehsal və sosial infrastruktur yaradılmışdır. Bütün ölkə üzrə məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafında hərəkətverici qüvvə kimi qəbul edilən güclü enerji sistemi qurmuşdur. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdiyi dövrdə onun iqtisadiyyatı elm, təhsil, səhiyyə, tikinti, nəqliyyat, rabitə və sosial

infrastruktur, sənaye istehsalı və qeyri-istehsal sahələrindən, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsal infrastrukturu kimi iri sahə və komplekslərdən ibarət olmuşdur (Hüseynov, 1998: 324).

İnnovasiya və innovativ inkişaf

İnnovasiya, məhsulun/xidmətin yeni keyfiyyətlər əldə etməsinə və inkişaf etməsinə imkan verən təcrübələrə aiddir. Bir çox növə sahib olan innovasiya, əsasən uğur qazanmağı və dəyər əldə etməyi hədəfləyir. Bir işin innovativ planlaşdırılması, hədəf auditoriyasına yeni keyfiyyətlərlə müraciət etmək deməkdir. Yenilikçi düşüncə, yeni fikirləri planlaşdırma mərhələsində qiymətləndirir və araşdırmaların məhsulla orijinal şəkildə uyğun olmasını təmin edir.

İnnovasiyanın bir çox növü olsa da, ən məşhur innovasiya növlərinə məhsul, xidmət, marketinq və təşkilati innovasiya daxildir. Bütün innovativ fəaliyyətlərin əsas məqsədi məhsula və ya xidmətə yeni keyfiyyətlər gətirmək və bu keyfiyyətləri uğurla inkişaf etdirməkdir. SWOT analizi kimi, innovasiya da şirkətlərin zaman zaman etdikləri və bazarda mövqelərini daha da artırmağı hədəflədikləri bir strategiya olaraq ifadə edilə bilər (K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S. Həsənov, 2017: s. 71).

Bir şirkətin, qurumun və ya markanın inkişafı üçün fərqli strategiyalar mövcuddur. Sosial məsuliyyət layihələri, tədbirlərin təşkili, kampaniya lansmanları və sosial media mesajları kimi bir çox faktorlar əslində şirkətləri inkişaf etdirmək və dəyər qazanmaq cəhdləridir. İnnovasiyanın əsas məqsədi inkişaf etmək və daha uğurlu olmaq olduğundan, şirkətlər, qurumlar və markalar yeni xüsusiyyətlər əldə etmək istəyə bilərlər. İnnovasiyanın əhəmiyyəti, hədəf auditoriyanı rəqiblərindən fərqləndirərək yeni xüsusiyyətlərə yönəltməkdir. Fərdlər adi xüsusiyyətlər yerinə fərqli bir xüsusiyyətə malik məhsul görəndə daha çox inana bilərlər. Eyni şəkildə, məhsula yeni bir xüsusiyyət əlavə etməklə hədəf auditoriyanın da marağını çəkə bilər. İnnovasiya hər hansı bir ölkə üçün davamlı artım, sosial rifah və ya artan iş imkanları mənasına gəldiyindən, yenilik üçün lazımi sahənin yaradılması dövlətlər üçün birinci prioritet hesab olunur. Bunun üçün müvəffəqiyyətlə işləyən bir mexanizmin qurulması və təsirli innovasiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi tələb olunur.

İnnovasiyada sistem yanaşması həm bilik istehsalını, həm də yayılmasını əhatə etdiyindən, siyasətin əsas istiqaməti qurumlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. 'Milli innovasiya sistemi', qeyd olunan bütün qurumları və aralarındakı məlumat, tənzimləmə və maliyyə axınını təyin edə bilən dinamik bir sistemdir.

İnnovativ düşüncə ilə iş yerləri dəyişikliyə və yeniliyə daha açıq ola bilər və nəticədə yaradıcılığa və yeni fikirlərə sərmayə qoymaq cəsarətinə sahib ola bilərlər. Yenilikçi fikir hər hansı bir işin inkişafını təmin edir. İnnovativ bir fikir, yeni fikirlər və problemləri həll etmək üçün yeni yollar tapmaq üçün yaradıcı problem həllinə əsaslanan düşünmə mexanizmidir.

Patentə və ixtiraya əsaslanan innovasiya, ümumiyyətlə radikal inovasiya adlandırılan yüksək səviyyəli yeniliklərdir. Mövcud olan bütün məhsul və proseslərdə kiçik, lakin yüksək təsirli əlavə və dəyişikliklərlə innovativ və yenilikçi məhsulların istehsalını həyata keçirmək mümkündür (K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S. Həsənov, 2007: s. 90).

Bu gün, məlumat və ünsiyyət resurslarının (internet, audio/video ünsiyyəti və s.) sürətli artımı, informasiyanın çox sürətlə yayılmasına səbəb olur ki, bu da texnologiyanın inkişafını həmişəkindən daha yüksək səviyyəyə çatdırır. Elmi inkişaf şirkətlərin kommersiya məhsullarında özünü göstərsə də, hər sahədə elmi irəliləyiş eyni məhsul və ya xidmətin texnoloji səviyyəsində əks olunur. Bu səviyyədə texnoloji rəqabətin olduğu bir bazar mühitində, şirkətlərin fəaliyyəti üçün istifadə etdikləri ən əhəmiyyətli güc, şirkət daxilində korporativ innovasiya mədəniyyətinin yaradılmasıdır. İnnovasiya, təbiətinə görə, inkişaf edən bazar ehtiyaclarından asılı olaraq dəyişikliyi tələb edir. Dəyişiklik istər fərdi, istər sosial, istərsə də təşkilati, özü ilə birlikdə müqaviməti formalaşdırır. Təşkilatda sağlam bir innovasiya prosesinin işləməsi üçün bu müqavimətin uyğun şəkildə hazırlanması lazımdır.

Müasir dövürdə sürətlə dəyişən texnologiyalar və inkişaf edən ekoloji şərait nəticəsində istehlakçı ehtiyacları da fərqlənir. Üstəlik, eyni məhsulların bazarda olması və istehlakçı seçimlərində ən uyğun, ən sürətli çatdırılma və ən yaxşı xidmət meyarlarının əhəmiyyətinin gündən-günə artması, fərqlənmə və ya innovasiya ehtiyacının gündən -günə artmasıdır. İnnovasiya, inkişaf etməkdə olan və sürətlə dəyişən dünyada biznes üçün rəqabət üstünlüyü təmin etməyin ən güclü yoludur. Uğurla yeniliklər edə bilən müəssisələr, təcrübələri ilə daha da güclü yollarına davam edə bilərlər.

Xülasə, innovasiya anlayışı Drucker (1985) tərəfindən sahibkarlıq vasitəsi və resurs təminatı yaradan və sərvət yaratmaq üçün yeni bir qabiliyyət yaradan bir sıra hərəkətlərin uğurlu nəticəsi olaraq

təyin edilmişdir. Digər tərəfdən, Porter (1990), innovasiyanı həm yeni texnologiyalarla, həm də rəqabətdən uzaq yeni bir bazar mövqeyi ilə nisbi üstünlük təmin edən yeni iş üsulları ilə əlaqələndirir. Damanpour (1991), innovasiyanı uyğunlaşma, inkişaf və yeni ideyaların əmələ gəlməsi prosesinin nəticəsi olaraq firmanın müvəffəqiyyətini təyin edən amillər olaraq təyin edir. Trott (2008), innovasiyanı, fikir istehsalı, texnologiyanın inkişafı, yeni və ya təkmilləşdirilmiş bir məhsulun istehsalı və marketinqi, istehsal prosesi və ya avadanlığı da daxil olmaqla bütün fəaliyyətlərin idarə olunması olaraq təyin edir.

Tərifə görə, innovasiya bazarda kommersiya uğuru qazanmalı olan bir prosesdir. Bu səbəbdən bazar araşdırmalarını əhatə etməyən, bazar tələblərini anlamayan və bazara uyğun olmayan yeniliklərin innovasiya dəyəri qazanması çətindir. Firmalar innovasiya strategiyalarını təkcə bazar tələblərinə uyğun deyil, həm də gələcək ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və anlamaq üçün addımlar atmalıdır. Məlumat, texnologiya, iş planı və iqtisadi addımlarından birini və ya daha çoxunu əhatə etməyən tədqiqatların uğurlu bir yeniliyə çevrilməsi çox çətindir. Şirkətlər əvvəllər texnologiyaya əsaslanan yeniliklərə daha çox diqqət yetirirdilərsə, bu gün imkanlar və bazara əsaslanan texnoloji infrastruktur tələb etməyən yeniliklərin dəyərini başa düşürlər. Bu gün idarəçilik dəstəyi olmayan və innovasiyalar üçün institusional quruluşlar daxilində resurs və boş vaxt olmayan layihələr yalnız ideyalar səviyyəsində qalmaq və ən yaxşı halda qismən inkişaf etmək təhlükəsi altındadır. Bu səbəbdən müəssisələrdə innovasiya prosesini uğurla həyata keçirmək və idarə etmək üçün bu prosesdə yaranan institusional maneələri aradan qaldırmaq lazımdır.

Azərbacanda innovasiya proseslərinin formalaşması

20-ci əsrin 70-ci illərindən və XXI əsrin əvvəllərindən cəmiyyətin və dövlətin vəziyyətini səciyyələndirən əsas şərtlər sırasında sənayenin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası mühüm yer tutmağa başladı. Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, təhlükəli xəstəliklərin yayılması, beynəlxalq terrorizmin genişlənməsi, transmilli şirkətlərin ölkələrin iqtisadi həyatına müdaxiləsi və s. kimi iqtisadiyyatın inkişafına təsir edən məsələlərin təhlillər göstərir ki, bu məsələlərin təsir dairəsinin azaldılması üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, yüksək texnologiyaların tətbiqi, maliyyə bazarlarının genişlənməsi əmtəə-pul həcminin dinamik olaraq artmasına və buna görə də kapital axınının həcminin artması iqtisadi inkişafa müsbət zəmin yaratmışdır. Həqiqətən də bütün bunlar kifayət qədər müsbət tendensiyalardır və iqtisadi artım səviyyəsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, sənaye, biznes və özəl sektor və dövlət sektorunda risk və qeyri-müəyyən amillərin təsirini gücləndirir. Planetin bir hissəsində iqtisadi böhranın digər regionları və ölkələri də əhatə etməsi ölkələrin iqtisadi həyatında iqtisadi inteqrasiyanı tələb edir.

Azərbaycanda respublikanın müasir mərhələdə iqtisadi inkişafı sənayedə və milli iqtisadiyyatın digər sahələrində yeni texnologiya əsasında mümkündür ki, bu da strateji planlaşdırılmış sənayedə innovativ inkişaf proqramının seçilməsindən və sənayedə rəqabət yaradacaq məhsulların istehsalından asılıdır.

Dünya və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, səmərəliliyin artmasına nə qədər proses və hadisələr təsir etsə də, iqtisadiyyatın və sənayenin təkamül yolu ilə inkişafında texnoloji inkişaf xüsusi rol oynayır. Sənayedə texnoloji inkişaf bir proses kimi əsas tədqiqatlardan tutmuş yeni texniki-texnologiyaların dünya miqyasında mənimsənilməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Dünya ölkələrində sosial-iqtisadi inkişafın çox mühüm amili olan texnoloji inkişaf daha çox Azərbaycanda və Qərb ədəbiyyatında innovasiya prosesi (yeniləşmə) anlayışı ilə bağlıdır.

Bəzi alimlərin fikrincə, innovasiya cəmiyyətdə, elmdə, texnologiyada, iqtisadiyyatda, işgüzar münasibətlərdə və idarəetmədə innovasiyaları, o cümlədən innovasiya ideyasının yarandığı andan onun istehsalçılara satışına qədər olan münasibətləri istehsal, mübadilə və istehlakı özündə birləşdirən mürəkkəb prosesdir. Digər yanaşmaya görə, innovasiya yalnız yeni məhsulda özünü göstərir və bundan başqa, yalnız istehlakçının innovasiyaya olan tələbatını ödəmək üçün formalaşan məhsul innovasiyaya nail olmaq üçün müxtəlif sosial, iqtisadi və texnoloji inkişafları özündə ehtiva edir (Qasımov F.H, Əliyev T.N, 2009: s. 37).

Sənaye obyektlərinin fəaliyyətində müasir iqtisadi və bazar mexanizmi əmək və maddi resurslardan daha səmərəli istifadəni zəruri edir. Azərbaycanda sənaye obyektlərində yaradılmış əlverişli biznes mühiti onların öz fəaliyyətlərində davamlı innovasiyaları və kənd təsərrüfatı müəssisələrində ən müasir istehsal üsullarından istifadə etməyi tələb edir. Sənaye müəssisələrində innovasiyalar əsasında

rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı üzrə innovasiya fəaliyyəti ümumiyyətlə iki yolla həyata keçirilir (Atakişiyev M., 2004: s. 36):

- Texnoloji inkişafda innovasiyaların yaradılması. Başqa sözlə, istehsalın texnologiyasını inkişaf etdirmək, texnikanı yeni texnoloji istehsal üsuluna uyğunlaşdırmaq və yeni texnologiyalardan tətbiq etmək tədbirləri;
- Yeni məhsulun istehsalında innovasiyaların yaradılması. Bu yolla keyfiyyət innovasiyası, yəni bazarın tələbinə cavab verən məhsulların istehsalında yenilik və texnoloji yeniliyin yaradılması ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi nəzərdə tutur.

Sənayedə innovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrində tətbiqidir. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi kimi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, o cümlədən ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində institusional-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər vasitələr hesab edilir. Çünki müasir istehsalatda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri innovasiyalar şəklində yayılır və onda öz əksini tapır. Eyni zamanda, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalatda və sosial sahədə tətbiqi üçün investisiya fəaliyyətinin digər forması kimi innovasiya fəaliyyəti də həyata keçirilə bilər. Azərbaycan sənayesində innovasiya fəaliyyətlərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- İstehsalatda uzunmüddətli elmi və texnoloji proqramların həyata keçirilməsi;
- Sənayedə strukturun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrdə keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;
- Prinsipcə yeni, iqtisadi növlərin işlənib hazırlanması, istehsalı, yayılması, tətbiqi və s.

Müasir şəraitdə Azərbaycan sənayesində və ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatda innovasiyaların həyata keçirilməsini zəruri edən amillərə aşağıdakı amilləri aid etmək olar (Mustafayev Ş.A., 2012: s. 51) :

- Sənayedə inteqrasiya proseslərinin və iqtisadiyyatda qloballaşma proseslərinin genişləndirilməsi;
- Sənaye istehsalında daim artan rəqabət və resursların qıtlığı;
- Sənaye istehsalında müasir texnologiyaya marağın davamlı olaraq artması;
- Müasir dünyada elm və texnikanın paralel inkişafı və s. elə ki, bu amillər şirkətləri (qurumları) öz istehsal fəaliyyətlərində yeniliklər tətbiq etməyə məcbur edir.

Nəticə

Bu gün təşkilati effektivlik üçün innovasiyanın əhəmiyyəti geniş şəkildə qəbul edilir və bir təşkilatın dinamik iş mühitində müvəffəqiyyət qazanmasını təmin edən mühüm dəyərin işçilərinin yenilikçi davranışları olduğu düşünülür. Çünki innovasiyaların yaradılmasında təşkilatın hər bir üzvünün bilik payı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yenilikçi davranış, innovasiyanın müxtəlif mərhələlərində (məsələn, ideyanın yaradılması, koalisiya yaradılması, həyata keçirilməsi kimi) özünü göstərə bilər. Yeniliklərə başlamaq üçün işçilər imkanlar axtarmaq, performans fərqlərini müəyyən etmək və ya problemləri həll etməklə ideyalar yarada bilərlər. İcra mərhələsində işçilər təcrübə yönümlü davranışlar nümayiş etdirə və ya başqalarını ideyanın dəyərinə inandıra bilərlər. İşçilər həmçinin ideyanı inkişaf etdirmək, sınaqdan keçirmək və kommersiyalaşdırmaq üçün çox şey edə bilərlər. Bu baxımdan, innovativ iş davranışı işçilərin innovasiya prosesinə müsbət təsir gösətərə biləcəyi bütün davranışları özündə cəmləşdirən çoxölçülü, hərtərəfli bir quruluş kimi görülə bilər.

İnnovativ iş davranışını nəyin motivasiya etdiyini və ya aktivləşdirdiyini araşdırmaq da mühüm hesab olunur, çünki innovasiyanın əsasını ideya və ideyaları inkişaf etdirən, daşıyan, reaksiya verən və dəyişən insanlar təşkil edir. İşçidən iş mühitində yenilikçi iş davranışı sərgiləməsi gözləntiləri artdıqca bu davranışa təsir edən amillər ədəbiyyatda araşdırılmışdır. Yenilikçi davranış işçilərin yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır; Buna görə də, yaradıcılıq innovativ davranışın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər, ən çox innovasiya prosesinin ilkin mərhələsində, problemlərin və ya performans fərqlərinin qavranıldığı və innovasiya ehtiyacına cavab olaraq ideyaların yarandığı yerlərdə görünür. Düşünülür ki, insanın öz şəxsi yaradıcılığına müsbət təsir göstərə bilən amillərdən biri onun öz vəzifəsinə daxili marağıdır. Məsələn, Tierney, Farmer və Graen (1999) işçilərin xüsusiyyətləri, liderlik xüsusiyyətləri və lider-üzv qarşılıqlı əlaqəsi arasında çox qatlı interaktiv yaradıcılıq modelini tədqiq etmişlər. Tədqiqat nəticəsində, yaradıcılıqla bağlı tapşırıqlardan istifadə edildikdə işçilərin yaradıcı nəticələri daha yüksək olur, daxili motivasiya yönümlü, innovativ koqnitiv üsluba malik liderlə işlədikdə işçilərin yaradıcılıq göstəriciləri

yüksəlir, yaradıcılığı artırır və hətta üslub daha innovativləşdikcə, yaradıcılığa müsbət təsirlər eksponent olaraq artır. Bu səbəbdən daxili maraq innovativ iş davranışının müəyyənedici amillərindən biri kimi qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasovun A.B.ümumi redaktəsi ilə. Biznesin təşkili və idarə edilməsi/Dərslik. Bakı: İqtisad Universiteti || Nəşriyyatı, 2011
2. Akif Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması. Bakı 2014, s. 15
3. Atakişiyev M., Q.Süleymanov «İnnovasiya menecmenti», Bakı: Təfəkkür Nəşriyyatı, 2004
4. Elm və innovasiya, jurnalı 2009, №1
5. Əzizova G. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı : İqtisad Universiteti|| nəşriyyatı, 2012
6. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı. Bakı: Səda|| nəşriyyatı, 2009
7. Qasımov F.H, Əliyev T.N Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Elm və Təhsil-Bakı 2013
8. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm, 2009. s. 231
9. Mustafayev Ş.İnkişafın Azərbaycan modelinin yaradıcısı. Bakı, 2012, 340 s.
10. Şahbazov K.A., M.H.Məmmədov, H.S. Həsənov. Menecment / Dərslik Bakı : Təhsil|| EİM, 2007
11. Tağıyev A.H.İnnovasiya (3 saylı broşura). Bakı,Təknur Nəşriyyatı, 2012. s. 46
12. Tağıyev A.H.İnnovasiya (2 saylı broşura). Bakı, Təknur,2012, s. 66
13. Yahudov X.M.. Müəssisənin iqtisadiyyatı, Bakı: Çıraq || nəşriyyatı, 2005
14. Alegre, J., Chiva, R. ve Lapiedra, R. (2009) Measuring Innovation in Long Product Development CycleIndustries: An insight in Biotechnology,|| Technology Analysis & Strategic Management
15. Gauntlett D.A. Insurance Coverage of Intellectual Property Assets, CCH Incorporated, 2013, 1512 p.
16. www.economy.gov.az
17. www.maliyye.gov.az
18. www.azstat.org
19. www.data.worldbank.org

Rəyçi: prof. H.Həsənov

Göndərilib: 16.02.2022 Qəbul edilib: 16.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/118-121

Saida Zahir Mirishova
Baku State University
master
saida.mirishova.94@gmail.com

RELATIONSHIP OF HUMAN RIGHTS WITH OTHER SCIENCES

Abstract

There is no universally accepted definition of human rights. In Turkish books, "general freedoms", "fundamental rights", and "civil rights" always replace each other in the same sense.

If we give a definition that expresses common points in different definitions; We can say that people, regardless of gender, age, beliefs and thoughts, have inalienable rights before the political authorities in which they were born. These rights, such as equality before the law, the right to life, the right to liberty and the right to property, are fundamental rights found in almost every country.

Today, the term "human rights" theoretically refers to all the ideal rights that must be granted to all people at a certain stage of human development. When declarations do not mention human rights, more rights come to mind under the headings of "should be" and "goals to be achieved." Taking all this into account, we can say that the topic is very relevant for our time.

Key words: *Human rights, interaction with sciences, foreign approaches, conventions*

Səidə Zahir qızı Mirişova

Relation of human rights with other sciences

Xülasə

İnsan hüquqları anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş tərifi yoxdur. Türk kitablarında "ümumi azadlıqlar","əsas hüquqlar", "vətəndaş hüquqları" həmişə eyni mənada bir-birini əvəz edir.

Müxtəlif təriflərdə ortaq məqamları ifadə edən bir tərif versək; İnsanların cinsindən, yaşından, inancından, düşüncəsindən asılı olmayaraq, insan kimi doğulduğu siyasi hakimiyyət qarşısında bərabər olduqları ayrılmaz hüquqlar olduğunu deyə bilərik. Bu hüquqlar qanun qarşısında bərabərlik, yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və mülkiyyət hüququ kimi demək olar ki, hər ölkədə rast gəlinən əsas hüquqlardır.

Bu gün "insan hüquqları" termini nəzəri olaraq bəşəriyyətin müəyyən inkişaf dövründə bütün insanlara verilməli olan bütün ideal hüquqlara aiddir. Bəyannamələrdə insan hüquqları deyildikdə, "olmalıdır" və "əldə edilməli hədəflər" başlığı altında daha çox hüquqlar yada düşür. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mövzu müasir dpövrümüz üçün olduqca aktualdır.

Açar sözlər: *insan hüquqları, elmlərlə qarşılıqlı əlaqə, xarici ölkə yanaşmaları, konvensiyalar*

Introduction

Today, the term "human rights" refers to all the ideal rights that should theoretically be granted to all people at a certain stage of human development. Public liberties are part of human rights recognized by the state and enshrined in positive law.

These are called social freedoms, because they are recognized not only by one class or group, but by all (society) without exception, and therefore form a branch that regulates the relations between the individual and the state [5, s. 167 – 168].

However, in the language of doctrine and speech, "fundamental rights" are sometimes used as a synonym for "human rights". Human rights are such a sacred concept that almost all states and statesmen tend to maintain their legitimacy by declaring their commitment to this concept.

Every state tends to justify its existence by expressing its commitment to human rights. Individuals' productivity increases as human rights, the rule of law and democracy reflect the level of development of today's societies, the scale of implementation of these concepts and the strength of states and international prestige, the stability and well-being of societies and peace.

Today, when a state is accused of violating human rights, it is a serious accusation that requires us to use the term "communion" that we remember from the Middle Ages.

Main part

Human rights are ethical principles or norms for certain standards of human behavior and are regularly protected in urban and international law. They are often inseparable, understood as fundamental rights, "the right of a person to be only one person" and "to all persons" regardless of age, ethnicity, location, language. religion, nationality or other status.

They are used everywhere and at all times in the sense of being universal and equal in the sense of being equal to all.

Those who demand sympathy and the rule of law and impose the duty of respect for the human rights of others are generally considered to be unacceptable as a result of actions taken on a particular basis. circumstances.

The doctrine of human rights has had a profound impact on international law and on global and regional organizations. The actions of states and non-governmental organizations form the basis of public policy in the world [1, s. 156].

The idea of human rights demonstrates that "if it is possible to say that the world community has a language of morality that is open to the public in peacetime, it is human rights." The strong demands made by the human rights doctrine continue to raise serious doubts and debates about the content, nature and fundamentals of human rights.

The exact meaning of the term law is the subject of contentious and ongoing philosophical debate; If there is an agreement that includes various human rights, such as the right to a fair trial, the protection of slavery, the prohibition of genocide, the right to freedom of expression, or the right to education, there is a misunderstanding as to which of these particular rights should be included [2, s. 88].

Many of the key ideas that revitalized the human rights movement culminated in the adoption of the Universal Declaration of Human Rights in Paris in 1948 by the United Nations General Assembly after World War II and the Holocaust.

The real beginning of the human rights debate was the concept of natural rights, which emerged as part of the medieval natural law traditions that were popular during the European Enlightenment era with philosophers such as John Locke, Francis Hutzson, and -an-Burlak Burlamaqui. Political Talks on the American Revolution and the French Revolution

On this basis, modern human rights arguments, slavery, torture, reactions to genocide and war crimes in the last half of the 20th century emerged as a condition of understanding and vulnerability to humanity. only society [3, s. 167 - 168].

Violations of human rights occur when a state or non-state actor violates the terms of the UDHR or other international human rights or humanitarian law. United Nations law on human rights abuses. Article 39 of the United Nations Charter calls the United Nations Security Council (or designated body) the only tribunal that can determine UN human rights abuses.

Human rights abuses are being monitored by UN committees, national organizations and governments, and numerous independent governments, including Amnesty International, Human Rights Watch, the World Organization Against Torture, the Freedom House, the International Federation for Freedom of Speech, and international anti-slavery organizations. These organizations collect evidence and documents of human rights abuses and put pressure on them to promote human rights.

Aggression wars, war crimes and crimes against humanity, including genocide, are violations of international humanitarian law.

In short, human rights are human rights simply because they are human. Ensuring human rights is one of the greatest struggles in human history, especially in the West.

As a result, kingdoms fell, empires disintegrated, and new governments and states emerged. Human rights, previously considered an internal matter of every state, have become increasingly international after the First and Second World Wars. Thus, man as an individual has become one of the subjects of international law.

Human rights have long been on the agenda of all countries of the world [1, 10].

In order to speed up the process of accession to the European Union and to harmonize national human rights legislation with EU legislation, harmonization laws have been adopted. Thus, the 1982 Constitution was amended 16 times [6, s. 56].

The emergence of human rights in the West does not prevent others from exercising these rights. When humanity is viewed as a family, human values are the common values revealed not only by the

West, but by all mankind. Therefore, we must preserve these values, which are in line with our historical and cultural origins, not only as foreigners, but also in our inner world.

Human rights are a field of social sciences consisting of many disciplines. In the classical sense, human rights are a subject in many fields, such as philosophy, law, sociology, economics, political science and international relations.

This is a human right. Generally, this has to do with morality, because people who respect or violate these rights in everyday life are individuals with a sense of value [7, s. 112 – 113].

Political science has a lot to do with the fact that citizens determine the policy of the state personally or through their lawyers during their contributions to public administration. However, this is more related to the science of law in the context of the protection of rights and freedoms.

Generally, in terms of areas of law, human rights are an integral part of areas of public law such as general public law, constitutional law, criminal law, criminal procedure law and international law. In fact, the right to property is closely linked to civil law in matters such as the rights of the individual to his or her own inviolability and the rights of women and children [2, 167].

Although a field of science called “human rights law” has emerged today, not all writers are well versed in the classical sense. This is because human rights are still a sub-branch of many legal disciplines. For example, concepts such as law, freedom, justice, equality, and human dignity are of interest to the philosophy and sociology of law.

We can say that, human rights are a sub-branch of constitutional law, because the development of rights and the reflection of the views of famous thinkers in public law began with constitutions. When you look at the issue beyond the borders of the state, it appears as part of international law [8, s. 88 – 89].

Dozens of treaties and documents developed by the United Nations and the European Union, the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe and other international organizations force states to comply with international standards [3, 100 – 101].

Human rights are also recognized as one of the fundamental issues of administrative law. Human rights of individuals may be partially or completely restricted by the actions of law enforcement officers working in the Ministry of Internal Affairs or in the civil service [4, 106 – 107].

At the same time, a participating state can bring an action against another participating state before the Court regarding its negligence of the articles of the Convention or the Minutes, and so far, there have been quite a few such complaints [2, p.187].

By establishing a collective control mechanism, European States considered it a duty to ensure the law of everyone in a single legal space based on European values, the supremacy of law, justice and democracy [9, s. 44].

The European Convention on Human Rights could never have been an effective, vibrant and functional mechanism as it is now, without these complaints’ procedures and indeed without the European Court of Human Rights [10, s. 45].

Today they rightly say that without a contract the Council of Europe would be nothing, and without a Court the Convention would be nothing. Thanks to the European Court of Human Rights, thanks to its numerous and decisive decisions, the European Convention on Human Rights is a world-important regional document, most of which does not reflect human rights, has made a significant contribution to the development of the legislative and legal practice of states, and has a wide reach in international and national courts. became the widely cited contract.

In general, the European Court of Human Rights is the first international court body that investigates the complaints related to the violation of human rights and enables the person to apply to the international court, as we say. It is the best of the international mechanisms available in the field of defense of human rights and freedoms [5, 17].

The composition of the European Court of Human Rights is not made up of a certain number of persons, but based on the principle of “one judge from each participating state”. Currently, the European Court of Human Rights has 46 judges, as well as a judge from Azerbaijan. Judges are chosen by the Council of Europe from among three candidates submitted by the state [11, s. 23].

Hanlar Hajiyev, who has been elected to the European Court of Human Rights from Azerbaijan, has been representing our country in this institution since March 2003. With this, Azerbaijan has fully ful-

filled the commitments it has undertaken while being admitted to the Council of Europe and will continue the work started in order to fulfill the commitments envisaged in the next period [12, s. 45].

Government agencies act unilaterally without the consent of citizens. In some transactions, they restrict the freedom of individuals by exceeding their authority. Late or poor performance of public service makes us liable under the European Convention on Human Rights.

Human rights can be investigated as a sub-branch of criminal procedural law when viewed in the context of issues such as arrest and the rights of the accused. However, considering the human rights problem in the legal field as a sub-branch of criminal procedural law, especially since it is related to the police, would be a methodological error that would prevent the understanding of the concept of human rights in all senses. dimensions.

Conclusion

As a result, the acceptance of human rights as a "human rights law" leads us to overlook the contribution of other sciences to the social sciences. Against the background of this fact, other subjects on which human rights depend are partially considered when touching the legal aspect.

Then, as a superstructure, its legal dimension will be discussed and analyzed by international, regional and national dimensions. For the reasons listed above, it would be more appropriate to consider and investigate human rights as a branch of public law, which is a more general framework.

Public law deals with the relationship between individuals and the state. As security personnel use public force on behalf of the state, they must be aware of the limits of the rights and responsibilities of citizens established by the state. The actions of the police without gaining public authority within their individual sphere of activity are not considered a violation of human rights.

References

1. Alston, Philip (2005). "Ships Passing in the Night: The Current State of the Human Rights and Development Debate seen through the Lens of the Millennium Development Goals". Human Rights Quarterly. Vol. 27 (No. 3) 807 p.
2. Amnesty International (2004). Amnesty International Report. Amnesty International. ISBN 0-86210-354-1 ISBN 1-887204-40-7, 415 p.
3. Arnhart, Larry (1998). Darwinian Natural Right: The Biological Ethics of Human Nature SUNY Press. ISBN 0-7914-3693-4, 234 p.
4. Buyukavci M. Ombudsman Institution, Istanbul, Bureau publication, 2018, 13 p.
5. Fagan, Andrew (2006). "Human Rights". The Internet Encyclopedia of Philosophy. Retrieved 1 January 2008, 399 p.
6. Gurseler G. Report on the law and advocacy system in Azerbaijan, Istanbul, TT publication, 2018, 377 p.
7. Henry J. Richardson III, "Black People, Technocracy, and Legal Process: Thoughts, Fears, and Goals," in Public Policy for the Black Community, ed. by Marguerite Ross Barnett and James A. Hefner (Port Washington, N.Y.: Alfred Publishing, 1976), 179 p.
8. Mikayılov İ. Avrupa Komşuluk Politikası ve Avrupalılaşma, Astana yay, 2019, 229 s.
9. Nəsirov C. Avrupa Konseyi ve Azerbaycan İlişkileri, Ankara, Ankara Üni yay, 2006, 145 s.
10. Paul Gordon Lauren, "First Principles of Racial Equality: History and the Politics and Diplomacy of Human Rights Provisions in the United Nations Charter," Human Rights Quarterly 5 (1983): 224 p.
11. Serengil A.I. Legal system in Azerbaijan, Istanbul, Kochak, 2019, 300 p.
12. Weston, Burns H. "Human Rights". Encyclopedia Britannica Online, p. 2. Retrieved 18 May 2006, 455 p.

Rəyçi: dos.F.Hüseynova

Göndərilib: 11.02.2022 Qəbul edilib: 13.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/122-127

Elgün Azər oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Elgun803@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT ƏMƏLİYYATLARI ƏHALİNİN EHTİYACLARININ KREDİTLƏŞMƏSİNİN ELEMENTİ KİMİ

Xülasə

Maliyyə-kredit piramidasını əsas həlqələrindən olan kommersiya bankları öz fəaliyyətləri ilə supermarketləri xatırladır. Belə ki, supermarketlər hər hansısa bir məhsulu istehsalçıdan alıb istehlakçıya satırsa, kommersiya bankları da fiziki və ya hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini toplayaraq kreditin satışını həyata keçirir. Ayrı-ayrı müəssisələrə, əhalinin müxtəlif qruplarına, hətta dövlətin özünə kreditin verilməsi kifayət qədər aktual məsələlərdəndir. Belə olan halda isə Kommersiya banklarının fəaliyyətinə zərurət yaranır. Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

Açar sözlər: *kommersiya bankları, kredit əməliyyatları, kreditin funksiyaları*

Elgun Azer Mammadov

Credit operations of commercial banks-as an element of crediting the needs of the population

Abstract

Commercial banks, one of the main links in the financial and credit pyramid, are reminiscent of supermarkets in their activities. Thus, if supermarkets buy any product from the producer and sell it to the consumer, commercial banks also collect money from individuals or legal entities and sell it on credit. Lending to individual enterprises, various groups of the population, and even the state itself is a very important issue. In this case, there is a need for the activities of commercial banks. The main purpose of the research is to study the theoretical and methodological issues of credit operations of commercial banks.

Key words: *commercial banks, credit operations, credit functions*

Giriş

Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhali üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır.

Banklar, xüsusən də kommersiya bankları dövlət pullarının təhlükəsiz saxlanması və ya depoziti üçün təşkilatlardır. Banklar həm də dövlət pulu üçün risksiz investisiyalardır. Banklar sabit cari əmanət sertifikatı kimi müxtəlif növ əmanətlər təqdim edir. Bu əmanətlər müştərinin pulunun təhlükəsizliyini təmin edir və həmçinin depozitə qoyulan puldan müəyyən qədər gəlir əldə etməyi təmin edir.

Analiz

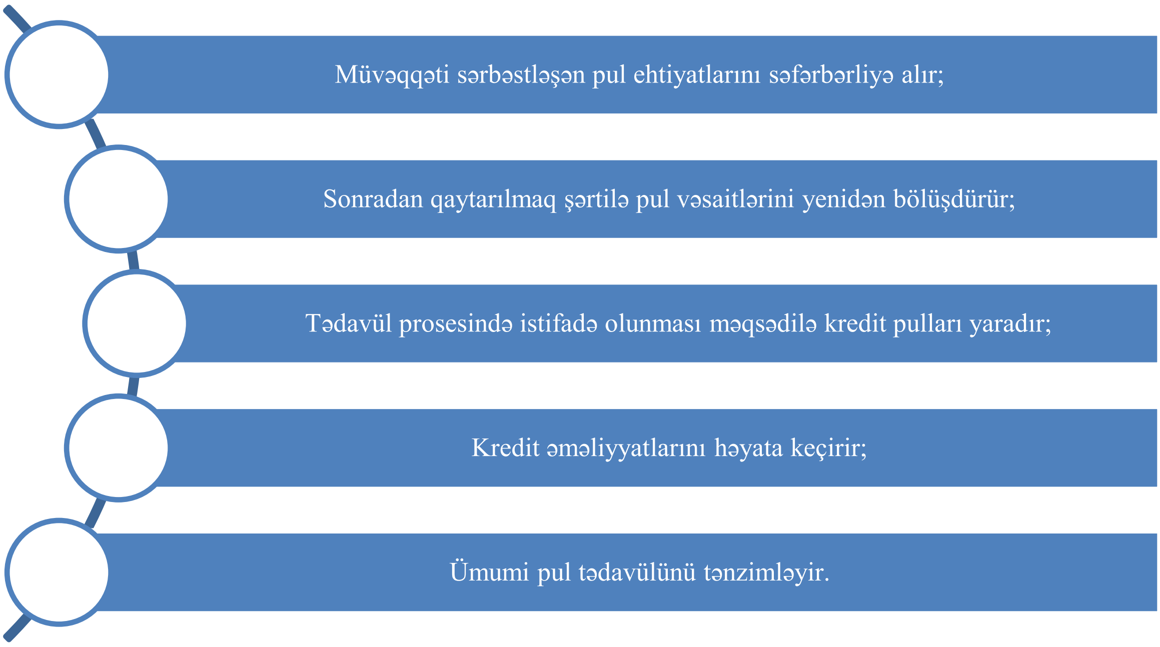
Kommersiya banklarının müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalar içərisində ən əsası kredit funksiyasıdır. Kommersiya banklarının digər maliyyə əməliyyatları da gəlir xarakterli olsa da, ən böyük gəlir məhz ssuda formasında təqdim olunan kreditlər hesabına əldə olunur. Bütün bunlarla yanaşı kommersiya banklarının çoxtərəfli funksiyaları da vardır (Bağırov M.M., 2014, s. 84):

- Maliyyə vasitəçisi- geri qaytarılma, haqqı ödənilmə və müddətlilik prinsipi əsasında hüquqi və yaxud da fiziki şəxslərdən maliyyə resurslarının cəlb olunması;
- Kreditləşmə-Kommersiya bankları pul vəsaitinə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrini, dövlət və özəl müəssisələri kreditlə təmin edir ki, bu da son nəticədə müxtəlif təsərrüfatların aparıcı qüvvələrinin sürətli inkişafına zəmin yaradır;
- Kommersiya bankları qiymətli kağızlar vasitəsilə apardıqları əməliyyatlarla fond bazarının da inkişafına öz töhvəsini verir;
- Kommersiya bankları öz müştərilərinin maliyyə konsultantı-məsləhətçisi qismində də çıxış edirlər.

Kommersiya bankları iqtisadiyyatın fond ehtiyaclarını təmin edən qurumlardır. Bank işində kredit pul mübadiləsidir; ödəniş vədinin pulla əvəz olunmasıdır. Borc verən pul verir, borc alan isə pulu götürüb ödəməyə söz verir. Kredit fiziki şəxslərə müəyyən şərtlərlə borc pul vermək və ya onların bəzi öhdəliklərinə təminat vermək deməkdir.

Kreditin mahiyyətinin izah olunması onun əsas vəzifələrini, funksiya və prinsiplərini araşdırmadan mümkün deyildir. İqtisadi kateqoriya kimi kredit pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etdiyindən, mühüm iqtisadi məqsəd və vəzifələri də özündə əks etdirir. Kreditin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi vəzifələrlə dərindən təhlil oluna bilər. Kreditin əsas vəzifələri aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 1. Kreditin əsas vəzifələri

Mənbə: Шаламов Г.А. "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. -2014. -N 9-10. -С.100-105.
Kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 1-dən də göründüyü kimi kreditin əsas vəzifəsi tədavül prosesində istifadəni təmin etmək məqsədilə banknotlar, xəzinə biletləri kimi kredit pulları yaradır, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsini təmin edir, ümumi pul tədavülünün əsas nizamlayıcısı kimi çıxış edir, pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsini təmin edir və müvəqqəti sərbəstləşən pul ehtiyatlarının səfərbərliyə alınmasını təmin edir.

Banklar tərəfindən əmanətlərin toplanması və digər mənbələrdən əldə edilən vəsaitlərin kredit kimi istifadəyə verilməsi ilə yanaşı, xarici ticarət əməliyyatlarına vasitəçilik etmək üçün xarici valyuta ilə həyata keçirilən əməliyyatlar arasında ən mühümüdür. Kommersiya banklarında xarici valyutada olan depozit hesablarından başqa valyuta əməliyyatlarını həyata keçirəcək filiallar valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək səlahiyyətinə malik filiallar olmalı və bunun üçün mütəxəssis işçilər işə götürülməlidir. Banklar xarici valyuta ilə müvəkkil filialları vasitəsilə idxal, ixrac və tranzit ticarəti kimi xarici ticarət əməliyyatlarına vasitəçilik edirlər.Bu xarici ticarət əməliyyatlarının bəzi növləri kredit əməliyyatlarıdır. Xüsusilə akkreditiv əməliyyatları və aksept krediti ilə əməliyyatlar vasitəsilə banklar xarici ticarət əməliyyatlarında daha çox nağdsız kreditlər verirlər. Yəni banklar şirkətlərin xarici ticarət əməliyyatlarında vasitəçi kimi çıxış etməklə yanaşı, zamin olmaqla nağdsız kreditlər də verə bilirlər. Onların bütün idxal və ixrac əməliyyatları üçün nağd pul kreditlərindən istifadə etməsi də mümkündür. Bundan əlavə, banklar yük və sığorta köçürmələri və digər beynəlxalq əməliyyatlarda vasitəçilik edirlər. Bu əməliyyatlara görünməz əşya əməliyyatları deyilir. Bundan əlavə, xarici valyutada xaricə zəmanət məktublarının verilməsi, xarici kreditlərin və kapitalın hərəkətində vasitəçilik, xaricə göndərilən pul köçürmələri və xaricdən pul köçürmələrinin ödənilməsi bankların valyuta mübadiləsi sahəsində göstərdiyi digər xidmətlər sırasındadır.

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Чечеткина Т 2018, c. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıqları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanlarının tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Cavadov A.M., 2014, s.34).

Kredit sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onu geri almaq prosesinin sadələşdirilməsi baxımından da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələb olunan həcmdən az miqdarda kreditin ayrılması borcalanın sürətli inkişafına əngəl yarada bilər və son nəticədə kreditin ödənilməsində müəyyən problemlər yarana bilər. Eyni zamanda da tələb olunan həcmdən artıq vəsaitin kredit şəklində verilməsi borcalanın faizlə əlavə yüklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə alınmış kreditlərin geri ödənişlərində müəyyən qədər problemlər yarada bilər. Odur ki, kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması verilmiş kreditlərin borcalan tərəfindən vaxtında ödənməsini də təmin etmiş olur (Cavadov A.M. s. 211).

Yüksək kapital ehtiyatlarına malik ölkələrdə istehsal prosesinin kapitallaşdırılması və sürətləndirilməsi beynəlxalq kreditin əsas müsbət rolu kimi çıxış edir. Bu yolla istehsalın fasiləsizliyi təmin edilmiş olur. Eyni zamanda beynəlxalq kredit istehsal prosesinin halqaları arasında sıx əlaqə yaradır. Beynəlxalq kredit istehsalın beynəlmiləlləşməsi, mübadilə prosesinin genişlənməsi, əməyin beynəlxalq bölgüsünün həyata keçirilməsi və bununla da vahid dünya bazarının formalaşmasında mühüm rola malikdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit vəsaitləri hökumətin üzərinə düşən funksiyaların icrası zamanı meydana çıxan maliyyə boşluqlarını aradan qaldırır. Bura dövlət büdcəsinin

ehtiyaclarının ödənməsi məqsədi ilə cəlb edilən xarici kreditlər aiddir. Bu kreditlərə aşağı inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə daha çox ehtiyac yaranır.

Beynəlxalq kreditin müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi təsirləri də mövcuddur. Bu baxımdan onun iqtisadiyyatda dərin disporsiyalara gətirib çıxarmasını göstərmək olar. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının daha güclü, yəni, yüksək imkanlara, gəlirə malik sahələri beynəlxalq kredit vasitəsilə gücləndiyi halda, digər sahələr inkişafdan geri qalmış olur. Məs., bu gün daha çox ölkəmizin neft sektoru kreditləşdirilir. Buna əsas səbəb isə daha çox gəlir, risklərin az, dünya bazarında neft məhsullarına daha çox tələbin olmasıdır. Həmçinin iqtisadiyyatın zəif sahələrinin beynəlxalq kredit bazarına çıxışı mümkünsüzdür. Bu halların qarşısını almaq üçün beynəlxalq kredit sərhədlərinin gözlənilməsi çox vacibdir. Beynəlxalq kredit sərhədləri ölkənin xarici borc vəsaitinə olan borcun həcmindən, kreditin müddətindən, faiz dərəcələrindən və s. asılıdır. Bu obyektiv sərhədin pozulması ölkədə dərin xarici borc böhranına yol açmış olur (Чечеткина Т., 2012, c. 91).

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

Banklar kreditlə bağlı olan məhsullarının bir qismini kredit kartlar vasitəsilə əhaliyə təqdim edirlər. Deməli onda bankın verdiyi kredit bank xidmətinə aid edilirsə, kredit kartlar isə bank məhsulu hesab olunur.

Kredit kartlarının inkişafı araşdırıldığında dünyada ilk kredit kartının 1894-cü ildə ABŞ-da Hot Credit Teller şirkəti tərəfindən istifadəyə verildiyi görülür. 1930-1940-cı illər arasında ABŞ-da bir çox müəssisə, xüsusilə Sears, Macy's və Goldwaters kimi böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartı funksiyaları olan kartlar buraxmağa başladılar (Borrowsky, 1994; 54). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1950-ci illərdə Diners Club, American Express və Carte Bianche adlı müəssisələr imza ilə debet və ön tərəfində qabartma hərfləri olan slip çəkmə üsuluna əsaslanan ilk müasir kredit kartlarını bazara təqdim etdilər. Daha sonra, 1960-cı ildən etibarən Bank of America tərəfindən buraxılan və VISA adlı kredit kartı ABŞ bazarında üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu tarixdən etibarən kredit kartlarının bu ölkənin hüdudlarından kənarda istifadəsi 1966-cı ildə İngiltərədə Barclay's Bank tərəfindən Avropada ilk kredit kartının buraxılmasına səbəb oldu (Швецов Ю.Г, 2014, c. 60). Eurocard və Mastercard şirkətləri 1991-ci ildə fərqli bir məhsul olaraq ilk borc kartı olan Maestro-nu təqdim etdilər. Bu tarixdən etibarən müxtəlif bankların bankomatlarının birgə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Electron və Plus kimi borc kartlarından; məhsulları kredit kartları və debet kartları ilə birləşdirmək üçün hazırlanmışdır.

Türkiyədə kredit kartlarının ilk nümayəndələri 1963-1964-cü illərdə "Le Diners Club" və "Carte Blanche" olub. O dövrdə Beyrutdakı Yaxın Şərq nümayəndəliyinə bağlı İstanbul Turizm adlı firmanın başladığı bu iş ilk dəfə 1968-ci ildə Servis Turistik (Setur) Diners Club Kredit Kartları və Turizm adı ilə ciddi və geniş şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu gün Diners Club kredit kartları Koçbank A.Ş.-yə köçürülür.

İlk illərdə kredit kartları haqqında heç bir məlumatın olmamasından yaranan problemlər və narahatlıqlar var idi. Ayrı-ayrı şəxslər kredit kartı ilə ödəniş etməyin onlarda pulun olmadığı təəssüratı yaradacağından qorxurdular. Bundan əlavə, kredit kartı tətbiqinin vacib hissələrindən biri olan məlumatların işlənməsinin o dövrlərdə kifayət qədər səviyyədə olmaması kredit kartlarının inkişafını ilk vaxtlarda çətinləşdirirdi. Ancaq 1980-ci illərin son dövründə kompüterləşmə və istehlak cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin artması ilə Türkiyədə kredit kartı tətbiqi sürət qazandı.

Kart sahibi tacirdən əmtəə alır, tacir müəyyən gün pulu bankdan alır və bank bu məbləği müştərinin adına açılmış cari hesaba son ödəniş tarixinin dəyəri ilə, hansını müəyyən edir və hansını müştəriyə, yəni kart sahibinə bildirəcək. Bu son ödəniş günü kart sahibinin bu xərci faizsiz ödəyə biləcəyi son günə aiddir. Kart sahibi xərclərin bütün məbləğini və ya ödəniləcək minimum məbləği ödəməklə müəyyən faiz müqabilində öz xərclərini kreditləşdirə bilər.

Debet kartları bankomatlarda və alış-verişdə istifadə olunan kartlardır. Ümumiyyətlə, bütün banklar öz əmanətçilərinə ATM kartları adı altında və kredit kartı adı ilə plastik kartları təklif edirlər. Ən çox yayılmış kredit kartları Visa, Mastecard və American Express-dir.

Viza klassik kartlar. Bunlar bankların həyata keçirdiyi siyasətlərə əsasən ölkə daxilində və xaricdə istifadə edilən, müxtəlif bankomatlardan və ya bank filiallarından alış-veriş və nağd pul çıxarmaq üçün istifadə olunan kartlardır. Banklar həmçinin müxtəlif riskləri (məsələn, başqaları tərəfindən istifadə olunmaq kimi) azaldaraq, öz kartlarını şəkilli və imzalı və müxtəlif adlarla təqdim edə bilərlər.

Visa Gold kartlar. Bunlar bankların öz prestijli müştərilərinə verdiyi, bankların siyasət və sistemlərinə uyğun olaraq ölkədaxili və xaricdə istifadə oluna bilən, müqavilə bağlamış banklar, maliyyə qurumları və şirkətlərlə alış-veriş və nağd pul çıxarmada istifadə olunan yüksək limitli kartlardır.

Visa firması (Brend) loqosu olan kartlar, müqavilə bağladığı şirkətlərin loqolarının yer aldığı və kart sahiblərinə müxtəlif üstünlüklər təmin edən və bütün viza kartı əməliyyatlarının edilə bildiyi kartlardır (Швецов Ю.Г, 2014, с.88).

Visa, dünya üzrə 21 000 üzv maliyyə institutu tərəfindən istehlakçılara çatdırılan təxminən iki milyard visa markalı kartların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün texnologiya və infrastruktur xidmətlərini inkişaf etdirən və yeni ödəniş məhsulları hazırlayan bir təşkilatdır. Visa kartlar özəl sektorun rəqabət qabiliyyətini və yeniliklərini miqyas iqtisadiyyatları ilə birləşdirir, ortaq texnologiya və infrastrukturla həyata keçirilən tətbiqlərin işləməsini təmin edir, sistemə nəzarət vəzifəsini öz üzərinə götürür və səmərəli şəbəkə strukturu ilə daxili və beynəlxalq ticarətə imkan verir (http// www.bkm.com.tr).

Keyfiyyətə və innovasiyaya böyük əhəmiyyət verən Master Card, istehlakçılara həm virtual, həm də real mühitlərdə daha yaxşı və asan ödəniş həlləri təklif edir. Ən son texnologiyalardan və istehlakçı ehtiyaclarından xəbərdar olan Master Card, kart ödəniş sistemlərində təhlükəsizliyi hər zaman üstün tutmuş və eyni zamanda bir çox yeniliklərin qabaqcıllarından olmuşdur. Master card həmçinin marka şüurunu artıracaq və üzvlərin bizneslərini inkişaf etdirmələrinə imkan verəcək marketinq proqramları hazırlayır və Master Card proqramları çərçivəsində üzvlərinin marketinq səylərini dəstəkləyir.

Nəticə

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyekti kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Chechetkina T. Small commercial banks: problems, prospects / T.Chechetkina, V.Petushkov // Economist. -2012. -N 8. -S.89-93.
2. Shalamov G.A. "Small" problems of a provincial bank in the mirror of the big economy // Society and Economics. -2014. -N 9-10. -P.100-105.
3. Shvetsov Yu.G. Bank capital: its sufficiency and functions / Yu.G.Shvetsov, V.G.Koreshkov // Money and credit. - 2014. - N 6. - S.34-36.
4. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. “Bank işi” Dərslik. 2017, 512 s.

5. Bağırov M.M. "Banklar və bank əməliyyatları" Dərslik. 2014, 470 s.
6. Bəşirov R.A. "Bank işi" Dərslik. 2017, 340 s.
7. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012, 542 s.
8. D.A.Bağırov, M.Həsənli. "Maliyyə". Bakı-2015
9. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2014, 120 səh.
10. Cooper N.Richard. "Necessary Reform? The IMF and International Financial Architecture". 2009 https://www.questia.com/library/journal/1G1-195774204/necessary-reform-the-imf-and-international-financial
11. Dave Ramsey. Total Money Makeover. 2019, 564 p.
12. Dave Rober, Warren Graham. Credit Repair Secret: Learn the Strategies. 2019, 496

Rəyçi: iqtisad e.d. E.Sadıqov

Göndərilib: 16.02.2022 Qəbul edilib: 17.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/128-132

Nurlan Abdul oğlu Aşurov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nurlanasurov@gmail.com

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ HUMANİTAR HÜQUQUN POZULMASI

Xülasə

Məqalədə ən azı qismən, 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı işğalçı və separatçı Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, o cümlədən qadın və uşaqlara qarşı törədilmiş hərbi cinayətlərə, beynəlxalq hüququ pozuntularına baxılır. Məqalədə həmçinin Azərbaycanın bir sıra rayonlarında qadağan olunmuş silahların tətbiqi ilə mülki əhaliyə qarşı 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən 10 noyabr 2020-ci il tarixinə qədər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən törədilmiş hərbi cinayətlərə, erməni tərəfinin üç dəfə razılaşdırılmış humanitar atəşkəsin kobud şəkildə pozulmasına baxılır.

Açar sözlər:*II Qarabağ müharibəsi, müharibə cinayətləri, beynəlxalq humanitar hüquq, məsuliyyət, pozuntular, mülki şəxslər*

Nurlan Abdul Ashurov

Violation of humanitarian law in the second Karabakh war

Abstract

The article examines, at least in part, the war crimes committed against the civilian population, including women and children, in violation of international law, as a result of the military aggression of the occupying and separatist Armenia against Azerbaijan during the 44-day Second Karabakh War. The article also discusses the war crimes committed by the Armenian armed forces from September 27, 2020 to November 10, 2020 against the civilian population using weapons banned in several regions of Azerbaijan, the Armenian side's gross violation of the agreed humanitarian ceasefire three times.

Key words:*II Karabakh war, war crimes, international humanitarian law, responsibility, violations, civilians*

Giriş

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən 44 günlük müharibə Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin arxitekturasını əsaslı şəkildə dəyişdi. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi 30 ilə yaxın davam etdi və beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həllində real uğura nail ola bilmədilər. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə Cənubi Qafqazda yeni eranın - sülh və inkişaf imkanları dövrünün açılmasında əsas rol oynadı. Bununla belə, 44 günlük müharibənin nəticələri şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazı da əhatə edir və alınan dərslər beynəlxalq ictimaiyyət üçün aktualdır.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam bərpasına səbəb olan İkinci Qarabağ müharibəsində məğlubiyyətə dözmək istəməyən Ermənistan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına məhəl qoymadan müxtəlif hərbi cinayətlər törətməkdə davam edib. Ermənistanın istər Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, istərsə də atəşkəs müqaviləsi dövründə törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin cəzasız qalması, habelə dünya ictimaiyyətinin bu hərəkətlərə lazımi diqqət və diqqət göstərməməsi Ermənistanın dəfələrlə cinayət törətməkdən çəkinməsinə səbəb olub. belə cinayətlər. Ona görə də indiki şəraitdə Ermənistanın mülki əhali arasında itkilərə səbəb olan hərbi hərəkətlərinin mahiyyətini və üsullarını müəyyən etmək, bu hərəkətlərin hansı hüquqi normaları pozduğunu və hansı hüquqi məsuliyyətlərə səbəb olduğunu təhlil etmək vacib olub. Cinayətkarların ən qısa müddətdə məhkum edilməsi və cəzalandırılması yalnız qanunla müəyyən edilmiş prosedurların ardıcıl həyata keçirilməsi ilə mümkündür.

Əsas hissə

Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyə ciddi təhdid yaradır. Bu münaqişə nəticəsində insanlar əziyyət çəkir, əhali bir yerdən başqa yerə köçür. BMT-nin 1993-cü ildə qəbul etdiyi dörd qətnaməyə (822, 853, 874 və 884) baxmayaraq, bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazisindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən Ermənistan işğalını davam etdirmiş, bununla da beynəlxalq hüququn fundamental prinsipini pozmuşdur. Beynəlxalq ictimaiyyətin münaqişənin həllinə kömək etməməsi sülh prosesini çətinə salmışdır. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin (Fransa, Rusiya və ABŞ) vasitəçiliyi ilə aparılan diplomatik danışıqların gedişində 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq bir neçə "mexanizm" işlənib hazırlanmışdır. Bu prinsiplər Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə bitişik ərazilərdən Laçın və Kəlbəcər rayonları üçün xüsusi üsullardan istifadə etməklə çıxarılmasını, statusla bağlı səsvermədən əvvəl region üçün müvəqqəti beynəlxalq təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsini nəzərdə tuturdu.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın törətdiyi hərbi cinayətləri dəqiq səciyyələndirmək üçün ümumilikdə hərbi cinayətlərin və onların tərkib hissələrinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Müharibə cinayəti müharibə üsullarına görə cinayət hesab edilən və beynəlxalq hüquqa görə qeyri-qanuni hesab edilən beynəlxalq cinayətdir. Professor Əliyev Ə.İ-nin fikrincə, müharibə cinayətlərini ümumilikdə beynəlxalq humanitar hüququn pozulması kimi qiymətləndirmək daha düzgündür [2, s.101]. Bu yanaşma ilə razılaşaraq onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumilikdə istər silahlı münaqişələr zamanı, istərsə də atəşkəs zamanı beynəlxalq humanitar hüququn geniş şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilə bilən hərəkətlər müharibə cinayəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Müharibə cinayətlərinin obyektiv tərəfinə hərəkət və ya hərəkətsizlik daxildir. Hərəkətsizliyin hərbi cinayətlərinə misal olaraq, hərbi əsirlərə və ya digər müdafiə olunan şəxslərə qarşı ədalətli və normal məhkəmə araşdırmasının təmin edilməməsi və ya yaralı və ya əsir götürülən məhbusların sağalmaması və ya əziyyət çəkməməsi üçün hər hansı tədbirin görülməməsi daxildir. Girov götürülmüş şəxsə, mülki əhaliyə və ya döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən şəxslərə qəsdən hücum, mülki obyektlərə qəsdən basqın, yəni. hərbi zərurətlə bağlı olmayan obyektlər və s.hərəkətlər konkret əməli hərəkətlər nəticəsində həyata keçirilir.

Yalnız hərbi cinayətlərin qəsdən törədilməsi cinayəti törədəni məsuliyyətə cəlb edir. Bu cinayətlərin predmeti əsasən ümumi xarakter daşıyır, lakin konkret subyektin hərbi cinayətlər törətməsi də mümkündür. Bu zaman xüsusi subyekt müharibə qanunları ilə bağlı əmrlər vermək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxslərdir. Müharibə qanunlarının və adətlərinin bu və ya digər formada pozulması ilə bağlı qanunları təkcə hərbçilər deyil, həm də ölkənin siyasi rəhbərliyi qəbul edə bilər. Bununla belə, Nürnberq, Tokio və Haaqa tribunalları belə nəticəyə gəliblər ki, müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə aparıcı rol hərbi komandanlığa məxsusdur. Bu, idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi, vahid komandanlıq və hərbi intizamla bağlıdır [1].

Beynəlxalq hüququn tələbləri, xüsusilə də 1968-ci il Müharibə cinayətlərinin və insanlığa qarşı cinayətlərin təqibi üçün vaxt məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməməsi haqqında Konvensiya hərbi cinayətkarların təqibi üçün müddət müəyyən etmir.Cinayət təqibi müddətinin tətbiq edilməməsi hərbi cinayətlərin əlamətlərindən biridir.Bu,Ermənistanın hərbi-siyasi hakimiyyətini Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, eləcə də atəşkəs dövründə törətdiyi hərbi cinayətlərə görə mühakimə etməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İkinci Qarabağ müharibəsinin 44 günü ərzində döyüş meydanında böyük itkilər verən işğalçı Ermənistan beynəlxalq humanitar hüququn praktiki olaraq bütün norma və prinsiplərini pozaraq, çoxsaylı hərbi cinayətlər törətmişdir. Bu cinayətlərin bəziləri itkiləri balanslaşdırmaq üçün mülki şəxslərə və mülki obyektlərə qarşı yönəldilib. Bu məqalədə törədilmiş hərbi cinayətlərdən yalnız bir neçəsi sadalanır.

Qarabağda münaqişənin birbaşa və ya dolayısı ilə kəskinləşməsi hər iki tərəfdən böyük itkilərə səbəb olub. Azərbaycan həmişə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olub və 2018-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyindən sonra sülh sazişinə ümid yaranıb. Lakin Ermənistanın yeni hökuməti münaqişə ilə bağlı gərginliyi azaltmaq və sülh yolu ilə həllini dəstəkləmək fürsətini əldən

verdi. Ermənistanla Azərbaycan arasında gərginlik 2020-ci ilin əvvəlində Ermənistanın baş nazirinin Madrid prinsiplərini şübhə altına alması ilə kəskinləşib. Eyni zamanda, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan sülh danışıqlarını pozaraq, onların formatına şübhə etdiyini bildirib. Ardıcıl təxribatlar, xüsusilə 2020-ci ilin iyul ayında Azərbaycanın Tovuz rayonu istiqamətində baş verən sərhəd toqquşmaları regionda bütün sülh səylərinə zərbə vurdu. Tovuz rayonu Azərbaycanın mühüm nəqliyyat və enerji marşrutlarını dünya bazarları ilə birləşdirən strateji rayondur. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Cənubi Qafqaz qaz kəməri (CQBK) və Bakı-Tbilisi-Qars (BTC) dəmir yolu Tovuz rayonundan keçir. Sərhəddə toqquşmalar nəticəsində 61 fərdi yaşayış evi dağıdılıb, əkin sahələri dağıdılıb. Üstəlik, bu müddət ərzində Ermənistan başqa məqsədyönlü təxribatlar da həyata keçirib.

Ölkə ərazisində cəbhə xəttində kəşfiyyat-təxribat əməliyyatları intensivləşib və avqustun 23-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi erməni diversiya qrupunun komandiri baş leytenant Qurqin Alberyanın əsir götürüldüyünü bəyan edib. Bu müddət ərzində Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi də bəyan edib ki, Azərbaycan ordusunun bölmələrinin mövqeləri üzərində uçuşlar həyata keçirməyə cəhd edən bir neçə erməni taktiki pilotsuz uçuş aparatı məhv edilib. Cəbhə xəttində baş verən təxribatlar Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı Ermənistanın hazırkı rəhbərliyinin xarici siyasət kursunda seçdiyi siyasi təxribatlar, millətçi bəyanatlar və mədəni revanşizmlə müşayiət olunub. Üstəlik, gərginliyi artıran daha bir nüans Rusiyanın Ermənistana hərbi yük göndərməsi xəbəri oldu. İyul döyüşləri zamanı, eləcə də hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra Rusiya Federasiyasından Ermənistana 9 belə reys qeydə alınıb. Azərbaycan tərəfi də öz növbəsində hadisələrin bu cür inkişafından narazılığını bildirib [6].

İyul döyüşlərindən sonra Azərbaycan Ermənistan sərhədindən hər an təxribatlara hazır olduğu barədə xəbərdarlıq edib. Son bir neçə ayda müvəqqəti fasilələr olsa da, vəziyyət gərgin olaraq qalır, atəşkəs vaxtaşırı pozulur. Belə hallardan biri kimi Azərbaycan sentyabrın 22-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən daha bir əsgərin öldürüldüyünü elan etdi. Prezident İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasındakı çıxışında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasının yenilənmiş cədvəlinin hazırlanmasına çağırıb. “BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində vaxt məhdudiyyəti yoxdur. Bu qərarlar icra olunana qədər qüvvədədir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin təhrif edilməsi yolverilməzdir”. Daha sonra, 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan ordusu Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar həyata keçirib. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ən şiddətli eskalasiya idi. Həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə genişmiqyaslı hərbi əks-hücuma keçib [7].

Qeyd edək ki, Ermənistan ordusu əsasən BM-30 Smerç, “Toçka-U” taktiki raket kompleksi və “Skad” raketi kimi Rusiya silahlarından, Azərbaycan isə Türkiyə və İsrailin müasir silahlarından və zenit-raket komplekslərindən fəal şəkildə istifadə edib. Ermənistan silahlı qüvvələri həm canlı qüvvə, həm də silah-sursat baxımından xeyli itki verib. Cəbhə xəttində darmadağın edilən Ermənistan ordusu Azərbaycanın şəhərlərinə və mühüm infrastruktur obyektlərinə raket zərbələri endirib. Oktyabrın 4-də Azərbaycanın Mingəçevir şəhəri Ermənistan tərəfindən raket atəşinə tutulub. Ermənistan Mingəçevir SES və su anbarını hədəfə alıb Azərbaycanın hava hücumundan müdafiə sistemi hücumu zərərsizləşdirib və böyük ekoloji fəlakətin qarşısını alıb.

Ermənistanın mülki əhaliyə və mülki obyektlərə hücumları Roma Statutunun 8-ci maddəsinin b bəndini açıq şəkildə pozur, bu maddədə deyilir ki, “ümumilikdə mülki şəxslərə və ya bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərə qarşı qəsdən hücumlar” hərbi cinayətdir. Aktiv döyüşlər zamanı hücumlar əsasən Bərdə, Tərtər, Gəncə, Mingəçevir və Ağcabədi şəhərlərinə yönəldilmişdir. Mülki əhalini hədəf alan hücumlar arasında ən çox ölümlə nəticələnən 11 və 17 oktyabrda Gəncədə, 28 oktyabrda isə Bərdədə törədilən partlayışlar olub. Gəncə şəhərinə ilk hücum nəticəsində 10 dinc sakin, oktyabrın 17-də ikinci hücumda isə 13 dinc sakin həlak olub. Oktyabrın 29-da Bərdənin mərkəzinə raket hücumu nəticəsində 21 dinc sakin həlak olub. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun məlumatına görə, sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək Ermənistanın Azərbaycan ərazisinə endirdiyi raket zərbələri nəticəsində 93 mülki şəxs həlak olub, 410 mülki şəxs yaralanıb.

“Skad” raketindən Gəncə şəhərinə raket hücumu zamanı istifadə olunub ki, bu da öz növbəsində Roma Nizamnaməsinin 8-ci maddəsinin “b” bəndini pozub. Bu bənddə deyilir ki, beynəlxalq humanitar

hüququ pozan və hərbi məqsədlərdən və mülki obyektlərdən mahiyyətcə fərqlənməyən silah, döyüş sursatı, material və üsullardan ciddi xəsarət və ya lüzumsuz əzab vermək məqsədilə təbiətdə istifadə edilməsi qadağandır. Qeyd edək ki, "Skad" raketi də bu qrupa aiddir. Belə ki, "Skad" raketi Gəncə şəhərində mülki əhaliyə və obyektlərə qarşı tətbiq edilib və çoxlu sayda mülki vətəndaşın ölümünə səbəb olub. Bu fakt həm də 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına 1 saylı Protokolun 51-ci maddəsinin pozulmasıdır [3, s.8].

Digər hərbi cinayət Cenevrə Konvensiyasının Müharibə vaxtı mülki şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı IV maddəsi ilə əlaqələndirilir. Bu maddəyə görə, yaralıları, xəstələri, qadınları və əlilləri müalicə edən mülki xəstəxanalar heç vaxt hücuma və ya hücuma məruz qala bilməz. Lakin sentyabrın 29-da Tərtər rayon xəstəxanasının yaxınlığında erməni artilleriya mərmisinin düşməsi onu göstərirdi ki, düşmən qəsdən sıxılmış əraziləri - məktəbləri, bazarları, xəstəxanaları və s. yerləri dağıdıb və bununla da ağır zərbələr endirməyə çalışır. Lakin bu məqsəd beynəlxalq humanitar hüquq normalarına tamamilə ziddir. Bu addımlar hərbi məqsədlərə daha tez nail olmaq, müharibəni mümkün qədər tez bitirmək məqsədi daşımır, əksinə, eskalasiya təhlükəsinə gətirib çıxarır və müharibə riskini artırır.

Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüquqa qarşı törətdiyi konkret cinayətlərdən biri də meyitlərin təhqir olunmasıdır. Bunun bariz sübutunu Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, o cümlədən atəşkəs dövründə gördük. Digər tərəfdən, ermənilərin video və fotolar çəkərək internetdə bu faktı yayması nifrətin qızışdırılması kimi qiymətləndirilir və beynəlxalq hüquqa ziddir [4, s.211]. Bundan başqa, Ermənistan tərəfi jurnalistləri qanuni hərbi hədəflərdən fərqləndirmədən güllələyir ki, bu da öz növbəsində Cenevrə Konvensiyalarının 1 saylı Protokolunun 79-cu maddəsini pozur və hərbi cinayətdir.

Ermənistanın hərbi cinayətləri artıq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də təsdiqlənib. Yalnız "Human Rights Watch" beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı bəyan edib ki, Ermənistanda artıq 11 hərbi cinayət faktı var və bu faktlar kosmik çəkilişlərlə təsdiqlənib [8]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu bütün cinayətlərin araşdırıldığını, zəruri sənədlərin hazırlanaraq aidiyyəti orqanlara göndəriləcəyini, həmin cinayətkarların cəzalarını almaları üçün bütün addımların atılacağını bildirib.

Qeyd edək ki, beynəlxalq aləmdə hərbi cinayətlərin mühakimə olunmasının zəruriliyi etiraf edilsə də, bu hərəkətlər çox vaxt cəzasız qalır. Bu onunla bağlıdır ki, ölkələr çox vaxt öz liderlərini mühakimə etməkdən imtina edirlər [5, s.220]. Belə olan halda, beynəlxalq silahlı münaqişə sayılan İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı törədilmiş hərbi cinayətlərə görə məsuliyyətin necə olması sualı yaranır. Cenevrə Konvensiyalarının qanun pozuntusuna görə müəyyən etdiyi məsuliyyət mexanizminə görə, tərəflərdən biri müharibə qanunlarını kobud şəkildə pozarsa, müharibədən sonra yaradılacaq tribunal belə əmrləri verənləri məsuliyyətə cəlb edə bilər. Lakin indiki siyasi şəraitdə cinayətkarların belə cəzalandırılması real görünmür.

Eyni zamanda, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi vasitəsilə dövlətlərin bir-birinə və ayrı-ayrı şəxslərə dövlətlərdən şikayət edə biləcəyi bir prosedur var. Azərbaycan dövləti ilkin olaraq Ermənistanın törətdiyi hərbi cinayətlərlə bağlı dövlətlər arasında şikayətlərə baxılması mexanizminə müraciət edib. Bundan əlavə, hərbi cinayətlərin hər bir qurbanı pozulmuş hüquqlarının bərpası tələbi ilə AİHM-ə fərdi qaydada müraciət edə bilər. İndiki şəraitdə belə bir prosedur ən real variant kimi görünür. Azərbaycan dövləti də öz vətəndaşlarının hüquqlarını təmin etmək üçün bu prosesdə fəal iştirak edir.

Müharibə 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya tərəfindən Üçtərəfli Bəyannamənin imzalanması ilə başa çatıb. Müqaviləyə əsasən, Qarabağ bölgəsində 1960 hərbçi, 90 zirehli transportyor, 380 avtomobil və xüsusi texnika yerləşdirilib. Bundan əlavə, atəşkəs rejiminə əməl olunmasına nəzarət etmək üçün Ağdam rayonunda Rusiya-Türkiyə birgə atəşkəs müşahidə mərkəzi yaradılmışdır. Türkiyənin sülh prosesində iştirakı bölgədə davamlı sülhün təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və üçtərəfli bəyanat hərbi əməliyyatlara son qoyan mühüm sənədə çevrilib [3, s.9].

Noyabrın 10-da qəbul edilmiş Üçtərəfli Bəyannaməyə əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarır və Azərbaycan tərəfi Ermənistanla yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqə kimi istifadə olunacaq Laçın dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Qarabağda. Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və regionda infrastrukturun inkişafı ilə bağlı genişmiqyaslı proqrama start verib və bu prosesdə bir çox beynəlxalq şirkətlər iştirak edir. 10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyannamənin bütün müddəalarının, o cümlədən təhlükəsizlik və

iqtisadi əməkdaşlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən 4 və 9-cu maddələrinin həyata keçirilməsində hələ də problemlər və çətinliklər mövcuddur. 10 noyabr 2020-ci il tarixli sazişin 9-cu maddəsində açıq şəkildə qeyd olunur ki, regionda bütün kommunikasiyalar, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan regionu arasında rabitə blokdan çıxarılacaq. 9-cu maddənin dəqiq mətni belədir: "Rayonda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa olunacaq. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətini təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyinə təminat verir.

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, ümumilikdə 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsinin tərəflərindən biri olan Ermənistan çoxsaylı hərbi cinayətlər törədib, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobud surətdə pozub. Bu hərbi cinayətlər bir daha göstərir ki, Ermənistan beynəlxalq hüquqa hörmət etməyən işğalçı dövlətdir. Bu cinayətlərin təşkilinə görə məsuliyyəti Ermənistanın hərbi-siyasi hakimiyyəti daşıyır və onların təqibi təmin edilməlidir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu cinayətlərin cəzasız qalmasına imkan verməməli, cinayətkarların cəzalandırılması üçün sadalanan bütün mümkün mexanizmlərdən istifadə edərək Azərbaycana dəstək olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə X. (2021). İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayətlərinin təhlili, məqalə. https://lawels.com/
2. Əliyev Ə.İ. (2018). Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: Hüquqi təhlil. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.
3. Cəfərova E., Bağırov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. (2021). 44 günlük Qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr, Air Center, Bakı s.36.
4. Məcidli S.T. (2018). Azərbaycanlılara qarşı törədilən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər (1918-2018-ci illər), Bakı.
5. Lupu A.A., Oskina İ.Y. Mejdunarodnoye uqolovnoye pravo: Uchebnoye posobiye / M.: İzdatelsko-torqovaya korporasiya "Dashkov i K"
6. Esmira Cəfərova, "Rus hərbi yüklərinin Ermənistana daşınması: Eskalasiya təhlükəli həddə çatırmı?", Euractiv, 31 avqust 2020, https://www. euractiv.com/ section/azerbaijan/opinion/russian-military-shipments-to-armenia-a-dangerous-escalatio
7. İlham Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75 -ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış etdi", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet saytı, 24 sentyabr 2020, https://en.president.az/articles
8. https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan
9. https://oc-media.org/ru/seryznye-narusheniya-gumanitarnogo-prava-vyyavleny-vo-vtoroy-voyne-v-nagornom-karabakhe/
10. https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/294046/
11. https://eurasia.amnesty.org/2020/10/21/azerbajdzhan-i-armeniya-narushayut-mezhdunarodnoe-gumanitarnoe-pravo-ispolshhuya-reaktivnye-sistemy-zalpovogo-ognya-amnesty-international/
12. https://www.hrw.org/ru/news/2020/09/30/376532

Rəyçi: prof. R.Məmmədov

Göndərilib: 19.02.2022 Qəbul edilib: 14.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/133-137

Shabnam Humbat Hasanli
Baku State Universitet
master
hesenlisebnem92@gmail.com

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract

The European Court of Human Rights (ECHR) is an international tribunal established in 1959 under the auspices of the Council of Europe, an international organization. The Court is a judicial body to which individuals, communities, legal entities and other States may apply under certain procedures and rules in the event of a violation of the fundamental rights provided for in the European Convention on Human Rights and its Additional Protocols. The 47 members of the Council of Europe recognize the jurisdiction of the European Court of Human Rights.

Although the use of the Council of Europe's flag by the European Union today is confusing, the European Court of Human Rights is a body of the Council of Europe, an almost separate international organization, and not of the European Union. However, the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights are indispensable minimum standards for the European Union. All this is the topic of the article “International legal status of the European Court of Human Rights” is very relevant today.

Key words: *Europe, human rights, judiciary, international law system, ECHR*

Şəbnəm Hümbət qızı Həsənli

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Beynəlxalq Hüquqi Statusu

Xülasə

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) 1959-cu ildə beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurasının nəzdində yaradılmış beynəlxalq məhkəmədir. Məhkəmə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və onun əlavə protokolları ilə təmin edilən əsas hüquqların pozulması halında fiziki şəxslərin, icmaların, hüquqi şəxslərin və digər dövlətlərin müəyyən prosedur və qaydalar çərçivəsində müraciət edə biləcəyi məhkəmə orqanıdır. Avropa Şurasının 47 üzvü Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanıyır.

Bu gün Avropa İttifaqının Avropa Şurasına məxsus bayraqdan istifadə etməsi müxtəlif çaşqınlıqlara səbəb olsa da, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Avropa İttifaqının deyil, demək olar ki, ayrıca beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurasının orqanıdır. Bununla belə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin məhkəmə təcrübəsi Avropa İttifaqı üçün əvəzolunmaz minimum standartları təşkil edir. Bütün bunlar “Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin beynəlxalq hüquqi statusu” adlı məqalə mövzusu müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Açar sözlər: *Avropa, insan hüquqları, məhkəmə, beynəlxalq hüquq sistemi, AİHM*

Introduction

In the second half of the twentieth century, especially after World War II, a number of important steps were taken in the field of international legal protection of human rights in many democratic countries, especially in European countries. First of all, after the severe consequences of the war and fascism, it became clear that domestic mechanisms alone are not enough to protect human rights. The idea of universal protection of human rights was first enshrined in the UN Charter. The Charter states that “the promotion and encouragement of respect for the fundamental rights and freedoms of all persons, regardless of race, sex, language or religion,” is one of the principal purposes of the United Nations (Article 1).

International Legal Status of European Court Of Human Rights

According to Article 55 of the Charter, States support the full respect for and observance of the fundamental rights and freedoms of all persons, regardless of race, sex, language or religion. All members of the Organization undertake to act jointly and independently with the Organization in order to achieve the objectives set out in Article 55 (Article 56).

However, it should be noted that the UN Charter does not list human rights and fundamental freedoms. To fill this gap, on December 10, 1948, the UN General Assembly adopted Resolution 217 (III), the Universal Declaration of Human Rights (Brownlie, 2008: 32).

The document, which consists of 30 articles, enshrines a number of civil and political rights, as well as economic, social and cultural rights. As we have already mentioned, after World War II, Western European countries saw their future in economic and political integration.

It is no coincidence that after the war, the regional system of international organizations aimed at developing cooperation in various spheres of modern life first appeared in Western Europe.

The oldest international organization in the European region is the Council of Europe. The organization is sometimes linked to a statement made in October 1942 by Winston Churchill, the head of the British Cabinet. The statement said: “I look forward to the establishment of the United States of Europe, which will significantly remove barriers between nations and enable them to move freely” (Dominique, 2009: 190 - 191).

These ideas, put forward by Churchill, resonated widely in Europe. In January 1949, at a meeting of the International Committee for the Unification of Europe, it was decided to establish a regional organization called the Council of Europe.

On 5 May 1949, the foreign ministers of Belgium, Denmark, France, Ireland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Norway, Sweden and the United Kingdom signed the Charter of the Council of Europe.

However, despite the decision of the Committee of Ministers, many members of the Consultative Assembly showed great interest in drafting a human rights convention for Europe.

Some delegates vehemently denied that the work done in Europe in the field of human rights would duplicate the work done in this area within the framework of the United Nations. They argued: “Despite the fact that the issue of human rights has been discussed at the UN for a long time, no clear mechanism has been developed in this area.

The weakness of the Universal Declaration of Human Rights is that it is legally binding. Discussion of the issue of human rights at the European level, unlike the UN, allows the preparation of a legally binding document.

On August 12, 1949, the Committee of Ministers agreed to include the issue of human rights in the agenda of the Consultative Assembly (Əliyev, 2012: 31).

On August 13, 1949, the following item was proposed to the Assembly: “The Assembly recommends that the members of the Council recognize the principle of collective responsibility for ensuring respect for fundamental human rights and freedoms in order to achieve the objectives set forth in Article I to accept and assume the following obligations (Əliyev, 2012: 33):

(a) Ensuring the inviolability of fundamental human rights and freedoms existing in the respective States prior to the signing of the Convention and guaranteed by the Constitution and other normative legal acts;

(b) The establishment of the European Commission of Human Rights and the European Court of Human Rights to ensure compliance with the provisions of the Convention.

Thus, after lengthy discussions, it was decided to send the draft European Convention on Human Rights to the Legal Committee of the Consultative Assembly. Later, that day (August 19, 1949) was described as “the day when the European Convention on Human Rights became an integral part of positive law (Kerbrat, 2010: 100)”.

On August 27, 1949, the Legal Committee unanimously declared that "although each state has the right to establish relevant norms for the protection of human rights within its territory, the collective guarantee of these rights allows these norms and their application to be civil."

However, the proposal to establish a Commission and a Court was not supported by everyone. On September 6, 1949, representatives from France and the United Kingdom proposed to reject the recommendation of the Legal Committee to establish a Court.

They were mainly opposed to granting individuals the right to file a complaint against the state concerned, arguing that this would undermine the sovereignty of states.

However, at the same time, many representatives stressed the importance of the establishment of the Court. After two days of intense debate, an amendment to the Convention, proposed by representatives from France and the United Kingdom on September 8, 1949, excluding the establishment of a Court, was rejected (Lawson, 2019: 292).

On the same day, the Advisory Assembly approved the report of the Legal Committee with 64 votes in favor, 1 against and 21 abstentions. The draft Convention, then approved by the Assembly, was submitted to the Committee of Ministers (Osmanczyk, 2018: 200).

On April 1, 1950, the Committee of Ministers decided to convene a conference of senior officials of the member governments.

The conference was held on June 8-17, 1950. The conference participants' report on the establishment of the court stated that seven states (Great Britain, the Netherlands, Turkey, Greece, Denmark, Norway and Sweden) were against it, and four states (Belgium, Ireland, Italy and France) were in favor of it.

Sweden came up with the idea of creating an optional court, and its compromise proposal was supported by eight states, with two states opposed. Nine states supported the right of individual complaints to the Commission, while three states expressed their views.

The Convention agreed on a list of fundamental human rights and freedoms, but disputes over the establishment of the Court and the right to individual appeal continued.

At this point, the draft Convention was returned to the Committee of Ministers. In August 1950, the Committee of Ministers decided that both the Court's jurisdiction and the individual appeal procedure should be optional (Rafael, 2010: 23).

Thus, on November 4, 1950, the Council of Europe adopted the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in Rome, and on September 3, 1953, eight Council of Europe member states (Denmark, Ireland, Iceland, Luxembourg), Norway, the United Kingdom, Germany and Sweden).

As stated in the preamble to the Convention, its participants set themselves the goal of taking "initial steps" to implement "certain rights" enshrined in the Universal Declaration of Human Rights.

Indeed, only some of the fundamental rights and freedoms enshrined in the Universal Declaration of Human Rights are enshrined in the Convention. However, one of the advantages of the Convention is that it is constantly evolving with new documents.

The Convention and its Additional Protocols have incorporated almost all civil and political rights into the European legal system. However, in valuing the European Convention on Human Rights, not only the rights and freedoms set forth therein, but also their guarantee mechanism must be considered. The French scientist K. Vasak writes about it: "The value of the Convention is not in the rights and freedoms listed there, but in its mechanism (Shaw, 2003: 66).

For the first time in human history, there is an international mechanism outside the state, and this mechanism reflects the common values of all mankind. "According to other scientists, "this mechanism is unique and constantly evolving (Shaw, 2003: 66)". The activity of the European Court is based on the European Convention on Human Rights. The Convention is a kind of "fundamental law" for the Court.

The European Convention on Human Rights can be called the most important achievement of the Council of Europe. As the official languages of the Council of Europe are English and French, the Convention is adopted in both languages and both texts are equally authentic. Most articles of the Convention are devoted to the organization and operation of the Court.

The novelty of the Convention was that it was the first time that individuals could apply to an international court. Prior to the adoption of the Convention, the judicial protection of the rights of individuals was the exclusive right of the States concerned (Shelton, 2000: 77).

Following the entry into force of the Convention, the protection of these rights was made possible by a specialized international court in accordance with its provisions. That is why the Convention can be called an unprecedented international agreement. Former European Court of Justice judge Fitzmores called the right of a person to appeal to an international tribunal from his government a “revolutionary concept (Thomas, 2007: 18)”.

Thus, the adoption of the European Convention on Human Rights was an important step in making the individual a subject of abuse of international law. As already mentioned, the international justice mechanism established under the Convention is based on compromise.

The essence of the compromise was that once a State Party has ratified the Convention, its jurisdiction does not automatically have the right to apply to the European Commission.

This required a special declaration of recognition of such right by the State concerned (as amended before the entry into force of Protocol 11 to Article 25 of the Convention). Of the states that ratified the Convention in 1950, the Netherlands in 1960, the United Kingdom in 1966, Italy in 1973, and France in 1981 recognized the right to individual appeal. The declaration undertakes not to impede the effective exercise of this right in any way (Tomkins, 2015: 77).

We have already noted that an important oversight mechanism has been established under the Convention - the European Court of Human Rights. From the historical point of view, the activity of the Court can be divided into several stages (Tomkins, 2015: 128):

The first stage can be called the period of formation of the Court. First of all, it should be noted that the Court came into force 9 years after the adoption of the Convention and 6 years after its entry into force, i.e. in 1959.

This is mainly due to the fact that ratification of the Convention by a State Party did not automatically mean recognition of the Court's jurisdiction. In this case, a special state statement was required. The first stage covers the middle of 1959-1970 (Tomkins, 2015: 70).

In 1959, the Court adopted its own rules of procedure and considered the first case in 1960-1961 (Lawless v. Ireland). Subsequently, the Court heard ten more cases. (“Wemhoff v. Germany”, “Nuemeister v. Austria”, “Stögmüller v. Austria”, “Matrnetter v. Austria”, etc.).

During this period, the legal position of the ship itself was determined. Already in 1962, in the second case (“De Becker v. Belgium”), the Court found that he did not control the national legislation of the states. Thus, the first stage was the stage of formation of the Court.

The second stage covers the mid-70s and late 80s. This stage is the period when the number of cases considered by the Court is increasing. During this period, the number of cases considered by the Court reached 200 (12). Already in the early stages of the second stage, it became clear that in the case law, the main place is occupied by individual complaints.

During this period, there was great sympathy for the Court among the European community, and the Court's rating rose rapidly. This stage can be called the period of improvement of the Court.

The third stage covers the end of 1990-1998. The main feature of this stage is that the number of cases considered by the members of the Council of Europe and in this connection by the Court has increased rapidly. As a result of the collapse of the USSR, 17 new members were admitted to the Council. Between 1990 and 1998, the Court issued about 700 rulings.

One third of the cases considered during this period fell to Italy, followed by France - 79 cases, Great Britain - 59, Austria - 54, Greece - 30, Turkey - 20, etc. This period is not only marked by the rapid increase in cases considered by the Court.

Protocol No. 9 to the Convention, adopted in 1990, which provides for the individual applicant to become a full participant in the proceedings, entered into force in 1994 (12).

The protocol provided for the individual to apply directly to the Court and to be personally represented in the Court. This, in turn, led to a change in the rules of procedure, which resulted in two regulations.

Regulation A applied to States which had not ratified Protocol No. 9, and Regulation B applied to States which had not ratified that Protocol. Regulation B also provided for the establishment of three-judge committees to decide whether a complaint had been accepted. However, during this period, the cases considered by the Court passed through the European Commission.

Conclusion

According to the results of the study, it should be noted that among the international mechanisms for the protection of human rights, the mechanisms operating in the UN system have a special place. These mechanisms are essentially universal contract mechanisms.

These mechanisms, which are important international oversight bodies in the field of human rights, are based on monitoring (ie, in a sense, monitoring this process) the implementation of the relevant international treaty at the national level. These mechanisms can also be called monitoring bodies because they perform monitoring functions. In addition, a number of mechanisms (for example, the Human Rights Committee, the Committee against Torture, the Committee for the Elimination of Racial Discrimination, etc.) have the authority to consider individual and interstate complaints of human rights violations.

References

1. Brownlie I, Principles of Public International Law (7th edn, Oxford University Press, 2008) ISBN 0-19-926071-0, 400 p.
2. Dominique C., 10e édition, 2009 ISBN 978-2-233-00561-8, 344 p.
3. Əliyev Z. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Bakı, 2012, 232 s.
4. Kerbrat Y.,"Droit international public" (10th ed., Paris, Dalloz, 2010) ISBN 978-2-247-0893-5,400 p.
5. Lawson, E.; Encyclopedia of human rights (2nd ed.) 2019, 455 p.
6. Osmanczyk, E. The encyclopedia of the United Nations and international relations. Taylor & Francis, 2018, 398 p.
7. Rafael Domingo Osle, The New Global Law (Cambridge University Press 2010), 299 p.
8. Shaw M. N., International Law (5th ed Cambridge University Press 2003), 459 p.
9. Shelton D. Remedies in International Human Rights Law. Oxford, 2000, 388 p.
10. Thomas P. Fredom from Poverty as a Human Right. Oxford university press, 2007, 406 p.
11. Tomkins A. The Committee of Ministers: Its Roles under the European Convention on Human Rights. European Human Rights Law Review, 2015, 262 p.
12. http://lawlibrary.info/az/books/GIZ2012-Az-Avropa-Insan-Huquqlari-M%C9%99hk%C9%99m%C9%99si.pdf - Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi 2022.

Rəyçi: h.f.d. E.Mirzəyeva

Göndərilib: 21.02.2022 Qəbul edilib: 18.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/138-142

Nicat Zaməddin oğlu İsmayılov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistratura
nicat_ismayilov.98@mail.ru

İSTEHLAK KREDİTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Hər bir ölkədə kredit ehtiyatlarının böyük bir hissəsinin formalaşmasında kommersiya bankları mühim rola malikdir. Kommersiya bankları eyni zamanda da müştərilərə müxtəlif növ maliyyə-kredit xidmətlərini təklif edir. Kommersiya bankları eyni zamanda da müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, kommersiya bankları əmanət, sığorta, köçürmə-hesablaşma, anderrayter, kredit, investisiya planlaşdırması, broker, kredit pulların emissiyası kimi müxtəlif funksiyaları həyata keçirir. Tədqiqat işinin əsas istehlak kreditinin mahiyyəti və əsas xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq olunmasıdır.

Açar sözlər: *kredit, istehlak krediti, problemli kreditlər, kommersiya bankları*

Nijat Zamaddin Ismayilov

Significance and characteristics of consumer credit

Abstract

Commercial banks play an important role in the formation of a large part of credit reserves in each country. Commercial banks also offer a variety of financial and credit services to customers. Commercial banks can also perform various functions. Thus, according to some authors, commercial banks perform various functions such as savings, insurance, transfer-settlement, underwriting, credit, investment planning, brokerage, issuance of loan money. The main research work is to study the theoretical and methodological basis of the essence and main characteristics of consumer credit.

Key words: *credit, consumer credit, problem loans, commercial banks*

Giriş

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi məna ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalarını verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərtilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtəənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərinin dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir (Cavadov A.M., 2012: s.25).

Kredit anlayışı iqtisadiyyatın mühim tərkib hissəsi və əsas kateqoriyasıdır. O, istehsal müəssisələrinin elementlərindən biri olmaqla, əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalların hərəkətində əsas rol oynayır. Kredit həmçinin mənfəət, qiymət, pul, valyuta kursu, tədiyyə balansı kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. 2013: s. 67).

Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi- krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi alaraq pul verən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir.

Bank məhsulları əsasən xidmətlərdir. Burada müştəri məmnuniyyəti əmlaka sahib olmaqdan qat-qat üstündür. Tək bir xidmət bəzən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün müxtəlif bazar seqmentlərinə müraciət edə bilər. Məsələn, kredit kartları bəzi sosial-iqtisadi qruplar tərəfindən hesabların ödənilməsi üsulu kimi qəbul edilir, digərləri isə (aşağı gəlirlilər) bunu ödənişi gecikdirmək və ya kredit əldə etmək üsulu kimi qəbul edirlər (Catalca, 2010: 18-19).

Analiz

Müştərilərin sayı artdıqca banklar innovasiyalar vasitəsilə əlavə dəyər yaratmaq üçün müsbət sosial və ya ətraf mühitə təsir göstərən məhsul və xidmətlər axtarırlar.

Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanlarının tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyekti kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Banklar kreditlə bağlı olan məhsullarının bir qismini kredit kartlar vasitəsilə əhaliyə təqdim edirlər. Deməli onda bankın verdiyi kredit bank xidmətinə aid edilirsə, kredit kartlar isə bank məhsulu hesab olunur.

Kredit kartlarının inkişafı araşdırıldığında dünyada ilk kredit kartının 1894-cü ildə ABŞ-da Hot Credit Teller şirkəti tərəfindən istifadəyə verildiyi görülür. 1930-1940-cı illər arasında ABŞ-da bir çox müəssisə, xüsusilə Sears, Macy's və Goldwaters kimi böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartı funksiyaları olan kartlar buraxmağa başladılar. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1950-ci illərdə Diners Club, American Express və Carte Bianche adlı müəssisələr imza ilə debet və ön tərəfində qabartma hərfləri olan slip çəkmə üsuluna əsaslanan ilk müasir kredit kartlarını bazara təqdim etdilər. Daha sonra, 1960-cı ildən etibarən Bank of America tərəfindən buraxılan və VISA adlı kredit kartı ABŞ bazarında üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu tarixdən etibarən kredit kartlarının bu ölkənin hüdudlarından kənarda istifadəsi 1966-cı ildə İngiltərədə Barclay's Bank tərəfindən Avropada ilk kredit kartının buraxılmasına səbəb oldu (Borowsky, 1994: 60).

İlk illərdə kredit kartları haqqında heç bir məlumatın olmamasından yaranan problemlər və narahatlıqlar var idi. Ayrı-ayrı şəxslər kredit kartı ilə ödəniş etməyin onlarda pulun olmadığı təəssüratı yaradacağından qorxurdular. Bundan əlavə, kredit kartı tətbiqinin vacib hissələrindən biri olan məlumatların işlənməsinin o dövrlərdə kifayət qədər səviyyədə olmaması kredit kartlarının inkişafını ilk vaxtlarda çətinləşdirirdi. Ancaq 1980-ci illərin son dövründə kompüterləşmə və istehlak cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin artması ilə Türkiyədə kredit kartı tətbiqi sürət qazandı.

Kart sahibi tacirdən əmtəə alır, tacir müəyyən gün pulu bankdan alır və bank bu məbləği müştərinin adına açılmış cari hesaba son ödəniş tarixinin dəyəri ilə, hansını müəyyən edir və hansını müştəriyə, yəni kart sahibinə bildirəcək. Bu son ödəniş günü kart sahibinin bu xərci faizsiz ödəyə biləcəyi son günə aiddir. Kart sahibi xərclərin bütün məbləğini və ya ödəniləcək minimum məbləği ödəməklə müəyyən faiz müqabilində öz xərclərini kreditləşdirə bilər (Teoman, 1996; 51).

Debet kartları bankomatlarda və alış-verişdə istifadə olunan kartlardır. Ümumiyyətlə, bütün banklar öz əmanətçilərinə ATM kartları adı altında və kredit kartı adı ilə plastik kartları təklif edirlər. Ən çox yayılmış kredit kartları Visa, Mastecard və American Express-dir.

Viza klassik kartlar. Bunlar bankların həyata keçirdiyi siyasətlərə əsasən ölkə daxilində və xaricdə istifadə edilən, müxtəlif bankomatlardan və ya bank filiallarından alış-veriş və nağd pul çıxarmaq üçün istifadə olunan kartlardır. Banklar həmçinin müxtəlif riskləri (məsələn, başqaları tərəfindən istifadə olunmaq kimi) azaldaraq, öz kartlarını şəkilli və imzalı və müxtəlif adlarla təqdim edə bilərlər.

Visa Gold kartlar. Bunlar bankların öz prestijli müştərilərinə verdiyi, bankların siyasət və sistemlərinə uyğun olaraq ölkədaxili və xaricdə istifadə oluna bilən, müqavilə bağlamış banklar, maliyyə qurumları və şirkətlərlə alış-veriş və nağd pul çıxarmada istifadə olunan yüksək limitli kartlardır.

Visa firması (Brend) loqosu olan kartlar, müqavilə bağladığı şirkətlərin loqolarının yer aldığı və kart sahiblərinə müxtəlif üstünlüklər təmin edən və bütün viza kartı əməliyyatlarının edilə bildiyi kartlardır (Öztürk, 2001; 43).

Visa Türkiyə kart sayına görə Avropanın üçüncü ən böyük bazarıdır. Türkiyə bazarındakı kartların sayı Visa Europe Ltd.-dəki kartların ümumi sayının 10%-ni təşkil edir. Türkiyədə şəxsi istehlak xərclərində Visa-nın payı 9,3% təşkil edir. Visa vasitəsilə illik əməliyyat həcmi 32 milyard avrodan çoxdur. Visa Türkiyədə ödəniş sistemləri sənayesinin inkişafında və dəstəklənməsində mühüm rol oynamışdır. O, Visa üzv banklarına EMV uyğun çip kartlarına keçid üçün maksimum dəstək verir. O, Türkiyədə təhlükəsiz onlayn ödəniş əməliyyatları üçün ümumi platformanın yaradılmasında liderlik edir. Türkiyədə 25 üzv bankla fəaliyyət göstərir. 2004-cü ilin sentyabr ayının sonuna olan məlumata görə, Türkiyədə 26,8 milyon Visa markalı kart və 800.000-dən çox qəbul nöqtəsi var (http//www. bkm. com.tr).

Mağazaların banklar vasitəsilə müştərilərə təklif etdiyi ödəniş vasitəsidir. Mağaza kartları yalnız kartı verən mağazalarda etibarlıdır. Mağazalar müştərilərinin kartlarından istifadəni yaxşılaşdırmaq üçün şəbəkələr də inkişaf etdirir. Mağaza kartlarının kredit kartları kimi nağd pul çıxarma xüsusiyyəti yoxdur, lakin müştərilərə kartı verən mağazadan kreditlə alış-veriş etmək imkanı yaradır. Amerika və Avropa ölkələrində pərakəndə satış qrupları arasında geniş istifadə olunan mağaza kartlarının tətbiqi ölkəmizdə də iri şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Pərakəndə satıcılar müxtəlif yollarla kredit verirlər. Bəziləri, faktura tarixindən sonra iki-üç həftə ərzində ödənilməli olan aylıq və ya opsion hesabları şəklindədir. Digərlərində isə kart sahibinin aylıq ödənişinin 20, 30 misli limiti var. Bununla belə, mağazaların kredit limitləri və faiz dərəcələri ilə bağlı qaydalar çox fərqlidir. Bu tip kart emitent mağazasına yaxşı nümunə İngiltərədəki Marks & Spencer mağazasıdır. Marks & Spencer 1985-ci ilin may ayında ümummilli kredit kartı tətbiqinə başladı və həmin ilin birinci yarısında yarım milyondan çox mağaza kartı buraxdı.

Xidmət keyfiyyətinin tərifi ilə bağlı hələ konsensus olmasa da, üç tərifin olduğu müəyyən edilmişdir (Gözlü, 1994; 33). Bunlardan birincisinə görə, xidmət keyfiyyəti müştərinin gözləntilərinin faktiki xidmət göstəriciləri ilə müqayisəsidir. Gözləntilər müştərilərin keçmiş təcrübələrinə əsaslanır. Digər tərəfdən, xidmət performansına obyektlər, xidmət prosesi, avadanlıq, iş dizaynı, işçilər üçün mükafat və həvəsləndirmə proqramları, menecerlərin planları və qərarları təsir edir. Bu idarə oluna bilən amillərlə yanaşı, istehlakçı davranışı, iqlim, rəqiblərin təsiri və performansı kimi idarə olunmayan amillər də xidmət keyfiyyətinə təsir göstərir.

Müasir dövrdə istehlak kreditilərinin verilməsi kreditorlarla borcalan arasında razılaşdırılan müqavilə əsasında baş verir. Bu, kredit müqaviləsindəki ümumi qaydalara əsaslanır, predmetini isə borc verilən dəyərtəşkil edir. İstehlak kreditinin faizlərlə bərabər qaytarılması müqavilənin şərtlərində təsbit olunur. Həmçinin, ödənişlərin möhlətlə istifadəolunması informasiyalarına da rast gəlmək olar. Əgər istehlak krediti ilə əmtəə almaq istənilirsə, həmçinin ticarət mərkəzlərinin xidmətlərindən də faydalanmaq olar.

Kommersiya bankları isə istehlak məqsədlərində pul formasında ssudalar verə bilər. İstehlak krediti, onun vasitəsi ilə satılan və şəxsi ehtiyaclar üçün uzun müddət istifadə oluna bilən əmtəələrdən ibarətdir. Misal olaraq, əsas istifadə olunanlar: avtomobil, mebel, ev üçün elektrik avadanlıqları, kompyuter, telefonlar və s. qeyd oluna bilər.

Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında banklar haqqında qanunlarda istehlak kreditlərinin mənalandırılması və təsnifləşdirilməsi verilmir. «Banklar haqqında» qanuna müvafiq olaraq yalnız alınmış lisenziyada göstərilmək şərti ilə, istehlak kreditləşdirməsi bankların fəaliyyət sahəsində icazə verilən bir fəaliyyətdir. Yəni, bankların istehlak kreditləşdirilməsini təşkil etməyi dünya təcrübəsinə uyğun olaraq edilir.

Müvafiq olaraq, Azərbaycanda istehlak kreditlərinin verilməsinə və istifadə olunmağına əhalinin ehtiyacı duyduğu kimi, kommersiya banklarının da marağı var. Həmçinin qeyd edim ki, xarici praktikada istehlak kreditinin əhatə dairəsində fərqliliklər müşahidə olunur. Hal-hazırda, Azərbaycan

Respublikasında istehlak kreditlərinin (bütün kredit növlərinin) verilməsində əsas normativ akt Mərkəzi Bankın hazırladığı «Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları» (Təsdiqi: 18 noyabr 2008-ci il, protokol №34; 15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə) hesab olunur. Bu qaydalara görə, «Kredit strategiyasına əsaslanaraq banklar bütün kreditlər üzrə həm kreditlərintəqdim olunması, həmdə onların monitorinqi və nəzarət üzrə ayrıca qaydalar müəyyən etməlidirlər. Əgər bank tərəfindən verilməyən hər hansı kredit növünə tələbat yaranarsa, bank yeni prosedur qaydaları müəyyən etməlidir.

İstehlak kreditlərinin verilməsi müddəti bankların sərbəst müəyyən etdiyi qaydadır. Ölkəmizdə təcrübədə adətən 1 aydan 24 aya qədər müddət ərzində istehlak ssudalarının verilməsi müşahidə olunur. Hər hansı bank öz istəyi ilə və imkanlarına görə daha artıq müddətin tətbiq edilməsi mümkündür.

Baxmayaraqki, İstehlak kreditlərinin verilməsi müddəti müxtəlif ola bilər, kreditin ödənişinin ümumi vaxtının müddətlərə bölünməsi və yaxud müddətlərə bölünmədən vahid vaxt qoyulması halları mümkündür. Bu məsələyə bir sıra ölkələrdə böyük əhəmiyyət verilir və istehlak kreditlərinin təsnifatı səviyyəsinə yüksəldilir. Bəzi ölkələrdə isə, istehlak kreditinin birdəfəyə və yaxud müddətlərə bölünərək ödənilməsinə ssudaların qaytarılması metodu kimi qəbul edilir.

Hissə hissə ödənilməyən kreditlərin xüsusiyyəti – belə kreditlərdə həm borcun, həmdə faizlərin qaytarılması eyni zamanda baş verir. Xarici təcrübədə bu tip kreditlərə “bridjing” kreditini misal şəkmək olar. Bu zaman fşəxsə yeni mənzil ilə köhnə arasında olan məbləğ fərqi verilir. Əgər kreditlər ödənişlərinin bölünmə metodu ilə verilirsə ödənişlər ayda 1 dəfə, vəya ayda 2 dəfə eyni məbləğlərlə ödənilir. Bu prosesin eynisi müddətlər saxlanılmaqla müxtəlif dövrlərdə ödənişin fərqli qaydasının müəyyən olunmasıdır. Ödənişin müqavilənin qüvvədə olanda qaytarılması bu proseslə eynilik təşkil edir. Əgər ssuda ödənişinin müddətlərə ayrılmadan yerinə yetirilsə, borcun və faizlərin qaytarılması birdəfəlik, və bu müqavilədə təyin olunan zamana görə başa çatdırılır. Bank sektorunun işçiləri əsasən kreditin aylar və kvartallara görə ödənilməsini təmin edirlər.

Təbiiki, kredit məbləğlərinin müddətlərlə hissə-hissə ödənilməsi daha real və səmərəli olsada, müəyyən səbəblərə görə ssudaların birdəfəlik qaytarılmasını üstün tutan müştərilərin olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Müqavilə bağlananda bu məsələ qarşılıqlı maraqlara görə öz həllini tapır. Müddət ərzində qaytarılan kreditlər isə ya bərabər hissələrlə (aylıq, rüblük və s) və ya müxtəlif məbləğlər ilə müəyyən edilən vaxt çərçivəsində qaytarılır. Kredit hissələrlə qaytarılırsa müqavilədə ümumi məbləğ hissələrə bölünərək əks etdirilir. İstehlak kreditlərinin verilməsi zamanı banklar borcalanlar qarşısına müxtəlif tələblər qoya bilər: yaş həddi, daimi gəlirin olması, son iş yerində staj və s. Ölkəmizdə 21-65 yaş həddi vətəndaşlara istehlak krediti təqdim olunur.

Kreditlərə faizlərin əlavə edilməsi də müxtəlifliyə malikdir: ssuda təqdim edilərkən faizlərin əlavəverilməsi, kreditin ödənilməsi zamanı faizlərin verilməsi və faizlərin ödənilmə müddəti çərçivəsində hissələrə bölünərək verilməsi. İstehlak kreditlərinin bir neçə növü mövcuddur: təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün olan kreditlər, təmir məqsədi ilə verilən kreditlər, istirahət, müalicə üçün verilən kreditlər və s. Hər növün özünəməxsus üstünlükləri var. Təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün olan kreditin (bu kredit məqsədsiz verilən kredit də adlandırılır) üstün cəhəti odur ki, borcalan nağd pulu bilavasitə alır və ilkin olaraq haqqın ödənilməsi və pulun hansı məqsədlə xərclənməsi barədə məlumat vermək məcburiyyəti yoxdur. Bu kredit növü bəzən ipoteka kreditindən və avtomobil alınması üçün olan kreditdən daha sərfəli olur.

İstirahət üçün verilən kreditlər xarici ölkələrə turist səfəri zamanı maliyyə problemlərini həll edir. Pul vəsaitlərinin məhdudluğunu nəzərə alaraq seçim qarşısında qalmaq olar: qənaət edərək daha ucuz olan tur paket götürmək və ya səfəri təxirə salmaq. Hal hazırda ödənişi hissə hissə müddətlə ödənilən tur paketlər mövcuddur ki, hansı üçün ilkin olaraq haqq ödənilir qalan məbləği səfər başa çatdıqdan sonra ödəmək imkanı olur. Bəzi banklar isə istirahət kreditini ayrıca növ kimi ayırmır.

Müasir zamanda təmir işlərinə kifayət qədər çox rast gəlirik və bu proses böyük məbləğ tələb edir. Bu kredit növünü təqdim edərkən banklar adətən təmir edilən mənzili girov kimi götürür. Təmir üçün verilən kreditin təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün verilən kreditdən fərqi faiz dərəcələrini nisbətən aşağı olmasıdır (illik 16-17%). Başqa kredit məhsulları ilə müqayisə etsək "Təmir Krediti"-nin başlıca üstün cəhəti odur ki, müştərilər təmir üçün pul vəsaitini birdəfəlik deyil, təmir işləri gedərkən alır. Bununla da, faizlərdə qənaət olur və faiz ancaq kreditin alınan və istifadə olunan hissəsinə hesablanır.

Nəticə

İstehlak kreditinin prinsipcə mahiyyəti əhaliyə istehlak üçün üçün təqdim olunan kreditlərdir. Yəni, hər hansı əmtəə, xidmət insanlara ödənişin möhlət hüququ ilə verilməsini ifadə edir. İstehlak krediti dünya təcrübəsində ticarət mərkəzləri, bank və digər kredit-maliyyə təşkilatları tərəfindən verilməsi qaydaları ayrı-ayrı ölkələrin müvafiq olaraq qanun və adətlərinə əsaslanır. Təbiiki, kreditor və borcalanların xüsusiyyətləri, istəkləri nəzərə alınır. Çünki bu hallarda bank qanunvericiliyində detallaşdırılan tələblərin, sahibkarlıq fəaliyyətində isə bərk məhdudiyyətlərin qoyulması ilə bazar iqtisadiyyatının prinsipləri pozulmuş olar.

İstehlak kreditləri əməyin effektivliyini çox yaxşı stimullaşdırır. Əmək haqqını aldıqdan sonra, xüsusən uzunmüddətli istifadə üçün malların alınmasına vəsait çatmayanda əhali həmin malları istehlak kreditləri vasitəsi ilə alır. Təbiiki, hər bir kredit götürən şəxs ödənişi həyata keçirə bilmək üçün uzun müddət iş yerindən ayrılmaq istəməyəcək. Yalnız bu zaman şəxs özünü krediti ödəmək qabiliyyətində, inamlı hiss edəcək.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehlak kreditləri müddətli olaraq istehsalın həcmini artırmasına, yüksək konyukturanın yaradılmasına baxmayaraq, onların düzgün verilməməsi istehsalın əhalinin ödəniş qabiliyyətindən kənara çıxmasına və nəticə etibarı ilə iqtisadi krizislərə gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. Bank işi ilə elektron bankçılıq. Bakı 2013, 420 s.
2. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. “Bank işi”, Dərslik - 2017, 510 s.
3. Bağırov M.M. “Banklar və bank əməliyyatları” Dərslik. 2014, 480 s.
4. Bəşirov R.A. “Bank işi” Dərslik. 2017, 420 s.
5. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 2012, 480 s.
6. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014, 120 səh.
7. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. 2016, 346 s.
8. Əliyev M.F., Bank islahatları ilə vahid reytinq sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2016-ci il, №3-4.
9. Hacıyeva L.A. “Xidmət sahələrinin marketinqi” Dərs vəsaiti - Bakı, 2017. 276 səh
10. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 2017. səh.480.

1. Muratoglu, Cem. Marketing and Sales in Retail Banking. Banks Association of Turkey Publications: Istanbul, 2018.
2. Ocal, Tezer. Banking sector. Turkish Economy “Sectoral Developments”, Turkish Economy Institution Publications, Ankara, 2018.
3. Ozturk, Sevgi Ayshe. Service Marketing, Anadolu University Faculty of Business Publications, No:1028, Eskishehir, 2018.
4. Teoman, Omar. Legal Credit Card Application. Economic Bank Educational Publications: Istanbul, 2016.
5. http//www.bkm.com.tr

Rəyçi: dos. G.Musayev

Göndərilib: 18.02.2022 Qəbul edilib: 14.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/143-147

Hürnisə Nizami qızı Bağırzadə
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
baghirzade1997@gmail.com

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR VƏ ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun dəyərləri daim dəyişir, yeni dəyərlər köhnələri sıxışdırıb çıxarır. Ailənin tarixi inkişafı buna əyani sübutdur.

Məqalədə qeyd edilmişdir ki, ailə sosial institut kimi onun hər bir üzvü tərəfindən sosial normaların mənimsənilməsini, ona əməl edilməsini izləyir və nəzarət etmək funksiyasını yerinə yetirir. İrəli yaşda qadınlar daha aktiv, kişilər isə əksinə passiv olurlar.

Sonda qeyd olundu ki, əgər gənc zamanın tələblərinə asanlıqla uyğunlaşırsa, yaşlılar isə bunu çətinliklə, dərk edirlər.Yaşlıların ənənəvi prinsiplərə əməl etdiyi halda, bu plandakı gənclər daha müasirdir. Gənclərin və yaşlıların fərqli dünyagörüşü təbiidir, xarakter xüsusiyyətləri ailənin yaradılmasında, ailədaxili münasibətlərin qurulmasında özünü göstərir. Bütün bu səbəblər araşdırılmalı, daha da insanların maariflənməsinə yönəldilməlidir.

Açar sözlər: *ailə, uşaq, cəmiyyət, münasibət, tərbiyə, valideyn*

Family relations and its current state

Abstract

As a society develops, its values are constantly changing, and new values displace the old ones. The historical development of the family is a clear proof of this.

In the article it has noticed, that the family as a social institute carries out function of mastering of social norms by its each member, followings by it, and the control item. In advanced age of the woman there are more active, and men, on the contrary, passive.

In the conclusion it has noticed, that if the youth with ease adapts for time requirements the elderly perceive it hardly. If the elderly adhere to traditional principles, the youth in this plan is more modern. The outlook, interests is natural, features of character of youth and older persons have been show at family creation, construction of intrafamily relations. All these reasons should have been investigate, and further directed on education of people.

Key words: *family, child, society, attitude, upbringing, parent*

Ailə insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təkrarsız institutudur**.** Hər bir xalqın və cəmiyyətin mükəmməlliyi ailədən, iki şəxsin qarşılıqlı anlaşıb qurduqları yuvadan başlayır.Elə buna görə də, tərbiyənin özülü ailə yuvasında qoyulmalıdır ki, uzun ömürlü və davamlı olsun. Ailə tərbiyə əsasları üzərində qurulmursa, cəmiyyətin əxlaqlı olması da mümkün deyildir. Qüsursuz bir təlim və tərbiyə ideal insan yetişdirməkdə vacib amil olsa da, ailə tərbiyədə oynadığı roluna görə həmişə öz əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun dəyərləri daim dəyişir, yeni dəyərlər köhnələrini sıxışdırıb, aradan çıxarır. Ailə institutunun tarixi inkişafı buna əyani sübutdur. Qədim dövrlərdən indiyə qədər ailə və nikahın tədqiqi bir çox elmlərin diqqətində olmuşdur və müasir zamanda ailə institutunun tədqiqinin tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat, demoqrafiya, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya və s. elmlər tərəfindən həyata keçirilməsi onun insan həyatında çox önəmli, əhəmiyyətli rolunu bir daha təsdiq edir. Hər bir tarixi mərhələdə cəmiyyətdə özünü göstərən inkişaf, yaranan problemlər, dəyişikliklər ailədə də öz əksini tapmışdır. Keçmişdə Azərbaycanda ailə münasibətlərinin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur, əvvəllər mövcud olan adət-ənənələrin heç də hamısına bu gün rast gəlmək olmur.

Ailənin təkamül prosesinə nəzər salsaq: ailənin dəyişməsi promiskuitetdən (nizamsız cinsi münasibətlərdən) başlayaraq, qrup evliliyi, matriarxat və patriarxata, monoqomiyaya qədər təkamül yolu keçmişdir. Etnoqrafik tədqiqatlara əsaslanaraq insanlıq tarixini üç dövrə bölmək olar: vəhşilik,barbarlıq və sivilizasiya. Onlardan hər biri qadın və kişi münasibətlərinin dominant formasına, ailəsinə, özünəməxsus ictimai instutlarına malik olmuşdur. (1,s 4)

Dünya miqyasında çox sürətlə inkişaf edən qloballaşma nəticəsində mədəni dəyərlərin müxtəlif ölçülü deformasiyalara məruz qalması ailə tərbiyəsinin milli əsaslarını zəifləmişdir. Bütün bunların qarşısını almaq üçün, xalqın uzun əsrlər boyu ailə tərbiyəsi sahəsində toplanmış, həyati təcrübədə özünü doğrultmuş zəngin pedaqoji irsi öyrənilməli və çağdaş tərbiyə işində istifadə olunmalıdır.

Uşağın mükəmməl şəkildə, cismi, əqli, hissi və digər yönlərdən gözəl bir insan, şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə mühitinin vacibliyi danılmazdır.

Eyni zamanda uşaq tərbiyəsi zamanı onlara mənəvi dəyərlərin aşılanması üçün ailə mühiti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdə ailənin yeri: Qeyd etməliyik ki, uşaqlar arasında fərqə yol verilməməlidir. Ana və ata uşaqların hər birinə fərdi yanaşmağı bacarmalıdır. Ailə fərdləri ilə birlikdə cəmiyyətin kiçik bir üzvüdür. Ailə cəmiyyətin əsas sütununu təşkil edir. V.Sısenkonun fikrincə, ailədə ər-arvad arasında hər hansı bir münaqişə maraqların, tələbatların, baxışların və təsəvvürlərin qarşıdurmasıdır. Bu müddəadan çıxış edərək, o göstərir ki, nikaha daxil olan qadınla kişinin hər biri özlüyündə potensial psixi zərbə amili ilə çıxış edir. Ailə canlı təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada, məsələ heç də ailədə münaqişələrin olub-olmamasında deyildir. Bu, müəyyən mənada təbii haldır. Ən başlıca məsələ münaqişənin mənəvi məzmunudur. Psixi zərbə anlayışı ailə çərçivəsində insan münasibətlərinin formalaşmasından, iki “Mən”in “Biz”ə çevrilməsindən gedir.

S.A.Suxomlinski yazır:*“*Mən getdikcə daha çox inanıram ki, yeniyetmələrin əxlaqi siması insanın uşaqlıq illərində necə tərbiyə olunmasından, anadan olandan 10–11 yaşına kimi qəlbinə nə doldurduğundan asılıdır” Öz təbiətinə görə uşaqlıq yaşı valideynlərə və tərbiyəçilərə uşaqların verdiyi çətinlikləri verə bilməz. Uşaqlar, obrazlı deyilərsə, bir çiçəkdir: onun gözəlliyi bitkiyə qulluq edilməsindən asılıdır. Çiçəyin gözəlliyi üçün ona, açılmağa başlamazdan xeyli əvvəl qayğı göstərmək lazımdır.” (2, s 637)

Ailə kiçik qrupdur. Qrup isə adətən, paritet olmur, yəni onun üzvləri arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər bərabərlik əsasında, rəhbərlik və tabelik elementləri olmadan qurulmur. Ər və arvad o zaman ailə başçısına çevrilir ki, onun mənəvi nüfuzu həyat yoldaşı tərəfindən qəbul edilir. Bu proses adətən müxtəlif konfliktlərlə müşayiət olunur. Bəzi müəlliflər onu nikah adaptasiyası, bəziləri isə, obrazlı şəkildə *“ailə hakimiyyəti uğrunda mübarizə”* kimi xarakterizə edirlər. *“Psixi Zərbə“* amili də adətən bu zaman özünü göstərir. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələdə açıq və gizli münaqişələrin tez-tez təzahür etməsi də bununla bağlıdır. (3, s 337).

Təcrübə göstərir ki, maddi təminatı yüksək olan ailələr xoşbəxt ailələr deyildir. Bəlkə də yüksək maddiyyat, qəribə də olsa, ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır. Maddi problemlər ailənin sarsılmasının başlıca amilləridir. Qadın və kişinin bir-birindən iqtisadi baxımından asılı olması da məsələnin başqa bir tərəfidir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uğursuz ailə mühitində böyüyən uşaqlar böyüdükdən sonra uğurlu ailə qurmaqda çətinlik çəkirlər.

Psixoloqların sübut etdiyi digər bir həqiqət ondan ibarətdir ki, bir yaşın sonuna qədər uşağın yalnız şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsası qoyulmur, həm də gələcək inkişafının sürəti müəyyənləşdirilir. Sübut olunmuşdur ki, uşaq həyatının birinci ayını anadan ayrı keçirərsə, bu, onun psixikasına son dərəcə pis təsir edir.

Uşaqlar ailənin tək hüquqlu üzvlərindəndir. Uşağa laqeyd münasibət nə qədər səhvdirsə, hədsiz məhəbbət də bir o qədər ziyandır.

Məşhur fransız filosofu, J.J.Russo yazırdı: *“*Bilirsinizmi uşağınızı bədbəxt etməyin ən rahat yolu nədir.? Bu, uşağın istəyinə heç vaxt yox deməməkdir.*”* (4, s 162-163)

Ailə səciyyəvi pedaqoji sistemdir. Sosioloqlar ailəni tam sosial orqanizmin hissəsi, cəmiyyətin hüceyrəsi, sosial tərbiyəedici kollektiv hesab edirlər. Başqa sosial kollektivlərdən (istehsalat, peşə, siyasi) fərqli olaraq ailə bir başa yenidənqurmaya məruz qalmır. Ailənin əxlaqı, psixoloji cəhətdən

dəyişməsi uzun müddət davam edən ziddiyyətli və mürəkkəb prosesdir. Cəmiyyətin struktur vahidi olan ailədə şəxsiyyətin əsası qoyulur. Ailə qan və qohumluq münasibətləri ilə bağlıdır.

Iki nəfərin evlənməsi hələ sözün əsl mənasında ailənin yaranması demək deyildir. Tam ailənin təşəkkülü və möhləmlənməsi uşaqların doğulması ilə bağlıdır. Ailənin funksiyası uşaq dünyaya gətirmək, insan nəslinin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də, ailə tərbiyəsinin təmin olunması, onun məzmun və təşkilatı aspektləri bəşəriyyətin əbədi və çox məsuliyyətli vəzifələrindən biridir.

Sosioloqların tədqiqatlarına görə, hazırda həll edilməsi tələb olunan mərkəzi problemlərdən biri, uşaq doğumunu nizamlamaq və ailəni planlaşdırmaqdır. Hazırki demoqrafik situasiya elədir ki, dünyanın bəzi ölkələrində təbii artım yüksək, bəzi ölkələrində isə aşağıdır. Azərbaycan ikinci qrup ölkələrə daxildir.

Şəxsiyyətin inkişafında müəyyənedici rolu sosial amillər oynayır. Çünki, şəxsiyyət sosial mahiyyət daşıyır və o, ictimai tarixi inkişafın məhsuludur, sosial mühitdə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır. Onun şəxsiyyət kimi inkişafı doğulandan vəfatına qədər davam edir. Şəxsiyyətin formlaşmasına təsir edən, kollektivin və bütövlükdə cəmiyyətin həyati vacib tələbatlarının ödənilməsini təmin edən sosial institutların: iqtisadi, siyasi, ailə, hərbi, dini, və ya ailə, siyasət, hüquq,iqtisadiyyat, təhsil, din, ordu kimi sosial institutların tarixi inkişaf prosesində dəyişməsi onun şəxsiyyətin formalaşmasına təsirində də özünü göstərir.

Ailədə tərbiyə prosesi və onun şəxsiyyətin inkişafına təsirində olan dəyişikliklər də diqqəti cəlb edir. Uşağın tərbiyə edilməsi formaları, metodları, onun söykəndiyi dəyərlər, bunun əsasında formalaşan valideyn-övlad münasibətləri tarixi inkişaf boyunca dəyişmişdir : (5, s 6)

Infintisid – uşaq öldürmə və uşaqlara qarşı zorakılıq (qədim dövrlərdən eramızdan əvvəl 4 əsrə qədər),

Uşağın atılması – uşaq dayəyə, başqa ailəyə, monastra və s verilir. (IV–XVII əsrlər),

Ambivalent – uşaqlar ailənin tam hüquqlu üzvləri deyil, onların fərdiliyi, müstəqilliyi qəbul edilmir, ideal sayılan"obraza"uyğun"şəkləsalınır", müqavimət göstərdikdə sərt şəkildə cəzalandırılır (XV–XVII əsrlər),

Zəhlətökən – uşaq valideyninə daha yaxın olur, onun davranışı ciddi şəkildə reqlamentləşdirilir, daxili aləminə ciddi şəkildə nəzarət edilir (XVIII əsr),

Sosiallaşdırma – valideynlərin cəhdləri uşaqların müstəqil həyata hazırlanmaları və xarakterin formalaşdırılmasına yönəlir; uşaqlar onlar üçün tərbiyə və təlim obyektidir (XIX əsr və XX əsrin əvvəli),

Yardımçı – valideynlər uşağın meyil və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla onun fərdi inkişafını və emosional əlaqəni təmin etməyə cəhd edirlər (XX əsrin ortalarından hal- hazırkı dövrə qədər). (5,s. 6)

Uşaqlara hər şey hazır verilməməlidir. Məsuliyyət hissinin yaranması və onun inkişafı ailədə təşəkkül tapır. Ailənin uşağın qarşısında qoyduğu məsələləri yerinə yetirməklə uşaq qarşısına çıxan problemləri həll etməyi öyrənir.

Ailə mənəvi təməllərin qoyulduğu bir mühitdir. Ailənin inkişaf mərhələlərini uşaqların inkişaf mərhələləri ilə müqayisə etsək görərik ki, uşaq kimi ailənin də məktəbəqədər və ya yeniyetməlik dövrləri vardır. Bu dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri, əsas problemləri və həll yolları vardır. Məsələn, uşaqları məktəbə gedən ailəni "məktəbə gedən ailə" kimi adlandırmaq olar. Ailələri bu şəkildə adlandırmaq psixoloqlara həmin ailədəki problemləri daha tez həll etməyə köməklik göstərə bilər. (6, s 58-59)

Ailə maddi və mənəvi təlabatların ödənildiyi bir isti ocaqdır. Ailədaxili və şəxsiyyətləarası münasibətlər bütün dövrlər üçün psixologiyanın aktual problemlərindən biri olmuşdur.

Ailə ilk tərbiyə ocağıdır. Uşağın anadan olduğu gündən müstəqil həyata qədəm qoyana qədər bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, heç şübhəsiz, ailə müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə də görkəmli pedaqoqlar, maarifpərvərlər, yazıçılar ailəyə xüsusi diqqət yetirməyi valideynlərə məsləhət görmüş, bu haqda qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü, əsaslı dəyişikliklər həyat və fəaliyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir və göstərməkdə də davam edir.

Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, iqtisadi-siyasi sistemin dəyişməsi bir tərəfdən özünün sosial, hüquqi təsirini göstərirsə, digər tərəfdən də mənəvi-əxlaqi dəyişikliyə səbəb olur. Bütün bunlar isə kompleks şəkildə psixoloji təsir vasitəsinə çevrilir.(7.s 47)

Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, yeniləşmə insanlardan bir tərəfdən qloballaşmaya, dünya dövlətlərinə inteqrasiyanı tələb edirsə, digər tərəfdən də milli xüsusiyyətlərimizin, adət-ənənələrin qorunmasını, inkişaf etdirilməsini tələb edir.Bütün bunlar həm ayrı-ayrı şəxslərin həyat və düşüncə tərzinə, həm də bütövlükdə ailə həyatına, ailədaxili münasibətlərə təsir edir.Lakin insanlar cəmiyyət həyatında baş verən belə dəyişikliyə psixoloji baxımdan hazır deyillər və bu hal cəmiyyətdə, eləcə də ailələrdə bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur.(8. s 47)

Məlum olduğu kimi, tarixən Azərbaycan ailələrində adətən ailə başçısı ata (kişi) olmuşdur. Ailənin digər üzvləri, bir qayda olaraq , onun iradəsini qəbul etmişlər.Ana isə əsasən ev işlərini yerinə yetirən, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs rolunda çıxış etmişdir.Ailənin sosial,iqtisadi problemlərini isə ata həll etmişdir. Doğrudur, ötən əsrin ikinci yarısından etibarən qadınlar da bu sahədə əsas olmasa da köməkçi,yardımçı rolunu oynamışlar.(9. s 49)

Müasir Azərbaydcan ailələrində, xüsusilə iri şəhərlərdə ailənin strukturunda, rol bölgüsündə, sosial, iqtisadi problemlərin həllində qadınların rolu xeyli artmışdır.Bu istər-istəməz qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında, rol bölgüsündə, bütövlükdə psixoloji xüsusiyyətlərin yeniləşməsində öz əksini tapmışdır.(10. s 49)

Müasir dövrdə ailə münasibətlərində baş verən digər bir dəyişiklik isə ənənəvi ailə münasibətlərinin eqolitar ailədə ər və arvadın sosial-iqtisadi funksiyalarının bərabərləşməsi sferasına transformasiyası ilə bağlıdır.Əgər əvvəllər kişinin ailə başçısı rolu ona ailənin sosial-iqtisadi təminatçısı və idarəçisi statusunu verirdisə, indi bu status müəyyən qədər ər-arvad arasında bölünür. Bu isə qadının kişidən xeyli dərəcədə sosial-iqtisadi asıllığını azaldır.Əgər kişi belə bölgüyə müqavimət göstərirsə, belə halda münasibətlərdə yaranan problemlər adətən boşanma yolu ilə həll edilir.(11. s 50)

Tədqiqatlar göstərir ki, sosial-iqtisadi təminatı yüksək olmayan ailələrdə də münasibətlərdə problem yaranır. Bu özünü ilk növbədə ər-arvad münasibətlərində, onların vasitəsilə övlada münasibətdə öz əksini tapır.(12)

Müasir ailələrin əksəriyyəti qüvvələrini əsasən, ailənin mənəvi inkişafına yox, maddi problemlərin həll edilməsinə ayırırlar. Tədqiqatlara görə, işləyən ana uşaqlarına hər gün 16 dəqiqə vaxt ayıra bilir, bazar günləri isə bu 30 dəqiqə olur. Valideynlərlə uşaqların mənəvi ünsiyyəti, onların birgə fəaliyyəti nadir hallarda olur. Əsasən, bir-biriləri ilə məktəbə gedərkən və axşam ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən ünsiyyət qururlar.

Zəhmətkeş ailələrin əksəriyyətinin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması, ailədə qadının iki qat artıq yüklənməsi, onun həm işdə, həm də ailədə işləməsi, ictimai həyatın mədəni səviyyəsinin aşağı olması, boşanma hallarının çoxalması, qohumlar arasında münaqişələrin yaranması, ailə ilə məktəb arasında əlaqələrin zəifləməsi ailənin əsas ana sütununu sarsıdan səbəblərdir.

Ailənin cəmiyyətdəki nüfuzunu aşağıdakı misal ilə daha da aydınlaşdırmaq olar. Adətən uşaq birinci yerə onun üçün daha çox nüfuz sahibi olan, daha çox yaxınlıq etdiyi adamı qoyur. Böyüklərdən adı axırda çəkilən şəxs uşaq üçün az əhəmiyyətli və ya onunla "pis münasibətdə" olandır. Ailə üzvlərindən yaddan çıxan olursa, demək ki, uşaq üçün daha az nüfuz sahibidir və ya psixoloji bağlılıqları zəifdir. Əgər sən "ailə" oyunu oynasaydın, ilk növbədə kimlərlə oynayardın? Onların adını sıra ilə saya bilərsən mi? Atan,anan,özün; anan ,atan,özün; özün ,atan, anan. "Əgər valideynlərin evdə olmasa, ilk növbədə kimi gözləyərdin, ananı, atanı yoxsa atanı, ananı?"

Ailənin uşaqlar üzərində nə qədər böyük təsiri olduğunu onların çəkdikləri "Ailə" rəsmlərində də görmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, ailə cəmiyyətin sütunudur, milli mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında ən vacib ünsürdür.

Ailədən danışarkən uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən amilləri vurğulamaq yerinə düşərdi. Uşaqların erkən dövrdən əlverişsiz və sosial dəyişikliklər şəraitində yaşaması onların fiziki və psixi sağlamlığında bir sıra problemlər yaradır.

Uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığının pozulması intihar hallarına, psixoaktiv maddələrdən istifadəyə, zorakılığa, cinayətkarlığa, müstəqil yaşamaq vərdişlərinin olmamasına, sosial dezadaptasiyaya, şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirib çıxarır. Bu cür mənfi halların aradan qaldırılması və ya önlənməsi üçün uşaqların psixi sağlamlığına təsir göstərən amillərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman uşaq və yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, həm ailə, həm yaşıdlar, həm də məktəb mühitindəki münasibətlər sistemi araşdırılmalıdır.

Hər bir dövr üçün,xüsusilə də müasir dövrdə ailə münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.Ailədaxili münasibətlərin xarakteri hər bir ailə üzvünün psixikasına birbaşa və ya dolayı yolla təsir göstərir. Bütün ailə üzvlərinin münasibətləri və bu münasibətin onların emosional vəziyyətinə necə təsir göstərdiyi ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Silyaeva E.G. Ailə konsultasiyasının əsasları ilə ailə münasibətlərinin psixologiyası, Moskva, ACADEM, 2005, səh. 4.
2. Xəlilov H.Ə., Qloballaşma prosesi zamanı şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin və təhsilin əhəmiyyəti, International Scientific Conference Of Young Researchers-Baku\ Azerbaijan 201, s.637 .
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə. Sosial psixologiya, Bakı, səh. 337
4. Əliyev R.I. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, səh. 162–163
5. 5.Silyayeva E.G. Ailə konsultasiyasının əsasları ilə ailə münasibətlərinin psixologiyası, Moskva, ACADEM, 2005, səh. 6
6. Baldik Omer, Encyclopedic Education and Psychology Guide. Timash Publications, 2004, p.58-59
7. http://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2011-4.pdf
8. 8.http://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2013-3.pdf
9. 9.Psixologiya jurnalı 2014 . səh 49.
10. Psixologiya jurnalı, 2014 no 4, Səh 49
11. Psixologiya jurnalı, 2014 no 4, Səh 50.
12. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə. Sosial psixologiya, Bakı

Rəyçi: psixologiya e.f.d. M.Mustafayev

Göndərilib: 16.02.2022 Qəbul edilib: 13.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/148-152

Günay Araz qızı Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti
bakalavr tələbəsi
gunayhuseynovaa00@gmail.com

ŞİMALİ VƏ CƏNUBİ KOREYANIN İQTİSADİ SİSTEMİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

1910-cu ildə Yaponiya tərəfindən müstəmləkə halına salına salınmış vahid dövlət olan Koreya İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda müvəqqəti olaraq ekvatorun şimal enliyinin 38-ci paraleli üzrə Sovet hakimiyyəti tərəfindən dəstəklənən Şimali Koreyaya və ABŞ tərəfindən dəstəklənən Cənubi Koreyaya bölündü. Ölkənin bölünməsindən beş il sonra, 1950-ci il 25 iyun tarixində Şimali Koreyanın kommunist lideri Kim İl Sonq Koreyanı öz nəzarəti altında birləşdirməyə məqsədi ilə Cənubi Koreyaya qəfil işğala başladı. Müharibə 27 iyul 1953-cü ildə Koreya Sülh

Müqaviləsinin imzalanması iki ölkə arasında Demilitarizasiya zonası yaradılması və ilə başa çatdı.

Açar sözlər: *Cənubi Koreya, Şimali Koreya, "Gün işığı" siyasəti, iqtisadiyyat, mədəniyyət, media*

Gunay Araz Huseynova

Analysis of similarities and differences between the economic systems of North and South Korea

Abstract

At the end of World War II, Korea, a unified state colonized by Japan in 1910, was temporarily divided into Soviet-backed North Korea and US-backed South Korea along the 38th parallel of the northern equator. Five years after the country's partition, on June 25, 1950, North Korean communist leader Kim Il Sung launched a surprise invasion of South Korea with the aim of uniting Korea under his control. The war ended with the signing of the Korean Peace Treaty on July 27, 1953, and the establishment of a demilitarization zone between the two countries.

Key words*: South Korea, North Korea, Sunshine policy, economy, culture, media*

Koreya Müharibəsi, ABŞ və müttəfiqlərinin kommunizmin yayılmasını dayandırmağa çalışdıqları üçün Soyuq Müharibə dövründə baş verən bir neçə hərbi münaqişədən biri idi. Koreya müharibəsi 1950-ci il iyunun 25-də Sovet tərəfindən dəstəklənən kommunist Koreya Xalq Demokratik Respublikasının İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda qalib müttəfiqlərin razılığı ilə fiziki olaraq Koreyanı iki hissəyə bölən 38-ci paraleldən qərbyönümlü Cənubi Koreyaya hücum etməsi ilə başladı. Koreya Müharisindən öncə Şimali və Cənubi Koreya dövlətləri Koreya adı altında vahid ölkə idi. Müharibədən sonra Koreya iki ölkə oldu. Şimali Koreya bu müharibəni başlatmaqla Cənubi Koreyanı işğal edərək iki xalqı kommunist rejim altında vahid ölkə kimi birləşdirməyi ümid edirdi. Şimali Koreyanın Cənubi Koreyanı işğal etməsi ilə ABŞ kommunizmin yayılmasından qorxurdu. Şimali Koreyanı bu cəhdinin qarşısını almaqda qərarlı olan ABŞ Cənubi Koreya ordusuna dəstək verdi. [1]

Amerika Birləşmiş Ştatları müharibədə Cənubi Koreya tərəfindən çıxış etsə də müharibənin uzanmaması üçün Şimali Koreya ilə barışıq yaratmaq üçün çalışdılar. Bunun səbəbi isə ABŞ-ın Şimali Koreyanı dəstəkləyən Çin və SSRİ ilə ehtimal olunan daha böyük müharibədən ehtiyat etməsi idi. Vəziyyət bu həddə çatmadan 1953-cü ilin iyulunda Koreya müharibəsi başa çatdı. Birinci Dünya Müharibəsi, İkinci Dünya Müharibəsi və Vyetnam Müharibəsi kimi daha böyük müharibələrlə müqayisədə ABŞ-da çoxlarının "Unudulmuş Müharibə" adlandırdığı müharibədə 5 milyona yaxın əsgər və mülki şəxs həyatını itirdi. [2, s.10]

Koreya Müharibəsi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra iki blok arasında yaranan ilk və yəqin ki, ən mühüm qarşıdurmadır. Bu, təkcə keçmişin məsələsi deyil. Çünki müharibəyə səbəb olan məsələlər hələ də əsasən həll olunmamış qalmışdır və onun nəticələri hələ də həm regional, həm də qlobal hadisələrə və siyasətlərə təsir etməkdə davam edir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra koreyalıların məruz qaldığı bölünmə o qədər kəskin idi ki, Koreya hələ də iki düşmən dövlətə bölünmüş bir xalq olaraq qalır.Biri kommunist diktaturası, digəri isə daim yeni münaqişə ərəfəsində olan demokratik dövlətdir. Bunun, əslində, 20-ci əsrin əvvəllərində Böyük Dövlətlərin Koreya üzərində hakimiyyət mübarizələrində, eləcə də 1945-ci ilin sentyabrında Yaponiyanın təslim olmasından sonra baş verən hadisələrlə də əlaqəsi var.

Müharibənin nəticəsi olaraq 1953-cü ildəki parçalanmadan sonra hər iki dövlət kəskin şəkildə fərqli iqtisadi yollara getdi. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat altında olan Şimal Koreya öz təbii ehtiyatlarının təcrid olunmasına diqqət yetirdi və xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrini minimuma endirərək Asiyanın ən kasıb iqtisadiyyatlarından birinə sahib ölkələrindən birinə çevrildi. Azad bazar iqtisadiyyatına keçən Cənub Koreya isə qlobal bazar inteqrasiyası və yüksək texnologiyalı sektorlarının genişləndirilməsi istiqamətində çalışaraq Asiyanın 4-cü ən böyük iqtisadiyyatına sahib ölkəsinə çevrildi. [3, s.102]

Uzun müddətdir ki, Kim sülaləsi tərəfindən idarə olunan Şimali Koreya dünyanın ən təcrid olunmuş ölkələrindən biridir. Prezident Kim Çen İnin hərbi diktatura rejimində digər sahələrlə olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatı, istehsalatı və ərzaq paylanması ciddi nəzarət altında həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın hazırki vəziyyəti ölkənin nüvə silahi yaratmaq ambisiyasını iqtisadiyyatdan və iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdən üstün tutur. Ölkə nüvə proqramı ilə bağlı beynəlxalq sanksiyalara görə təcrid olunduğundan və hökumətin açıqladığı rəqəmlər etibarlı mənbə hesab olunmadığından illik iqtisadi hasilatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

Şimali Koreyada iqtisadi fəaliyyətlərin əksəriyyəti hökumət tərəfindən idarə olunur və digər kommunist ölkələri istisna olmaqla digər ölkələrlə heç bir ticarət əlaqəsi yoxdur. Ölkədə əsas iqtisadi problemlərdən biri aclıqdır. [4, s.88]

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ərzaq yardımına baxmayaraq, aclığın səviyyəsi sürətlə inkişaf edir. Hətta 1990-cı illərdə yaşanan qıtlıq ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərən əsas göstəricilərdən biri olaraq qəbul edilir.

Dünya Bankının məlumatına görə, 2017-ci ildə Şimali Koreyalıların yarıdan çoxu elektrik enerjisindən məhrum idi. Ölkənin 1950-1960-cı illərdən bəri rəsmi dövlət ideologiyası olaraq qəbul edilən koreya xalqının “inqilab və quruculuq ustası” kimi çıxış etdiyi, əsasında xalqın yalnız özünə inamlı və güclü olduğu təqdirdə əsl sosializmə nail olacağı fikri dayanan "Cuçe" ideologiyasına baxmayaraq dövlət müntəzəm olaraq bir neçə ölkə və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlardan yardım alır. İqtisadi və diplomatik cəhətdən isə yardım üçün ən böyük dəstəkçisi olan Çinə güvənir. [5]

2021-ci ilin yanvar ayında koronavirus pandemiyasının başlanğıcında Pxenyan və Çin-Koreya sərhədlərinin bağlanması və bütün ticarətin dayandırılması Şimali Koreyanın iqtisadi vəziyyətinə daha da mənfi təsir göstərdi. Pandemiyadan əvvəl də ölkə iqtisadiyyatı ABŞ və BMT tərəfindən nüvə və raket proqramlarına yönəldilən sanksiyalar altında artıq mübarizə aparırdı.

Digər tərəfdən, şəxsi biznesin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərdiyi və əsasən, dövlət nəzarətindən azad olduğu Cənubi Koreya bazar iqtisadiyyatına görə dünyanın qabaqcıl ölkələrindən biri hesab edilir. Koreya müharibəsindən sonra Cənubi Koreyanın iqtisadiyyatındakı müsbət yönə doğru köklü dəyişim xalq arasında “Hanq çayı üzərində möcüzə” adlandırılır. Müharibənin gətirdiyi yoxsulluqdan əziyyət çəkən və siyasi xaos içərisində olan Cənubi Koreya qısa vaxt ərzində dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarından birinə çevrildi. İndi Asiyanın 4-cü, dünyanın isə 14-cü ən böyük iqtisadiyyatı hesab olunur.

Cənubi Koreya 1960-cı illərin əvvəlindən 1990-cı illərin sonuna qədər dünyanın ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlarından birinə sahib idi və hazırda da "Asiya Pələngləri" olaraq bilinən Honq Konq, Sinqapur və Tayvanla birlikdə ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən biridir. İqtisadiyyatının əsasən beynəlxalq ticarətdən asılı olduğu Cənubi Koreya 2010-cu ildə dünyanın altıncı ən böyük ixracatçısı və onuncu ən böyük idxalçısı olmuşdur.

Cənubi Koreya hazırda ümumi daxili məhsula görə dünyanın 12-ci ən böyük iqtisadiyyatına malikdir. Elektronika, telekommunikasiya, avtomobil və kimya sektorlarında uğurlu ticarət həyata keçirən Cənubi Koreya Samsung Electronics, LG, Hyundai Motors və KİA da daxil olmaqla dünyanın ən məşhur brendlərinin vətənidir. Ölkənin təbii resursları demək olar ki, olmadığı üçün Cənubi Koreya ixracyönümlü strategiyaya keçmişdir.

1998-ci ildə Cənubi Koreyanın prezidenti Kim De Cunqun rəhbərliyi altında iki ölkə arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, mübadilələri və iqtisadi yardımları artıraraq Şimali Koreyanın cənuba münasibətini yumşaltmaq məqsədilə "Gün işığı" adlı siyasəti qəbul edildi. [6]

Bu siyasət adını əfsanəvi yunan təmsil ustası olan Ezopun "Şimal Küləyi və Günəş" adlı nağılından almış, əsasında isə düşmənlərinə zərər verməmək üçün onlara hədiyyə vermək düşüncəsini aşılayan fikir dayanır. Cənubi Koreyanın "Gün işığı" siyasəti silahlı təxribatdan istifadə edilmədiyini, Cənubi Koreyanın Şimalı Koreyanı məğlub etmək kimi bir niyyətinin olmadığını göstərən prinsipə əsaslanırdı. Bu siyasət iki ölkə arasında sülh yönümlü bəzi tarixi hadisələrə səbəb olmuşdur. 2000-ci ilin iyunu və 2007-ci ilin oktyabr aylarında Pxenyanda keçirilən iki dövlət arası sammit ilə yanaşı Koreya Müharibəsi nəticəsində bir-birindən ayrı düşmüş ailə üzvlərinin görüşləri baş tutmuşdur.

2000-ci ildə prezident Kim De Junq "Gün işığı" siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə görə Nobel Sülh Mükafatını ilə təltif olunmuşdur. Lakin 2008-ci ilin mart ayından etibarən Cənubi Koreyanın yeni prezidenti İ.Myon Bak və onun mühafizəkar Böyük Milli Partiyası Şimali Koreyaya qarşı fərqli mövqe tutmağa başladılar. Həmçinin, həmin dövr ərzində Şimali Koreyanın raket sınaqları kimi hərbi addımlar atması ilə iki ölkə arasındakı münasibətlər yenidən soyudu. [7]

2010-cu ilin noyabrında Cənubi Koreyanın Birləşmə Nazirliyi "Gün İşığı" siyasətini rəsmi olaraq uğursuz elan etdi və bununla da siyasətə son qoyuldu.

2017-ci ildə Mun Ce İnin Cənubi Koreyanın prezidenti seçilməsindən sonra Cənubi Koreya Şimali Koreyaya yenidən sülh yönümlü yaxınlaşmağa başladı və bu da "Gün İşığı" siyasətinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. "Gün işığı" siyasəti ilə sələflərinin yolundan gedən Mun Ce İn sonda əlaqələrin yenidən pisləşməsinə baxmayaraq şimaldakı həmkarı ilə müəyyən məsafələr qət edə bilib.[8]

Mun Ce İnin iki dövlət arasındakı münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün göstərdiyi səy bir il ərzində Şimali Koreya və Cənubi Koreya arasında bir neçə sammitin keçirilməsi ilə nəticləndi. İki ölkə arasındakı gərginliyin azaldılması və digər sülh məqsədi daşıyan addımlar sayəsində prezident Mun Ce İnin siyasəti "Ay İşığı" siyasəti kimi tanınmağa başladı. Şimali Koreyanın iqtisadi göstəricilərinə kömək etmək, yaşayış keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Cənubi Koreyanın "Gün İşığl" siyasəti yüksək qiymətləndirilə bilər. Cənubi Koreyanın Şimali Koreyaya qarşı bu siyasəti Şimalda yaxşı yaşayış səviyyəsi, daha yaxşı həyat standartı, ali təhsil, iqtisadi açıqlıq, azadlıq və siyasi rejimdə dəyişiklik yarada bilərdi. Digər tərəfdən, bu yardımlar şimalda avtoritar rejimi alovlandıra bilər və onların nüvə planını gücləndirmək kimi təhlükəli niyyətlərini təşviq edə bilərdi. Bu yumşaq siyasət iki ölkə arasında qarşılıqlı etimadın artmasına, gələcəkdə də əlaqələrin sülh yönümlü reallaşdırılması üçün şəraitin yaranmasına kömək etsə də, şimalda böyük dəyişiklik yaratmadı.[9]

Hətta bütün bu səylər nəticəsində Şimali və Cənubi Koreya arasında atəşkəslə başa çatan Koreya müharibəsinin rəsmi sona çatdığını elan etmək üçün prinsipial razılığa gəlinmişdi. Bununla belə, Şimal bəzi şərtlər irəli sürür: ABŞ hərbçilərinin Cənubi Koreyada olması; ABŞ və Cənubi Koreya arasında hər il keçirilən birgə hərbi təlimlər; həmçinin Şimali Koreyanın silah proqramına qarşı ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi sanksiyalar. Hər iki ölkə arasında əlaqələr 2018-ci ildə Cənubi Koreya prezidenti Mun Ce İn və Şimali Koreya lideri Kim Çen İnın üç dəfə görüşməsi ilə daha yaxşılaşmışdır. Həmin ildə Şimali Koreyanın 2018-ci il Qış Olimpiya Oyunlarında iştirakı ilə başlayan münasibətlər böyük diplomatik sıçrayış gördü və əhəmiyyətli dərəcədə istiləşdi. 2018-ci ilin aprelində prezident Mun Ce İn və Kim Çen İn arasında Koreya yarımadasınında sülh və firavanlığın qorunması, həmiçinin yarımadanın birləşməsi üçün Panmuncom Bəyannaməsini imzalamışdır.

Lakin bu hal prezident Kim və o vaxtkı ABŞ prezidenti Donald Tramp arasında ikinci sammitdən sonra tez bir zamanda pozuldu. Gərginlik daha sonra cənubdakı defektor qruplarının sərhəddən təbliğat göndərməsi ilə daha da pisləşdi. Şimali Koreya aydın şəkildə bildirdi ki, prezident Mun Ce İnin

idarəçiliyi altında olan Cənubi Koreya Seulun tez-tez, ardıcıl və yaxşı niyyətli cəhdlərinə baxmayaraq, mövqeyini dəyişdirmək gücünə malik deyil.

Şimali Koreya 1990-cı illərdə bütün ölkəni bürüyən geniş miqyaslı aclıq zamanı təhsildən yayınan və təhsili yarımçıq qalmış əhalinin müəyyən edilməsi və maarifləndirilməsi üçün ümummilli sorğu keçirməyi əmr etmişdir. Şimali Koreyada " Çətin Yürüyüş " kimi tanınan 1994-1998-ci illərdəki aclıq səbəbilə milyonlarla insanın, bəzi hesablamalara görə ölkə əhalisinin 10%-i həyatını itirmişdir. Həmin hadisənin baş verməsindən 20 ildən çox keçsə də, humanitar böhran zamanı məktəbə gedə bilməyən və təhsilini davam etdirə bilməyənlərin çoxu hələ də oxuma-yazma bilmir. Hökümət ölkənin savadsızlıq dərəcəsini minimuma endirdiyini bildirsə də, bu sahədə görüləcək işlər çoxdur. Şimali Koreyanın təhsil sistemi özünəməxsus strukturlarını qoruyub saxlamışdır. "Cuçe Doktrinası" xüsusilə Şimali Koreys təhsil sisteminin ideologiyası və məqsədlərində öz əksini tapmışdır. Digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də Şinali Koreya haqqında çox az məlumat var. Yalnız çox məhdud sayda rəsmi dərc edilmiş mənbələrdən və Şimali Koreyadan olan fərari və qaçqınlarla müsahibələrdən əldən edilən məlumatlara əsasən, ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyət strategiyaları və onun nəticələrinə dair bəzi fərziyyələr irəli sürmək mümkün olur.

Digər tərəfdən Cənubi Koreya savadlılıq dərəcəsinə, oxuma-yazma bilən vətəndaş sayına, riyaziyyat və digər elmlər üzrə yüksək nəticələrinə görə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri arasında dünyanın ən yüksək təhsilli işçi qüvvələrindən birinə malikdir. Resursları zəngin olmayan ölkə qlobal təhsildə ilk ardıcıl olaraq ilk sıralarda yer tutur.

2021-ci ilin sonlarında Şimali Koreya vətəndaşının Cənubi Koreyanın istehsalı olan Netflix platformasında yayımlanan dünyaca məşhur serialı "Squid Game"in nüsxələrini ehtiva edən USB-ni qaçaqmalçılıq yolu ilə keçirmək və satmaq ittihamı ilə güllələnmə cəzasına məhkum edildiyi bildirilir. Bunun sadəcə həmin vətəndaş üçün yox, həmçinin digərləri üçün də xoşagəlməz nəticələri oldu. USB-ni alan tələbəyə ömürlük həbs cəzası verildi, seriala baxan altı tələbə beş il ağır iş cəzasına məhkum edildi, hətta tələbələrin müəllimləri və məktəb işçiləri işdən çıxarılaraq qovulub. Başqa bir hadisədə isə 20 yaşlarında bir əsgər Cənubi Koreyanın dünyaca məşhur pop qrupu BTS-in rəqsini ifa etdiyi üçün həbs edilib. Bu hadisələr Şimali Koreyada hökümətin rejiminin öz vətəndaşlarının Cənubi Koreya mədəniyyətinə məruz qalmaması üçün həyata keçirdiyi davamlı repressiyasılarla bağlı suallar doğurur. 2004-cü ildə yarandığı vaxtdan bəri hökumət bölməsi, Müşahidə Bürosu Qrupu 109 (Sanqmu 109) vətəndaşların elektron cihazlarına demək olar ki, tam nəzarət edir və xarici serialların və filmlərin izlənməsini qanunsuzluq olaraq qiymətləndirir. Rejimin nəzarəti kifayət qədər ardıcıl olub.Rejim 2020-ci ildə "İrticaçı düşüncənin və mədəniyyətin ləğvi haqqında" qanunu dərc edib. Qanun xarici mədəniyyətə məxsus materialların saxlanmasına və ya yayılmasına görə 15 ilə qədər əmək düşərgəsi və ya ölüm cəzasını nəzərdə tutur. Qanunun əsas məqsədi əhalinin düşüncə və davranışlarına nəzarət etməkdir. Qanun xarici serialları, filmləri, musiqi videolarını "mürtəce" və ya "təxribatçı" hesab edir. [10]

2021-ci ildə Şimali Koreyanın dövlət qəzeti-Rodonq qəzetində, gənc nəslə Cənubi Koreya vətəndaşlarının dəbindən və ya saç düzümlərindən təsirlənməməyi, hətta onların sözlərini işlətməməyi açıq şəkildə əmr etdi və Kim Çen In K-pop-u "qəddar fəlakət" olaraq adlandırdı.[11]

Şimali Koreya rejimi isə xarici mədəniyyətin təsiri ilə Şimali Koreya vətəndaşları arasında şəxsi həyatda daha böyük fərdi azadlıqlar və bazar iqtisadiyyatının qəbulu kimi tələblərə səbəb olacağından çəkinir. Kim Çen İnin şiddətli cəzalarla birlikdə insanların gündəlik həyatına təsir edən təbliğata hərtərəfli nəzarət etmək üçün öz diktator siyasi gücündən istifadə etməsi cəmiyyətin norma və konvensiyalarını formalaşdırmağa, insanların düşüncə və davranışlarına nəzarət etməyə imkan verir. [12]

Yaxın vaxtlara qədər Koreya Xalq Demokratik Respublikası haqqında ən diqqət çəkən məsələ ölkə haqqında əsaslı məlumatların azlığı və hətta yoxluğu ilə seçilirdi. 1990-cı illərdən əvvələ qədər Koreya Xalq Demokratik Respublikası haqqında Şimali Koreyanın apardığı təbliğat və əksinə, cənubdan Şimali Koreyaya qarşı təbliğatdan başqa çox az şey yazılıb. Bu vəziyyətin dəyişməsinin əsas səbəbi yeni məlumat mənbələri və 1990-cı illərin əvvəllərindəki ABŞ və Şimali Koreya arasındakı nüvə böhranı səbəbilə bu mövzuya artan maraq səbəbindən dəyişdi.

Şimali Koreyanın prezidenti Kim Çen İn bir çox addımlarına görə tənqid oluna bilər, lakin əgər onun məqsədlərindən biri ölkəsini qlobal medianın diqqət mərkəzində saxlamaqdırsa, o, bunda böyük

uğur qazanıb. Təbii ki, Şimali Koreyanın beynəlxalq səviyyədə diqqəti bu qədər öz üzərinə çəkməyinin əsas səbəbləri əsasən yanlış addımlardır. Məsələn, hərbi təxribatlar, gizli nüvə proqramı, iflasa uğramış iqtisadiyyat, insan haqları ilə bağlı dəhşətli və qeyri-sabit rəhbərlik. Qərb mediasında və mətbuatda Şimali Koreyaya qarşı irəli sürülən ittihamların bəzilərinin əsası ola bilər, bəziləri isə şübhəlidir.

Bütün eniş yoxuşlara baxmayaraq Beynəlxalq mühit 1950-ci illərdə Koreyanın ayrı olduğu vaxtdan bəri çox dəyişdi. Cənubi Koreyanın siyasətinin dəyişməsinə beynəlxalq mühitdə baş verən hadisələr və daxili məsələlərlə də öz növbəsində təsir göstərir. 1990-cı illərdə Cənubi Koreya Asiya pələnglərindən birinə çevrildi. Demokratik Cənubi Koreya Amerika himayədarlığı altında 13-cü ən böyük iqtisadiyyata və regionun aparıcı dövlətinə çevrildi. Şimali Koreya və Cənubi Koreya öz inkişafı, dəyəri, prioriteti və ideologiyası ilə getdikcə bir-birindən daha çox fərqlənən ölkələrə çevrilirlər. 1950-ci illərdə iki ölkə arasında münasibətlərin getdikcə yumuşalmasına mane olan xarici faktorlardan (əsasən ABŞ, SSRİ) fərqli olaraq hazırda iki dövlət arasındakı münasibətlərin stabil qalmaması vəziyyəti daha da gərgin edir.

Ədəbiyyat

1. https://www.academia.edu/18159528/Early_Cold_War_and_Korean_War
2. Andrei Lankov, The real north Korea-Life and politics in the failed Stalinist Utopia, Oxford University Press, United States, 2013.
3. Victor Cha, The Impossible State Updated Edition (North Korea, Past and Future), Ecco; Reprint edition, 2013
4. Bruce Cumings, The Korean War: A History, Modern Library; Illustrated edition 2011
5. http://www2.law.columbia.edu/course_00S_L9436_001/North%20Korea%20materials/3.html
6. https://eurasiantimes.com/chinas-xi-jinping-north-koreas-kim-jong-un-casts-a-shadow-south/?amp
7. https://koreajoongangdaily.joins.com/2020/08/18/opinion/columns/The-Moon-Jaein-administration-North-Korea-Helsinki-Accords/20200818201500322.html
8. https://theowp.org/reports/the-foreign-policy-challenges-of-moon-jae-in/
9. http://large.stanford.edu/courses/2017/ph241/min2/
10. https://thediplomat.com/2021/12/is-south-korean-culture-a-threat-to-north-korea/
11. https://www.britannica.com/place/North-Korea/Cultural-life
12. https://www.everyculture.com/Ja-Ma/North-Korea.html

Rəyçi: f.f.d. B.Əliyeva

Göndərilib: 10.02.2022 Qəbul edilib: 11.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/153-157

Qərib İqbal oğlu İsmayılzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
qerib.ismayilzade@mail.ru

ASFALTEN-QƏTRAN- PARAFİN BİRLƏŞMƏLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI VƏ ONLARIN NEFT SƏNAYESİNƏ MƏNFİ TƏSİRİ

Xülasə

Dünyada yüngül neft ehtiyatlarının azalması ilə əlaqədar olaraq ağır neftlərin çıxarılmasına maraq birmənalı şəkildə artmaqda davam edir. Neftlərin ağır neft qrupuna aid edilməsi amillərindən biri onların yüksək özlülüyə malik olmaları və tərkibində parafinin miqdarının çox olmasıdır. Buraya əsasən ağır, özlülüyü 30 mPa·san və daha yüksək olan neftlər aiddir. Mütəxəssislərin ilkin hesablamalarına görə ağır neftlərin ehtiyatı yüngül və aşağı özlülüyə malik neft ehtiyatlarından təxminən 1 trl tondan çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə belə neftlərə yalnız neft ehtiyatları kimi deyil, ölkənin iqtisadiyyatının yaxın illər ərzində inkişaf faktoru kimi baxılır.

Açar sözlər: neft, asfalten-qətran-parafin birləşmələri, sənaye, mənfi təsir

Garib Iqbal oglu Ismayilzade

Characteristics of asphalten- qatan-parafine compounds and their negative effects on the oil industry

Abstract

Due to the reduction of light oil reserves in the world, the interest in the extraction of heavy oil continues to grow unequivocally. One of the factors that make oils belong to the heavy oil group is that they have a high viscosity and a high content of paraffin. This mainly applies to heavy oils with a viscosity of 30 mPa · sec and higher. According to preliminary estimates, heavy oil reserves exceed the reserves of light and low-viscosity oil by about 1 trillion tons. In developed countries, such oils are considered not only as oil reserves, but also as a factor in the development of the country's economy in the coming years.

Key words: oil, asphaltene-resin-paraffin compounds, industry, adverse effects

Giriş

Azərbaycan neft yataqlarında mövcud olan ehtiyatlarının yüksək özlülüyə malik olmaları və tərkiblərində yüksək miqdarda parafinin olması danılmaz faktdır. Neft hasilatında ağır, yüksək ərimə temperaturuna malik parafin karbohidrogenləri, qatran- asfaltenlər ilə zənginləşmiş neftlərin çıxarılma payı ildən ilə artır. Bundan əlavə, neft hasilatının sürətlənməsi ilə əlaqədar olaraq yeni neft yataqlarının axtarışı da intensiv olaraq davam etdirilməkdədir. Belə yeni neft yataqları adətən, Xəzər dənizinin digər ölkələrlə sərhədyanı zonalarında və kifayət qədər dərinliklərdə aşkar edilir. Həmin neftlər yüksək özlülüyə malik olduqlarından, belə neftlərin çıxarılması, daşınması, işlənməsi və istifadə olunması ciddi problemlər yaradır. Neftdaşıyıcı boruların divarlarında və digər neft emalı vasitələrinin səthlərində parafin çöküntüləri əmələ gəlir ki, bu da həmin zərərli faktorların aradan qaldırılmasına sərf olunan xərclərin artmasına, neft yataqlarının rentabelliklərinin aşağı düşməsinə səbəb olur [5,s.90].

Hazırda neftin çıxarılması zamanı asfalt-parafin çöküntülərinin aradan qaldırılmasına, neftin özlülüyünün azaldılmasına xidmət edən optimal üsulların axtarışı davam edir. Qeyd olunanlarla yanaşı, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən biri olan nanomaterialların hazırlanması və onların köməyi ilə mürəkkəb məsələlərin həlli istiqamətində də intensiv tədqiqat işləri aparılır. Azərbaycanın neft çıxarılan ərazisinin çox da böyük olmaması, habelə uzun illərdir ki, neft hasil edilməsi ilə əlaqədar olaraq buruqların neftdaşıyıcı borularla təchiz edilməsi tələb olunan səviyyədə olsa da, yüksək dərəcədə parafinləşmiş, yüksək özlülüyə malik olan neftlərin çıxarılması, daşınması və istifadə edilməsi böyük iqtisadi çətinliklər törədir. Məhz bu səbəbdən də neft sənayesinə aid aparılmış tədqiqat işlərinin əksəriyyəti neft-

in axıcılıq qabiliyyətinin artırılması yollarının axtarılmasına, reoloji parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına həsr edilir.

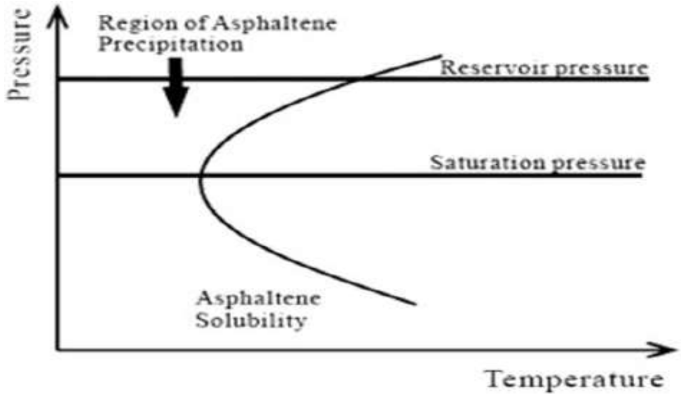
Digər tərəfdən, yüksək qatranlı neftlər laylarda müəyyən struktur mexaniki xüsusiyyətlərə malik olur, həmin neftlərin özlülükləri, hərəkətliliyi sürüşmə gərginliyindən və təzyiq qradientindən asılı olur, onların məsaməli mühitdə süzülmələri Nyuton və Darsi qanunlarına tabe olmur. Neft yataqlarının istismarı prosesində neft laylarının səthi boyunca təzyiq geniş intervalda dəyişir, layın bir hissəsində sürüşmənın dinamik təzyiq qradienti az olur, neftin hərəkətliliyi çox kiçik, özlülüyü isə kifayət qədər böyük olur. İstismarda olan neft yataqlarından çıxarılan neftin tərkibində asfalt-qatran-parafin birləşmələrinin mövcud olduğundan, həmin quyulardan neftin çıxarılması çətinləşdirir. Qatqılar, xüsusi ilə aşağı temperaturlarda, o cümlədən, quyuların dərinliklərində neftdə qeyri- nyuton xüsusiyyətləri yaradırlar. Qeyd olunmalıdır ki, neftin tərkibində qatranın olması ona elastiklik, parafinin olması isə qeyri- xətti özlülük xüsusiyyətləri verir. Yüksək məhsuldarlıqlı neft quyularında neftin axıcılıq qabiliyyəti yüksək olduğundan, neft qaldırıcı və daşıyıcı boruların divarında parafin və digər çöküntülərin yaranması praktiki olaraq müşahidə edilmir [2,s.87].

Neft daşıyıcı boruların divarlarında əmələ gələn asfalt-qatran-parafin çöküntülərinin formalaşmasına və daşıyıcı boruların divarlarında yığılmasına qarşı mübarizə aparmaq üçün ilk növbədə neftin ilkin parametrləri: karbohidrogenlərin miqdarı, fraksiya tərkibi, neftin tərkibində parafinin miqdarı, molekul kütləsi, səthi gərilmə əmsalı, özlülükləri təcrübi olaraq tədqiq edilməli, kənar amillərdən asılı olaraq dəyişmə qanunauyğunluqları müəyyən edilməlidir.

Əsas hissə

Asfaltenlər xam neftin tərkibində qara rəngli, eyni zamanda və n-heptanda həll olunmayan birləşmələr sinfidir. Digər tərəfdən toluol kimi aromatik həllediciler asfaltenlər üçün yaxşı həllediciləridir. Üzvi kimya nöqteyi-nəzərindən onlar yan budaqlanan, poliaromatik və heterosiklik aromatik halqalardan ibarət böyük molekullardır. Asfaltenlər canlı bitki və heyvanlarda olan kompleks molekullardan əmələ gəlir və geoloji vaxt ərzində temperatur və təzyiqin təsiri ilə yalnız qismən parçalanmışdır. Asfaltenlər xam neftin qeyri-üzvi komponentinin, o cümlədən kükürd, azot, nikel və vanadium kimi metalların əsas hissəsini daşıyır. Bütün yağların tərkibində müəyyən miqdarda asfalten var. Asfaltenlər yalnız qeyri-sabit olduqda istehsal zamanı problemə çevrilir. Asfaltenin dayanıqlığına ən çox təsir edən amil təzyiqdir. Asfaltenlərin sabitliyi həmçinin turşunun və ya müəyyən növ tamamlayıcı mayelərin əlavə edilməsi və xam neftin emalı prosesində müşahidə olunan yüksək temperaturlar nəticəsində poza bilər [1,s.90].

Ümumiyyətlə, asfaltenlər xam neftlərin əksəriyyətində dayanıqlı olduğundan, onlar az əməliyyat problemi yaradır. Tipik olaraq problemlər yalnız qarışdırma və ya yüksək istilik səbəbindən aşağı axın zamanı baş verir. Qeyri-sabit asfaltenləri olan xam neftlər bəzi ciddi əməliyyat problemlərindən əziyyət çəkir, onların əksəriyyəti çirklənmə ilə bağlıdır və klapanlara, tıxaclara, filtrlərə və borulara təsir göstərir. Quyunun təzyiqi azaldıqca və alifatik komponentlərin həcm payı artdıqca asfaltenlər qeyri-sabit olur. Əgər neftin alifatik hissəsi limit həddinə çatarsa, o zaman asfaltenlər flokulyasiyaya və çökməyə başlayır. Bu təzyiq flokulyasiya nöqtəsi adlanır. Aşağıdakı Şəkil 1.1-də təzyiqin asfaltenin dayanıqlığına təsiri göstərilir. Əyrinin sol tərəfində asfaltenlər qeyri-sabit, əyrinin sağ tərəfində isə asfaltenlər sabitdir.

Hazırda sualtı sistemlərdə asfaltenlərə nəzarət üçün standart dizayn və istismar qaydaları mövcud deyil. Quruda quyular üçün istifadə edilən asfalten nəzarət proqramlarından müəyyən təcrübə əldə

edilmişdir. Yanaşmalar quyu lüləsinin asfaltenlərlə tamamilə bağlanmasına, sonra materialın qazılmasına imkan verməkdən tutmuş materialı çıxarmaq üçün əyilmiş borularla dövri həlledici yuyucu vasitələrdən istifadə etməyə qədər müxtəlif olmuşdur. Ola bilsin ki, nisbətən az sayda operator, bunun xərcləri və dəyişən nəticələrə görə, dispersantlarla asfaltenin çökməsinə nəzarət etməyi seçib [9, s.78].

Asfaltenlər xam neftin qeyri-qütblü və uçucu olmayan komponentləri kimi müəyyən edilir. Yuxarıda dediyim kimi onlar alkanlarda (normal pentan və normal heptan) həll olunmur, lakin aromatik maddələrdə (benzol və toluol) həll olunur. Asfaltenlərin kimyəvi xassələri yaxşı məlum deyil. Ümumiyyətlə, asfaltenlər tərkibində karbon, oksigen, azot və kükürd olan mürəkkəb üzvi maddə kimi tanınır. Bəzi xam neftlərin və qalıqların qara rəngi flokulyasiya etməmiş və çökməmiş asfaltenlərin olması ilə əlaqədardır [3,s.76].

Qatranlar xam neftin qütblü və uçucu olmayan komponentləri kimi müəyyən edilir. Onlar normal alkanlarda və aromatik həlledicilərdə həll olunur, lakin maye propanda deyil. Onların kimyəvi strukturları asfaltenlərə bənzəyir, lakin daha az molekulyar çəki, daha yüksək hidrogen-karbon nisbəti və daha az heteroatomdur. Qatranlar asfaltenlər tərəfindən güclü şəkildə cəlb edilir və onları asfaltenlərdən ayırmaq mümkün olmaya bilər. Asfaltenlər kövrək, parlaq, tünd qəhvəyidən qaraya qədər, amorf və bərk tozlardır, qatranlar isə parlaq, yapışqan və tünd qəhvəyi rəngdədir.

Demək olar ki, neft hasilatı sənayesində hər kəs parafin mumu və asfaltenin yığılması, eləcə də onun neft quyularının hasilatına təsirini çox yaxşı bilir. Dünya neftinin 85%-ə qədəri parafin yataqlarının çökməsinə meyllidir ki, bu da zaman keçdikcə neft axınını elə dərəcədə azalda bilər ki, hasilatı tamamilə dayandırır. Parafin yığılması axın xətləri, borular, kəmərlər və təbii ki, neft quyusunun özü də daxil olmaqla, bütün neftin çıxarılması və ötürülməsi sisteminin səmərəliliyini kəskin şəkildə azalda bilər. Bu yığılmalar neftin bərpası sisteminin tamamilə sıradan çıxmasına səbəb olacaq qədər ciddi ola bilsə də, xoşbəxtlikdən parafin mumunun çirklənməsini aradan qaldırmaq nisbətən asan sayılır.

Neft quyularında parafin yığılmasını aradan qaldırmaq üçün bir sıra üsullar mövcuddur, o cümlədən:

- Mexanik
- Qırıntı
- Bükülmüş Boru
- Termal
- İsti yağlama
- İsti su
- Kimyəvi – Mum Solventləri/Dispersantlar
- Qarışıq üsullar [7,s.10]

Neft Quyularından Parafinin Kimyəvi Təmizlənməsi

Parafin çöküntülərini aradan qaldırmaq üçün kimyəvi maddə seçməzdən əvvəl, ilk növbədə mum yığılmasının təbiətini nəzərə almaq vacibdir. Mum problemlərindən əziyyət çəkən neft quyuları, əslində, adətən başqa çirklənmələrlə də qarşılaşır. Neft hasilatı zamanı demək olar ki, rast gəlinən hər hansı ağır üzvi çöküntü parafin və ya mum adlanır. Parafinlər adətən bu yataqların əsas komponenti olsalar da, əslində parafinlər və asfaltenlərin qarışığıdır. Bu tip parafin/asfaltenli yataqlarda çox vaxt qatranlar, lil, duz kristalları, qum və gil də olur. Buna görə də bu çöküntüləri aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan hər hansı bir həlledicinin parafinlə yanaşı, digər çöküntülərə də təsirli olması vacibdir. Bu gün parafinin ləğvi üçün istifadə olunan bir çox kimyəvi üsulun ən təsirli olması üçün istilik tələb edilir. Ancaq istiliyin sistemə tətbiqi əlavə avadanlıq, enerji sərfiyyatı və məsrəf tələb edir, ona görə də aşağı temperaturda effektiv həlledici tapmaq daha əlverişlidir.

Ən yaxşı parafini çıxaran kimyəvi maddəni seçərkən son və ən vacib məqam təhlükəsizlikdir. Bir çox kimyəvi üsulda işçilər üçün təhlükəli olan və avadanlıqları zədələyə bilən kaustik reagentlərin istifadəsini tələb edir. Eyni zamanda bir çox həlledici əsaslı üsullar insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün riskləri artıran zəhərli kimyəvi maddələr ehtiva edir. Buna görə də hansı üsulan istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq təhlükəsizlik ən birinci faktor olmalıdır [4,s.87].

Neft çıxarma sənayesində asfalten- qətran birləşmələrinin yaratdığı mürəkkəbləşmələr

Asfalten-qətran-parafin çöküntülərinin Neft- mədən avadanlıqlarında formalaşması və onların təmizlənməsi hal- hazırda neft çıxarma sənayesində ən aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Asfalten-qətran-parafin çöküntülərinin (AQPÇ) müxtəlif geotermiki şəraitdə yaranma səbəbləri hələ indiyənə kimi dəqiq aydınlaşdırılmadığından, onların yaranmasına və təmizlənməsinə qarşı bir mənalı tərkib və yaxud metodiki göstəriş yoxdur.

İstehsalatda AQPÇ- nin yaratdığı mürəkkəbləşmələrə quyuların məhsuldarlığının azalmasını, nasos kompressor borularının (NKB) daxili diametrinin azalmasını, nasosların klapanlarının iş rejiminin pozulmasını, axmaların sərfinin çoxalması nəticəsində onun məhsuldarlığının azalmasını, nəql kəmərlərinin daxili səthinin hamarlığının pozulması nəticəsində təzyiqin çoxalmasını, nəql edilən məhsulun azalmasını və s. misal göstərmək olar [13].

Hal- hazırda Azneft İB-nin Neft- daşınmaları, Səngəçal- dəniz, Ələt- dəniz və bir çox NQÇİ- də parafin çöküntülərinin yaratdığı mürəkkəbləşmələr bir problem olaraq qalmaqdadır. Məsələn Ələt-dəniz sahəsində həm NKB- də, həm də 4-cü dərəcəli atqı xəttlərində parafin çöküntüləri çox böyük problemlər yaradır. Bu sahədə hər ayda NKB-ı 250 dərəcə selsidə isti kondensatla emal olunur. Quyulararası atqı xəttlərindədə parafinin çökməsi ilə problemlər yaranır. İlin soyuq fəsillərin də bu daha da intensiv xarakter alır. Parafin çöküntülərinin təmizlənməsi üçün paragenerator aqreqatlarından (ППУ-3) istifadə edirlər. Bu zaman qızdırılmış buxarın temperaturası 250 dərəcə selsiyə kimi olur.

Dəniz şəraitində belə bir prosesin icrası olduqca çətin və eyni zamanda isə iqtisadi cəhətdən bahalıdır [10,s.87].

Odur ki, təklif olunur ki, elə tədbir həyata keçirilsin ki, ümumiyyətlə NKB- də və eləcə də atqı xəttlərində parafin çöküntüləri yaranmasın. Bu məqsədlə yüksək inhibitorluq keyfiyyətinə və parafin çöküntülərini həll etmə təsirinə malik olan MORE- R və PÇ- R reagentlərindən istifadə edilməsi təklif olunur. Bu reagentlərin parafinin yaratdığı mürəkkəbləşmələrə qarşı tətbiqi yüksək iqtisadi səmərə verməklə yanaşı, istehsalatda iş şəraitini yaxşılaşdırır və eyni zamanda ətraf mühitin ekologiyasına müsbət təsir edir. Lakin bu üsulun çatışmayan cəhətləri də var. Çünki müxtəlif sahələrdən çıxarılan neftin fiziki- kimyəvi göstəriciləri müxtəlif olduğundan, bir sahədə effektli olan reagent digər sahədə öz effektivliyini itirə bilər. Bu problemin həllində il boyu temperaturun dəyişməsini də nəzərə almaq lazımdır.

Bunlardan başqa neft-qazın çıxarılmasında və onun nəqlində ardıcıl və paralel müxtəlif texnoloji problemləri həll etmək lazım olduğundan (məs: neftin donma temperaturasını və struktur texnoloji göstəricilərini tənzimləmək, AQP çöküntülərinin qarşısını almaq və yaxud yaranmış çöküntüləri təmizləmək və s.) işlədilən reagentlərin təsir formasına görə çoxfunksiyalı olması tövsiyyə edilir.

Respublikamızada belə reagentlərə misal olaraq yuxarıda adları çəkilən MORE və PÇ reagentlərini göstərə bilərik. Bu reagentlər “Neft Daşları” sahəsindəki quyularda müsbət göstəricilərlə tətbiq edilmişdir. Göstərilən reagentlər çox komponentli və çox funksiyalı olması ilə seçilir. Onlar əsasən Neftin donma temperaturasına, parafin çökməyə və boru divarlarında hopmuş parafinin təmizlənməsinə, neftin geoloji parametrlərinin yaxşılaşmasına müsbət təsir edir.

“Neft Daşları” NQÇ- nin quyularında PÇ- R reagentinin yığım məntəqəsi ilə quyulararası atqı xəttlərində neftin nəqli zamanı təzyiqin dəyişməsinə təsiri əyani şəkildə göstərilmişdir ki, bu reagent təzyiqlər fərqinin (ΔP) aşağı düşməsinə kömək edir [11,s.89].

Nəticə

Son olaraq Purasolve PWD xam neft parafin həlledicisi haqqında qısa məlumat vermək istəyirəm. Purasolve PWD, parafin mumu və asfaltenlər də daxil olmaqla xam neftdə ağır üzvi maddələrin parçalanması üçün xüsusi olaraq hazırlanmış bio-əsaslı inqrediyentlərin yeni mülkiyyətçi qarışığıdır. Purasolve PWD, xam neft mumlarını və üzvi maddələri effektiv şəkildə həll etmək üçün ənənəvi təhlükəli kimyəvi maddələri əvəz edən güclü buxarlanmayan həllediciidir, vaxta, və pula qənaət edir, eyni zamanda işçilər və ətraf mühit üçün tamamilə təhlükəsizdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov E.M., Yurbashiyeva A.O., Guseynov V.G. Control of the disturbances development in the boundary layer under the flow of heterogeneous fluid in the pipes / Modern problems of mathematics and mechanics Proceedings of the international conference devoted to the 80-th anniversary of academician Akif Gadjiyev. Baku, 2017, p.168
2. Bakhtizin R.N., Panakhov G.M., Guseynov V.G. Rheological characteristics of the fluid with fillers // Electron scientific journal “Oil gas” 2015, №1, p.178-200
3. Eyni L., Assareh M., Ayatollahi Sh., Ranjbaran M. An improved modeling approach for asphaltene deposition in oil wells including particles size distribution. Oil & Gas Sci. Technol. Rev. IFP Energies nouvelles. 2018.
4. Gholami A., Moradi S., Asoodeh M., Bagheripour P., Vaezzadeh-Asadi M. Asphaltene precipitation modeling through ACE reaping of scaling equation. Science China Chemistry. 2014. 57. No 12. P. 1774–1780. https://doi.org/10.1007/s11426- 014-5253-1)
5. Gubin V. E. Pipeline transport of oil and oil products / Nedra, 1982. - p.246
6. Hüseynov V.H. Neft kəmərlərində qeyri stasionar proseslərin qiymətləndirilməsi / Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun 55 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları, 2014, s. 136
7. Narikov K. A., Kuzyaev A. A., Churikova L. A. Methods and means of cleaning oil product pipelines from inside pipe deposits// Oil and gas technologies and analytics. June 6, 2019 pp. 20-25
8. Norman J. Hyne. Dictionary of Petroleum Exploration, Drilling & Production. — Tulsa, Oklahoma: PennWell Corporation, 2014. — C. 124. — 769 c
9. Panahov G.M., Abbasov E.M., Guseynov V.G., Museibli P.T. Regulation of pipeline transport of heterogeneous systems in condition of uncertainty of initial parameters/ XXIX İnternational Conference Problems of Decision Making unde Uncertainties, Ukraine, 2017, p.97-98.
10. Rezakazemi M., Mirzaei S., Asghari, M., Ivakpour J. Aluminum oxide nanoparticles for highly efficient asphaltene separation from crude oil using ceramic membrane technology. Oil Gas Sci. Technol. Rev. IFP Energies nouvelles. 2017. 72. 34. P. 1–9. https://doi.org/10.2516/ogst/2018019
11. Sattarov R.M., Zeynalov A.N. On increasing the effectiveness of the fight against paraffin deposits in oilfield equipment. ANKh, 2002, No. 11, pp. 53-57
12. Sherif Elkahky, Christopher Lagat, Mohammad Sarmadivaleh, Ahmed Barifcani. Prediction of Asphaltenes Deposition in Multiphase Flow Systems through the use of Novel Numerical Modelling. Global J. Science Frontier Research: A Physics and Space Science. 2019. V. 19. Issue Version 1.0.
13. https://www.sciencedirect.com/topics/engineering/asphaltenes
14. https://www.envirofluid.com/articles/removing-paraffin-wax-build-up-from-oil-wells/

Rəyçi: prof. N.Zeynalov

Göndərilib: 14.02.2022 Qəbul edilib: 17.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/158-162

Sevda Vüqar qızı Salmanova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
sevda.salmanova.1999@mail.ru

MƏRKƏZİ BANKLARIN HƏYATA KEÇİRDİYİ PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ

Xülasə

Monetar siyasət pul-kredit orqanlarının makroiqtisadi siyasətini, qiymət sabitliyini, sabit valyuta məzənnəsinin saxlanmasını əhatə edə bilən son məqsədlərin kombinasiyasına nail olmaq üçün pul bazarının şərtləri (qısamüddətli faiz dərəcəsi, nominal məzənnə və ya bankın cari likvidlik səviyyəsi) vasitəsilə məcmu tələbin idarə edilməsinə yönəlmiş tədbirlər məcmusudur. Monetar siyasətin əsasını pul resurslarının və ümumilikdə pul siyasətinin iqtisadi situasiyaya təsiri prosesini öyrənən pul nəzəriyyəsi təşkil edir. İqtisadçılar uzun müddətdir ki, pul siyasətinin bazar şərtlərində əhəmiyyətini və rolunu müzakirə edirlər.

Hədəflər və alətlər arasında düzgün tarazlığı qorumaq üçün mərkəzi banklar bir real hədəf götürür və ona nail olmaq üçün bir və ya bir neçə alət seçirlər. Mərkəzi Bank bankların koordinasiyasını təşkil etmək və iqtisadi tənzimləmə vasitəsi ilə onların fəaliyyətini tənzimləmək üçün xüsusi səlahiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: *pul-kredit, mərkəzi bank, inflyasiya, iqtisadi vəziyyət, monetar siyasət*

Sevda Vugar Salmanova

The nature of the money-credit system implemented by central banks

Summary

Monetary policy is a set of measures aimed at managing aggregate demand through money market conditions (short-term interest rate, nominal exchange rate or current bank liquidity level) to achieve a combination of ultimate goals that can include macroeconomic policy, price stability, and maintaining a stable exchange rate.

The basis of monetary policy is the theory of money, which studies the process of the impact of monetary resources and monetary policy in general on the economic situation. Economists have long debated the importance and role of monetary policy in market conditions.

To maintain the right balance between goals and instruments, central banks take a realistic goal and select one or more instruments to achieve it. The Central Bank has special powers to coordinate banks and regulate their activities through economic regulation.

Keywords: *monetary, central bank, inflation, economic situation, monetary policy*

GİRİŞ

Mərkəzi Banka geniş səlahiyyətlər verilsə də, onun bəzi fəaliyyətlərində məhdudiyyətlər mövcuddur:

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əməliyyatlardan başqa digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatlarının aparılması;
- qanunla müəyyən edilmiş hallardan başqa istehsal, ticarət, sığorta və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq.

Belə ki, Mərkəzi Bank ikili hüquqi aspektə malikdir və eyni zamanda xüsusi səlahiyyətli dövlət qurumu və iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir [3, s. 17-21].

Mərkəzi Bankın mövcud hüquqi mövqeyinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun inzibati, hüquqi və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi eyni problemin - kredit sisteminin idarə

edilməsinin həllinə yönəlmişdir. Mərkəzi bankın inzibati funksiyalarını aşağıdakılara bölmək olar: təşkilati (pul dövriyyəsinin təşkili və idarə edilməsi) və mülki dövriyyənin mühafizəsi (investorların və kommersiya banklarının digər kreditorlarının maraqları) [4, s. 57-59].

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi qiymətlərin sabitliyini, nağd pul dövriyyəsinin tənzimlənməsini, bank və ödəniş sistemlərinin, eləcə də tədiyyə balansının sabitliyini və inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Mərkəzi Bank qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün pul-kredit siyasətini müəyyən edir, əskinasların buraxılması və çıxarılmasını həyata keçirir, manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyən edir, pul vəsaitlərini qanunvericiliyə uyğun olaraq tənzimləyir və ona nəzarət edir, qızıl ehtiyatlarını saxlayır. Mərkəzi Bank tədiyyə balansı hesabatını tərtib edir, bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş bank fəaliyyətinə nəzarət edir, ödəniş sistemlərini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və nəzarət edir. Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin düzgün tənzimlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir və kredit tələbatın ödənilməsi üçün əlverişli imkan yaradır.

Bu çərçivədə pul siyasətinin həyata keçirilməsindən məsul olan mərkəzi banklar ölkənin iqtisadi şərtlərini və hökumətin həyata keçirdiyi fiskal siyasətləri məlumat kimi götürərək əsas pul siyasəti hədəflərini müəyyən edirlər.Əsas pul siyasəti hədəflərini müəyyən edən mərkəzi banklar daha sonra bu əsas hədəflərə çatmaq üçün hansı strategiyanın həyata keçiriləcəyinə, seçilmiş strategiya çərçivəsində hansı pul siyasəti alətlərindən istifadə ediləcəyinə və seçilmiş pul siyasətini hansı əməliyyat infrastrukturu üzərində həyata keçirəcəklərinə qərar verirlər.

ANALİZ

Müasir dövrdə Mərkəzi Bank dövlət iqtisadiyyatının inkişafında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Mərkəzi banklar bütün ölkələrin bank sistemlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Bəzi ölkələrdə bu banklara müxtəlif adlar verilir: Mərkəzi Bank, Xalq Bankı, Dövlət Bankı, Ehtiyat Bankı, Emissiya Bankı, Federal Ehtiyat Sistemi. Bəzi ölkələrdə isə yalnız ölkə adları ilə birlikdə, məsələn, İtaliya Bankı, Yaponiya Bankı və s. adlanır.

Pul siyasətinə adətən ölkənin mərkəzi bankı (nümunə kimi, ABŞ-da Federal Ehtiyat Bankları, Böyük Britaniyada İngiltərə Bankı, Almaniyada Almaniya Federal Bankı və Azərbaycanda Milli Bank) nəzarət edir.

Avropa ölkələrində Fransa və İtaliyanın mərkəzi bankları pul siyasətinin həyata keçirilməsində digərlərinə nisbətən dövlət institutlarından daha az asılıdır. Bu ölkələrdə Mərkəzi Bankın işinə müdaxilə etmək hüququ qanunla hökumətə verilir.Mərkəzi Bank məsləhətçi kimi çıxış edir və hökumətin qərarlarını rəhbər tutmalıdır. Böyük Britaniya, Hollandiya, İsveç və Yaponiya qanunları dövlət orqanlarının Mərkəzi Bankın işinə müdaxilə etmək, ona göstəriş vermək və qərarını ləğv etmək imkanlarını tam şəkildə müəyyən edir [6, s. 480].

ABŞ-da Federal Ehtiyat Sistemi mərkəzi bankın funksiyalarını yerinə yetirmək və Amerika Birləşmiş Ştatlarının kommersiya bank sistemi üzərində mərkəzləşdirilmiş nəzarətini həyata keçirmək üçün 23 dekabr 1913-cü ildə xüsusi olaraq yaradılmış müstəqil federal agentlikdir. Federal ehtiyat sisteminin tərkibinə iri şəhərlərdə yerləşən 12 federal ehtiyat bankı, üç minə yaxın kommersiya bankı, prezidentin təyin etdiyi Rəhbərlər Şurası, Federal Bazar Komitəsi və məsləhət şuraları daxildir. Federal Ehtiyat Aktı bankın yaradılması üçün əsasdır. Hökumət Federal ehtiyat sisteminin idarə edilməsində həlledici rol oynayır, baxmayaraq ki, kapitalın mülkiyyət forması özəl - səhmlərin xüsusi statusuna malik səhmdardır.

Alman Federal Bankı Almaniyanın mərkəzi bankıdır. Almaniya Federal Bankı və Almaniya Federal Maliyyə Nəzarəti Orqanları birlikdə Almaniyanın maliyyə tənzimləyici orqanlarıdır. "Bundesbank"ın baş ofisi Frankfurt-am-Main şəhərində yerləşir.

Türkiyə Respublikasının Mərkəzi Bankı Türkiyə Respublikasının mərkəzi bankıdır. Mərkəzi bankın vəzifələri arasında pul və məzənnə siyasətinin yürüdülməsi, Türkiyənin beynəlxalq rezervlərinin idarə edilməsi, eləcə də banknotların çapı və buraxılması, ölkədə ödəmə sistemlərinin yaradılması, saxlanılması və tənzimlənməsi yer alır. Türkiyə Respublikası Mərkəzi Bankı

Türkiyədə qiymət və maliyyə sabitliyinə nail olmaq və qorumaq üçün qanunla tapşırılıb və bu məqsədlərə çatmaq üçün sərəncamında olan hər hansı bir siyasət alətini öz mülahizəsinə əsasən istifadə etmək səlahiyyətinə malikdir. Türkiyə Respublikası Mərkəzi Bankı 2006-cı ildən etibarən tam inflyasiya hədəfləmə rejimini izləyir [7, s. 412].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı "Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır. 2009-cu il martın 18-də keçirilmiş "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər haqqında" referendum haqqında Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Mərkəzi Bank adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Mərkəzi Bankın ölkənin milli valyutasının buraxılması üzrə funksiyası təsbit edilmişdir. Mərkəzi Bankın "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyətinin əsas məqsədi qiymət sabitliyinin təmin edilməsidir [1, s.80].

Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı (Rusiya Bankı) Rusiyada xüsusi dövlət-hüquq qurumu, birinci dərəcəli əsas bankdır. Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə birlikdə vahid dövlət pul siyasətini hazırlayan və həyata keçirən ölkənin əsas emissiya və pul tənzimləyicisi və xüsusi səlahiyyətlərə, xüsusən də əskinasların buraxılması və fəaliyyətini tənzimləmək hüququ verilir.

Rusiya Bankı ölkənin bütün kredit sisteminin əsas əlaqələndirici və tənzimləyici orqanı kimi çıxış edərək, iqtisadi idarəetmə orqanı kimi çıxış edir. Rusiya Bankı kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir, onlara bank əməliyyatları aparmaq üçün lisenziya verir və ləğv edir və artıq kredit təşkilatları digər hüquqi və fiziki şəxslərlə işləyir.

İngiltərə Bankı Böyük Britaniyada mərkəzi bank kimi fəaliyyət göstərən xüsusi dövlət qurumudur. O, ölkənin pul siyasətinin idarə edilməsinə cavabdeh olan Pul Siyasəti Komitəsinin işini təşkil edir. İngiltərə Bankı mərkəzi bankın bütün funksiyalarını yerinə yetirir. Bunlardan ən əsası qiymət sabitliyini qorumaq və iqtisadi artımı təmin etmək üçün Hökumətin iqtisadi siyasətini dəstəkləməkdir. İngiltərə Bankı İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. O, Qubernatordan, iki müdir müavinindən və idarə heyətinin 16 üzvündən ibarətdir. İdarəçilər Böyük Britaniya Parlamenti tərəfindən təsdiqləndikdən sonra kral fərmanı ilə təyin edilir [5, s. 46].

Yaponiya Bankı Yaponiyanın mərkəzi bankıdır. 1953-cü ildə təsis edilib və 1956-cı ildə fəaliyyətə başlayıb. Baş ofisi Tokionun Çuo rayonunda yerləşir. Yaponiya Bankı 10 oktyabr 1882-ci ildə Meiji dövründə Yaponiya Bankı Aktı ilə yaradılmışdır. Bank yeni əskinaslarının və sikkələrin paylanmasına, maliyyə sisteminin sabitliyinin təmin edilməsinə, pul siyasətinin həyata keçirilməsinə və məzənnə siyasətinin aparılmasına cavabdehdir. Yaponiya Bankı Federal Ehtiyat Sistemi və Avropa Mərkəzi Bankı ilə birlikdə dünyanın üç əsas mərkəzi bankından biridir.

NƏTİCƏ

Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul siyasəti ilk növbədə milli valyutanın daha da sabitləşməsinə və inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanmasına yönəlib. Bunlar iqtisadi artımı təmin etmək üçün investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtlərdir. Mərkəzi Bank pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinə, milli valyutanın möhkəmlənməsinə, bank sisteminin inkişafına, formalaşmasının tənzimlənməsində bütün təsərrüfat təşkilatları tərəfindən depozitlərin yaradılmasına obyektiv təminat verir. Xarici və milli valyutalarda aktivlərin gərginliyini tarazlaşdırmaq məqsədi monetar siyasətin tərkib hissəsidir. Bu siyasət ilk növbədə ölkədə inflyasiyanın optimal səviyyəsini müəyyən etmək üçün valyuta ehtiyatlarından istifadə etmək məqsədi daşıyır.

Mərkəzi Bank kredit sistemini həyata keçirən və tənzimləyən qurumdur. İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan pul-kredit siyasəti vasitəsilə dövlət iqtisadi inkişafın məqsədlərinə və mürəkkəb iqtisadi proseslərə, o cümlədən ümumi milli məhsulun həcminə, inflyasiyaya, milli valyutaya və investisiya prosesinə təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, ölkənin bank sektorunun yüksək fəallığı, milli valyutanın alıcılıq

qabiliyyətinin qorunması və s. mərkəzi banklar tərəfindən idarə olunur.Mərkəzi banklar bank sistemi olan istənilən ölkənin pul sisteminin əsasını təşkil edir [2, s. 114].

Müasir dövlətin bank sistemində mərkəzi bankın əsas rolu və mövqeyi bu ölkədə bazar iqtisadiyyatının səviyyəsi və xarakteri ilə müəyyən edilir, bu münasibətləri sabit hesab etmək düzgün olmazdı. Bunun ən parlaq nümunəsi bazar münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərində mərkəzi bankın rolunun dəyişməsidir.

Mərkəzi bank ideyası əsasən inkişaf etmiş bazar münasibətləri olan ölkələrdə yarandı. Bu isə bazarın və ümumilikdə maliyyə sektorunun gələcək inkişafının mərkəzi bank, dövlət tənzimləyicisi olmadan mümkün olmadığını göstərirdi.

Mərkəzi Bankın məqsədlərinə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

– dövlətin pul-kredit siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;
– nağd pul dövriyyəsini tənzimləyir;
– pul nişanlarını buraxır və tədavüldən çıxarır;
– milli valyutanın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyən edir;
– Qanunvericiliyə uyğun olaraq valyutanı tənzimləyir və ona nəzarət edir; sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;
– Qanunvericiliyə uyğun olaraq tədiyə balansı hesabatını hazırlayır və ölkənin tədiyyə balansının təxmin edilən balansının tərtib edilməsində iştirak edir;
– qanunvericiliyə uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;
– qanunvericiliyə uyğun olaraq ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və nəzarəti həyata keçirir [8, s. 37-39].

Pul siyasəti rejimlərinin xüsusiyyətlərinin və effektivliyinin milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədqiqi göstərir ki, Mərkəzi Bankın prioritet məqsədi kimi ortamüddətli perspektivdə sabitliyə nail olmaq və saxlamaq inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminə ən uyğundur. Bunun əsasında pul siyasətinin həyata keçirilməsinin prinsip və üsullarının inflyasiyanın hədəflənməsi istiqamətində mərhələli şəkildə dəyişdirilməsi üçün hüquqi əsaslar və əsas iqtisadi ilkin şərtlər yaradılmışdır.

Xüsusilə, valyuta siyasətinin liberallaşdırılması və məzənnənin formalaşması üçün bazar şəraitinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər Mərkəzi Bankın prioritet məqsədləri və praktiki müstəqilliyinin dəqiq müəyyən edilməsi, pul siyasətinin həyata keçirilməsinin aktiv fazasına keçid, valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi üçün metodologiyanın təkmilləşdirilməsi inflyasiyanın hesablanması və qiymətləndirilməsi, o cümlədən şəffaflığın artırılması və ilkin mərhələdə kommunikasiya siyasətinin gücləndirilməsi inflyasiyanın hədəflənməsinə keçid üçün əsas şərait yaradır.

Buna baxmayaraq, inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminin tətbiqi ilə bağlı mövcud potensial risklər və məhdudiyyətlər tapşırığın icrasını xeyli çətinləşdirir. Mərkəzi Bank proqnoz və analitik bazanın gücləndirilməsinə, pul siyasəti alətlərinin təkmilləşdirilməsinə və onun ötürmə kanallarının gücləndirilməsinə, kommunikasiya siyasətinə və əhalinin etimadının artırılmasına diqqəti artıracaq. Həmçinin, Mərkəzi Bank bu rejimə mərhələli keçidin təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsində aidiyyəti nazirlik və idarələrlə səylərini birləşdirir [10, s. 27].

Mərkəzi bank sisteminin dayanıqlığının öyrənilməsinə mövcud yanaşmaları ümumiləşdirərək, iqtisadi artımın müəyyən edilmiş hədəflərinə nail olmaq üçün əsas alət kimi pul siyasətinin nəzəri anlayışını və praktiki tətbiqini təhlil edərək, bank sisteminin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir:

- maliyyə sisteminin gücləndirilməsi həm maliyyə bazarlarında daxili kontragentlər, həm də xarici investorlar tərəfindən tənzimləyicinin fəaliyyətinə inamın artması ilə müşayiət olunmalıdır.
- verilmiş iqtisadi artım templərinin saxlanmasına töhfə verən əsas ötürmə kanalları investisiya, kredit və valyuta kanalları ola bilər.
- pul-kredit kanalının istifadəsi bir çox risklə əlaqələndirilir, onun effektivliyi borcalanların gələcək gəlirlərini proqnozlaşdırmaq imkanını təmin etmək və gələcək istehlakçının vəziyyətinə

təsirini minimuma endirməklə xarakterizə olunur.

- müasir inflyasiyanın hədəflənməsi tənzimləyicinin hesabatını təqdim etmək mexanizmi və bütün meyarlara əməl edilməməsinə görə məsuliyyət olmadan səmərəsiz görünür.
- hər bir bank sistemi ilkin olaraq milli kredit sisteminə inteqrasiya olunur.
- bankların məcmusu mərkəzi bank sisteminin əsas komponenti kimi onun üzvi hissəsini təmsil edən sosial-iqtisadi sistemə inteqrasiya olunur [11, s. 304].

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Z.Məmmədov, R.Rzayev, Ş.Həmişəyeva. Sadıqov E.M. Bank Əməliyyatları. Bakı. 2010, s. 80.
2. Əliyev M.F., Bank islahatları ilə vahid reytinq sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2016-ci il, №3-4., 114 s.
3. Əliyeva Təhminə Tahir "Dünya ölkələrinin bank sistemi", Bakı - 2013, s. 17-21.
4. Quliyeva Ş.T., Maliyyə riskləri və onların idarəedilməsi, Bakı - 2011, s. 57-59
5. Məmmədov Z. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı, 2001, s.46.
6. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 2017. səh. 480.
7. Panova GS, Credit policy of commercial banks. M. 2018, p. 412.
8. Moiseev Sergey Rustamovich. History of central banks and paper money. 06.10.2015, p.37-39
9. Journal "Finance and credit", August, 2020.
10. Alklychev A.M. Pricing policy of the state in conditions of financial instability. vol. 26, no. August 8, 2020, p.27
11. Olkhova R.G. Banking: management in a modern bank: study guide. Moscow: Knorus, 2020. - 304 p. - ISBN 978-5-406-07836-5.
12. Mishkin, F.S, (2006), "Monetary policy strategy: How did we get here?", National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper Series, no.12515.p. 18-19.

Rəyçi: iqtisad e.d. Z.İbrahimov

Göndərilib: 13.02.2022 Qəbul edilib: 12.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/163-167

Fatimə Heydər qızı Əmircanlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistr
fatima-amirjanli@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Maliyyə biznes maliyyəsi, fərdi maliyyə və ictimai maliyyəni əhatə edir. Maliyyəyə pul yığımı və adətən, pulun borc verilməsi də daxildir. Əsasən, zaman, pul və risk anlayışları və onların bir-biri ilə əlaqəsi ilə məşğuldur. Eyni zamanda, pulun xərclənməsi və büdcənin hazırlanması ilə də məşğuldur. Maliyyə prosesi, əsasən, fiziki və hüquqi şəxslərin banka əmanət yerləşdirməsi vasitəsilə işləyir. Bank pulu digər fiziki və hüquqi şəxslərə istehlak və ya investisiya məqsədilə kredit olaraq verir və onlardan faiz tələb edir.

Maliyyə xidmətlərində isə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarında sığorta xidmətlərinin göstərilməsi, maliyyə icarəsi (lizinq) müqavilələrinin və pul vəsaitlərinin və ya qiymətli kağızların etibarlı şəkildə idarə edilməsinə dair müqavilələrin bağlanması, habelə digər maliyyə xarakterli xidmətlər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *beynəlxalq maliyyə bazarı, maliyyə xidmətləri, maliyyə şirkətləri, kommersiya*

Fatima Heydar Amirjanli

IMPROVEMENT OF FINANCIAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

Finance includes business finance, individual finance and public finance. Finance includes raising money and usually lending money. It deals mainly with the concepts of time, money and risk and their relationship to each other. At the same time, it is engaged in spending money and preparing a budget. The financial process works mainly through the placement of deposits in the bank by individuals and legal entities. The bank lends money to other individuals and legal entities for consumer or investment purposes and demands interest from them.

Financial services include banking operations, provision of insurance services in the securities market, conclusion of financial lease agreements and contracts for the reliable management of cash or securities, as well as other financial services.

Keywords: *international financial market, financial services, financial companies, commerce*

GİRİŞ

Maliyyə xidmətləri bazarı iqtisadi artımı təmin edən pul kapitalının hərəkətində mühüm rol oynayır. Bununla belə, maliyyə xidmətləri bazarının ayrılmaz bir sistem kimi formalaşması və inkişafının ən mühüm aspektləri elmi ədəbiyyatda lazımi şəkildə işıqlandırılmamışdır və bazarın özü bank, sığorta və investisiya seqmentləri baxımından fraqmentar şəkildə nəzərdən keçirilir.

Eyni zamanda, bazarda baş verən proseslərin yüksək dinamikası sistemli yanaşmadan istifadə etməklə maliyyə xidmətləri bazarının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini və zəruri konseptual aparat və metodoloji vasitələrin işlənib hazırlanmasını zəruri edir. İqtisadi ədəbiyyatda "maliyyə xidməti" və "maliyyə xidmətləri bazarı" kateqoriyalarından tez-tez istifadə olunur, lakin bu anlayışlardan heç biri tam şəkildə tərif edilməmişdir.

Maliyyə xidməti hüquqi və fiziki şəxslərin bank, sığorta və investisiya bazarlarında pul vəsaitlərinin pul kapitalına çevrilməsi, habelə maliyyə xarakterli digər xidmətlərlə bağlı sosial-iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyə xidmətlərinin obyekti xidmətlərin əlaqələr, yəni qiymətli kağız, sığorta polisi, nağdsız ödənişlər, bank kreditləri və s. şəklində yaranmasıdır.

Maliyyə xidmətlərinin subyektləri maliyyə bazarının iştirakçıları, bir tərəfdən müştərilər, yəni maliyyə xidmətlərinin istehlakçıları, digər tərəfdən isə maliyyə xidmətləri göstərən maliyyə təşkilatlarıdır (hüquqi və fiziki şəxslər). Maliyyə xidmətlərinin alqı-satqısının maliyyə xidmətləri bazarında həyata keçirilməli olduğunu düşünmək məntiqlidir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə tarixində "maliyyə xidmətləri bazarı" anlayışı da maliyyə bazarı konsepsiyasına daxil edilmişdir.

Maliyyə xidmətləri bazarının mahiyyəti təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin xüsusi təşkili formalarını əks etdirməsindən ibarətdir və maddi formaya malik deyildir, çünki maliyyə xidmətləri bazarında onun mahiyyəti hüquq və mülkiyyətdir.

Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə xidmətlərinin ilkin olaraq mübadilə və ya alqı-satqı üçün istehsal olunduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi maliyyə xidməti vasitəsilə həyata keçirilən satıcı-alıcı münasibətlərinin məcmusudur [1, s. 470].

Maliyyə xidməti maliyyə bazarlarında pul resurslarının cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə (valyuta, depozitlər, kredit, qiymətli kağızlar, törəmə alətlər, strukturlaşdırılmış maliyyə məhsulları, pensiya, sığorta və s.) maliyyə alətlərinin (depozitlər, kreditlər, maliyyə lizinqi, qiymətli kağızlar, qiymətli kağızlar üzrə depozitar qəbzləri, investisiya fondlarında paylar, sığorta və pensiya siyasəti, aktiv kimi xarici valyuta, törəmə alətlər, strukturlaşdırılmış maliyyə məhsulları və s.) əsasında maliyyə vasitəçiləri (mərkəzi və kommersiya (əmanət, investisiya və s.) bankları, sığorta şirkəti (lizinq, maliyyə, idarəetmə və s.), investisiya (pensiya, hedcinq, özəl kapital və s.) tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur.

Müxtəlif maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sayəsində maliyyə bazarından iqtisadi vasitə, iqtisadiyyatı idarə etmək üçün fəal alət kimi istifadə etmək mümkün olur. Bu alət iki prinsip daşıyır: bir tərəfdən obyektiv olaraq mövcud olan maliyyə münasibətləri ilə müəyyən edilir, digər tərəfdən isə dövlətin məqsədyönlü maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi aləti kimi çıxış edir [2, s. 542].

Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətləri təsnifatlandırılmasına görə olduqca müxtəlifdir. Maliyyə xidmətlərinin məhz xidmətlərdən ayrılması aksioma deyildir. Xarici və yerli təsnifatçılarda maliyyə xidmətlərinin məzmununun dərk edilməsi olduqca fərqlidir. Onlar müxtəlif obyektlərə yönəldilir, fərqli hədəf auditoriyasına, tələbin qiymət elastikliyinə malikdir, daşıma və saxlama imkanları ilə fərqlənir. Bəzi xidmətlərin performansı böyük dərəcədə texnoloji inkişaf və ixtiraların istifadəsindən, digərləri isə xidməti göstərən şəxsin istedad və bacarığından və s. asılıdır.

ANALİZ

Maliyyə bazarının əsas funksiyası boş vəsaitləri kredit kapitalına çevirməkdir. Maliyyə xidmətləri bazarının təqdim olunan funksiyaları isə təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə maliyyə resurslarının hərəkətinin təşkilinin konkret formalarını əks etdirir.

Maliyyə xidmətləri sektorunun üstünlüklərinə maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə vahid requlyatorun olması; maliyyə bazarı və institutlarının formalaşması; əsas maliyyə infrastrukturu elementlərinin yaranması; risklərin idarə edilməsi üzrə baza elementlərin mövcud olması; qiymətli kağızlar bazarlarında müasir platforma daxildir [9, s. 23-24]

Sektorun çatışmazlıqlarına isə bank sisteminin kapital mövqeyinin kövrək olması; bankların kredit risklərinin yüksək olması; qeyri-işlək aktivlərin tənzimlənməsi və satışı üzrə hüquqi mexanizmlərin olmaması; banklarda bazar risklərinin idarə edilməsi üçün hedcinq alətlərinin olmaması; bankların sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası üzrə effektiv alətlərin olmaması; maliyyə xidmətləri sektorunda korporativ idarəetmənin zəif olması; kreditorların hüquqlarının işlək müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması, girov münasibətlərinin təşkilati-hüquqi mexanizmlərindəki zəifliklər; maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığının zəif olması; qeyri-bank maliyyə seqmentinin zəif inkişafı; maliyyə savadlılığının aşağı olması aiddir.

Maliyyə sektorundakı imkanlar islahatların hökümətin prioritetləri arasında olması,əmanətlərin tam sığortalanması, strateji valyuta ehtiyatlarının həcminin yüksək olması, inkişaf etmiş telekommunikasiya infrastrukturunun və geniş xidmət şəbəkəsinin olması ilə bağlıdır [4, s. 89-93].

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə xidmətləri sahəsində həllini gözləyən müəyyən problemlər vardır. Bu problemlər arasında işgüzar aktivliyin bərpa olunmaması, aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsi, neft qiymətlərində volatilliyin davam etməsi, bank restrukturaizasiya proqramının tamamlanmaması yer alır. Bankların məruz qaldığı risklərin bütövlükdə maliyyə bazarlarında volatilliyə səbəb olması və ticarət tərəfdaşlarında iqtisadi fəallığın zəifləməsi kimi təhlükələri də qeyd etmək olar.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, bu mexanizmin hərəkətverici qüvvəsi müxtəlif maliyyə institutlarının köməyi ilə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsidir.

Dəyişən dünya iqtisadiyyatı və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kimi amillər qlobal maliyyə sistemində yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu cür tendensiyalar, xüsusilə, prudensial tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsi, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, alternativ bankçılığın genişləndirilməsi, əhalinin davranış modellərinin dəyişməsi, yeni bilik və bacarıqlara tələblərin sərtləşdirilməsi, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində dəyişikliklər zamanı müşahidə olunur.

Bu istiqamətdə "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" qlobal iqtisadiyyatda və maliyyə bazarlarında baş verən proseslərə çevik uyğunlaşmaq, neftdən sonrakı iqtisadi inkişaf modelini dəstəkləmək məqsədilə hazırlanmışdır. Sənəd maliyyə xidmətləri sektorunun çeviklik, rəqabətqabiliyyətlilik, innovasiya və iqtisadi inkişaf prinsipləri əsasında tərtib edilmişdir. Qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən Strateji Yol Xəritəsi 2020-ci il üçün strateji baxış və yol xəritəsini, 2025-ci il üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı hədəfləri əhatə edir [11, s. 5-6].

Ölkədə maliyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair müəyyən edilmiş hədəflərə nail olunması və imkanların maksimum dərəcədə artırılması üzrə məqsədlərə daxildir:

- Dinamik və sağlam institutlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşması. 2015-ci ildən artan risklərlə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bankların restrukturizasiyası və kapitallaşması, aktivlərinin sağlamlaşdırılması, sığorta bazarının inkişafı, maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi [3, s. 9].
- Maliyyə bazarlarının inkişafı. Potensial investorların və emitentlərin kapital bazarı və maliyyə alətləri haqqında məlumatlılığının aşağı olması, informasiya asimmetriyası və fərdi sahibkarlıq haqqında ənənəvi düşüncə tərzi kimi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılması.
- İnfrastrukturun gücləndirilməsi. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi məqsədilə kredit məlumatlarının mübadiləsi sisteminin inkişafı, kreditorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə iş mexanizmlərinin yaradılması, məhkəmə qərarlarının standartlaşdırılması və icra intizamının təkmilləşdirilməsi.
- Tənzimləmə və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Maliyyə institutlarında yüksək keyfiyyətli risklərin idarə edilməsi proseslərini və rəqəmsal transformasiyanı təşviq edən yeni tənzimləmə və nəzarət mexanizminin formalaşdırılması.
- Maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi. Sağlam, etibarlı, sabit və səmərəli maliyyə sisteminin sonradan formalaşdırılması üçün maliyyə sistemi mütəxəssislərinin ixtisasının dərinləşdirilməsi və maliyyə savadlılığının artırılması [5, s. 758]

Pandemiya, böhran və bu kimi amillərlə şərtlənən dəyişən dünya iqtisadiyyatı və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kimi amillər qlobal maliyyə sistemində yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi tendensiyalar, xüsusilə, prudensial tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsi, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, alternativ bankçılığın genişləndirilməsi, əhalinin davranış modellərinin dəyişməsi, yeni bilik və bacarıqlara tələblərin sərtləşdirilməsi, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində dəyişikliklər zamanı müşahidə olunur.

Müəyyən edilən strateji məqsədlər nəticəsində maliyyə xidmətləri sahəsində bir sıra müsbət nəticələrin əldə edilməsi gözlənilir. Bu zaman müştərilərə daha innovativ xidmətlər, yeni investisiya məhsulları təklif oluna bilər. Qeyd olunan yeniliklər nəticəsində isə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərin cəlb edilməsi ilə maliyyə sektorunun inkişafının aparıcı nümunəsi kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmasına yardımçı olacaqdır [7, s. 75-77].

Uzunmüddətli perspektivdə maliyyə bazarlarında şəffaflığın artırılması və son nəticədə maliyyə xidmətləri sektorunun formalaşması vasitəsilə maliyyə xidmətləri sektoruna daha çox xarici investorun cəlb edilməsi gözlənilir. Ölkənin maliyyə sektoru beynəlxaq arenaya çıxışı ilə məlumatların emalı sahəsində qabaqcıl təcrübələrdən, mükəmməl risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqindən və yüksək risklərin idarə edilməsinin təmin edilməsindən faydalana bilər.

NƏTİCƏ

Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə bazarının strukturunda mühüm rol oynayır. Bu bazarda pul mübadiləsi aparılır, kreditlər verilir və kapital səfərbər olunur. Maliyyə alətləri və maliyyə xidmətləri burada əsas rol oynayır, pul vəsaitlərinin hərəkətini sahiblərdən borcalanlara istiqamətləndirir [6, s. 8-11].

Maliyyə bazarının strukturunda maliyyə xidmətləri bazarının yeri və rolunun təhlili aşağıdakı nəzəri nəticələri formalaşdırmağa imkan verir:

1. Maliyyə bazarının strukturunda maliyyə xidmətləri bazarının mahiyyətinin nəzərə alınması informasiya və institusional aspektlərin nəzərə alınmasını da tələb edir.

Bu yanaşma maliyyə xidmətləri bazarının funksional məqsədinin dərk edilməsinin nəticəsidir. Bu isə iqtisadi agentlər arasında informasiyanın asimmetriyasının aradan qaldırılmasından və yeni innovativ imkanların formalaşdırılmasından ibarətdir.

2. Maliyyə bazarı maliyyə resurslarının alıcıları və satıcıları arasında əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur və maliyyə xidmətləri bazarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə maliyyə resurslarının hərəkətinin xüsusi təşkili formalarını əks etdirir.

3. Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə xidmətlərinin ilkin olaraq mübadilə və ya alqı-satqı üçün istehsal olunduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi maliyyə xidməti vasitəsilə həyata keçirilən satıcı-alıcı münasibətlərinin məcmusudur. Gündəlik iş təcrübəsində maliyyə bazarının özü deyil, müxtəlif növləri dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi yolu ilə maliyyə münasibətlərinin təzahürünün spesifik formaları vacibdir.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində maliyyə xidmətləri sektorunun 2025-ci ilə qədər güclü və şaxələndirilmiş maliyyə institutlarından təşkil olunması, bunun sayəsində bu sektorun sabit artımı və gəlirliliyinin artırılması proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda bank sektorunda konsolidasiya proseslərinin sürətlənməsi banklar və maliyyə göstəriciləri arasında fərqin paralel azalması ilə nəzərə çarpır. Bu kimi proseslərin nəticəsində bank bazasının genişləndirilməsi, xidmət portfelinin şaxələndirilməsi və yeni bank olmayan maliyyə institutlarının yaradılması planlaşdırılır. Bununla da məhsulları istehlak kreditlərinə alternativ çıxış yarana və bu sektorda rəqabət qabiliyyəti güclənə bilər [8, s. 86-98]

2025-ci ilə qədər Azərbaycanda səhm və istiqraz bazarlarının yeni effektiv fəaliyyət səviyyəsinə yüksəlməsi və III Bazel standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması planlaşdırılır. Kredit risklərinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin, skorinq modellərinin, korporativ idarəetmə strukturunun və risklərin idarə edilməsi proseslərinin beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi maliyyə institutlarının risklərin idarə edilməsi imkanlarının daha da artırılması nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda sonrakı illər üçün qarşıya qoyulan hədəflərə nail olmaq üçün ali təhsil müəssisələri, özəl təlim mərkəzləri, tənzimləyici qurumlar və bazar iştirakçılarının cəlb edilməsi yolu ilə yüksək bilik və bacarıqlara malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, bu təlim və təhsil mərkəzləri maliyyə sektorunda rəqəmsallaşmanın ən son tendensiyalarını nəzərə almaqla iştirakçıların texnoloji biliklərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Son bir neçə il ərzində maliyyə xidmətləri sektoru yeni texnologiyaların yaranması və inkişafı nəticəsində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bir çox rəhbər işçilər ümid edirlər ki, onların İT departamentləri səmərəliliyi artıra və unikal innovasiyalar inkişaf etdirə, eyni zamanda xərcləri azalda və ənənəvi sistemlərə dəstəyi qoruyub saxlaya bilər [10, s. 87].

Beləliklə, maliyyə xidmətləri ən sürətlə inkişaf edən və ən gəlirli xidmət sahələrindən biridir. Müəyyən edilmişdir ki, hazırda dünya maliyyə xidmətləri bazarı inkişaf edir və öz həcmini artırır.

Ədəbiyyat

1. Bağırov M.M. "Banklar və bank əməliyyatları" Dərslik. 2014, 470 s.
2. Cavadov A.M., Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymətqoyma. Bakı 2012, 542 s.
3. Berkovich M.I., Osyanin I.K. Financial Services Market: Clarification of Concepts // Financial Journal, 2019. p. 9.
4. Chechetkina T. Small commercial banks: problems, prospects / T. Chechetkina, V. Petushkov // Economist. - 2012. - N 8. - S.89-93.
5. Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017, 758 p.
6. Murdick G. Robert. (2020) Service Operation Management, Ally And Bacon: New York, p. 8-11.
7. Zheltonosov V.M., Spruzhevnikova M.K. Banking activity and the market of financial services in the region.//Finance and credit. 2001. No. 13, p. 75-77.
8. Samiev P.A. Ecosystems and marketplaces: an overview of the financial services market // Financial magazine, 2020. No. 5. p.86-98. [Electronic resource] URL: http://elib.fa.ru/art2020/bv2384.pdf.
9. Kiselev V.V. Trends in the development of the financial services market // Economics and business. 2019. - No. 7 (22), p. 23-24.
10. Kravchenko P.P. How not to lose in the financial markets. — M.: "Business and Service". — 2000. p. 87.
11. Review of the strategic roadmap for the development of financial services in the Republic of Azerbaijan. 2017. p. 5-6.
12. Rishi Sunak. A new chapter for financial services. July 2021. p.5

Rəyçi: iqtisad e.d Z.İbrahimov

Göndərilib: 09.02.2022 Qəbul edilib: 06.03.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/168-172

Sarvan Nizami oğlu İslamzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
Sarvan656@mail.ru

KOMMERSİYA BANKLARININ İQTİSADİ İNKİŞAFDAKI YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Kommersiya banklarının əsas funksiyası əhalidəki pul kütləsini əmanət kimi toplamaq və onlarla müştərilərinə qısamüddətli kreditlər vermək olan banklardır. Bunlara bəzən depozit bankları da deyirlər. Banklar emissiya bankları, investisiya və inkişaf bankları, xüsusi təyinatlı banklar və kommersiya bankları kimi bir neçə növləri olduğu zaman, əksər ölkələrdə kommersiya bankları ən böyük payı təşkil edir. Onlar topladıqları vəsaitin bir hissəsini (mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilən depozit ehtiyatı tələbləri) gündəlik ehtiyaclar üçün ehtiyat kimi ayırır, qalan hissəsini isə ticarət və sənaye yerləşdirmələrində istifadə edirlər. Kommersiya banklarının digər əsas xüsusiyyəti isə əmanətçilərlə sıx əlaqə saxlamağıdır.

Açar sözlər: *bank, kommersiya bankı, kredit, istehlak krediti*

Sarvan Nizami Islamzade

The place and role of commercial banks in economic development

Abstract

The main function of commercial banks is to collect money from the population as deposits and to provide short-term loans to dozens of customers. These are sometimes called deposit banks. While there are several types of banks, such as issuing banks, investment and development banks, special purpose banks, and commercial banks, in most countries, commercial banks account for the largest share. They allocate part of their savings (deposit reserve requirements set by the central bank) as a reserve for daily needs, and use the rest for commercial and industrial installations. Another key feature of commercial banks is their close contact with depositors.

Key words: *bank, commercial bank, loan, consumer loan*

Giriş

Kommersiya bankları öz müştərilərinə xidmət göstərməklə yanaşı, mərkəzi banka qarşılığında topladıqları vəsaitlərin bir hissəsini kənara qoymalıdırlar. Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş depozitlər üzrə məcburi ehtiyat normasının təyin edilməsində məqsəd bank müştərilərinin pul vəsaitlərini qorumaqdır. Belə bankların müştəriləri ilə sıx əlaqəsi vardır. Çünki bir müştəridən aldığı əmanətlə, kredit kimi təqdim etdiyi xidmətlərlə digər müştərinin ehtiyaclarını qarşılayır. Bunu edərkən özü üçün gəlir əldə etməyi hədəfləyir və faiz şəklində komissiya alırlar.

Depozit bankçılığı kimi də tanınan kommersiya bankçılığı bir çox fəaliyyətə malikdir. Ən əsas fəaliyyətləti əmanətlərin yığılmasıdır. Bunları sonradan digər müştərilərə nağd və nağdsız şəkildə təqdim etmək başqa bir fəaliyyətdir. Bunu topladıqları əmanətlərlə edirlər. Onlar həmçinin ödəniş-ləri və pul köçürmələrini emal edirlər. Xüsusilə ticarətdə istifadə olunan çek, veksel və valyuta əməliyyatlarını da həyata keçirirlər. Banklar dedikdə ağıla gələn başqa bir şey müştərilərin pullarının saxlanmasıdır. Kommersiya banklarının da belə vəzifələri vardır.

Kommersiya bankları həmçinin investisiya məsləhətçiliyi, portfelin idarə edilməsi, bazarlarda alqı-satqı vasitəçiliyi, sığorta əməliyyatları kimi bir çox sahədə fəaliyyət göstərirlər. Onların bunlardan başqa fəaliyyətləri ola bilər, lakin onlar şura tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bütün bu əməliyyatları nəzərə alsaq, əmanət bankları bank növləri arasında ən aktiv növdür. Həm fərdi, həm də korporativ müştərilər üçün özlərini tədricən təkmilləşdirirlər. Burada məqsəd mənfəət olduğu

üçün bu tip banklar arasında daim rəqabət gedir. Buna görə də, bu banklarda sərfəli xidmətlərlə qarşılaşma ehtimalı daha yüksəkdir (Sadıqov, 2010: 72) .

Kommersiya banklarının məqsədləri eynidir, lakin onların təşkili fərqli ola bilər. Fərqli şəkildə təşkil olunsalar da, əsas funksiyaları oxşardır. Onun əsas funksiyalarından biri depozit pul yaratmaqdır. Bu xüsusiyyəti ilə onlar digər bank növlərindən fərqlənirlər. Nağdsız ödənişlər (pul) dedikdə, ödəniş çeklər, veksellər, zəmanət məktubları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bunun üçün banklardakı tələb olunan depozit hesablarından istifadə edilir. Müştərilərin bu hesablarda qalıqları var və banklardan heç bir faiz ödənişi almırlar. Müştərilər bu qalıqlar üzərindən digər ödəniş vasitələrindən istifadə edə bilərlər. Beləliklə, onlar kommersiya fəaliyyətlərini nağd pul əvəzinə nağdsız pulla davam etdirə bilərlər.

Kommersiya bankları və onların iqtisadiyyatdakı yeri

Banklar kapital, pul və kredit əməliyyatlarını həyata keçirən kommersiya təşkilatlarıdır. Universal bank fiziki şəxslərə və təşkilatlara kreditlər ayırır, depozit hesablarını aparır, kapital, pul və kreditlə bağlı bütün növ əməliyyatları həyata keçirir. Məsələn, Almaniyada kredit təşkilatı qanunla (kredit qanunları ilə) bank əməliyyatlarının həyata keçirildiyi qurum kimi müəyyən edilir.

Kommersiya bankları - bank qanunvericiliyi ilə icazə verilən bütün əməliyyatları həyata keçirir. Bank sisteminin mexanizmində əsas rol kommersiya banklarına məxsusdur. Ona görə də ölkədə kredit resurslarının böyük hissəsinin toplanmasına və müştərilərə hər cür maliyyə-kredit xidmətlərinin göstərilməsinə xidmət edən kommersiya banklarıdır. Bu gün kommersiya bankları müştərilərə 200-ə qədər müxtəlif bank xidmətləri təklif etmək imkanına malikdir.

Kommersiya bankının ən mühüm vəzifəsi pul yaratmaqdır. Borcalanlara kredit verməklə banklar əlavə ödəmə qabiliyyəti tələbi yaradır. Onun kommersiya funksiyası nağd pul və pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə əməliyyat vəsaitlərinin köçürülməsi zamanı müvəqqəti azad edilmiş fiziki şəxslərin verdiyi kreditlərə vasitəçilik etməkdir (Bəşirov, 2007: 142).

İqtisadi münasibətlərin digər məsələlərində olduğu kimi, ticarət-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmini təmin etmək üçün banklar müəyyən miqdarda nağd pul ehtiyatına malik olmalıdırlar.

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişaf prosesində maliyyə resurslarının mövcudluğu problemi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın bazar münasibətləri modelinə keçidi bank inhisarını ləğv etmişdir. Bu da öz növbəsində ikipilləli bank sisteminin təşkilinə, bankın maliyyələşmə mənbələrinin tərkibində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət əsasən aşağıdakı kimi izah olunur (Kazımlı, 2011: 28) :

- Bank vəsaitlərinin mənbəyi kimi dövlət fondunun səmərəliliyi məhdudlaşdırılmış, mərkəzi bank ikipilləli bank sistemində birinci hesab edilmişdir;
- Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatların təşkili sərbəst pulla sahiblərin yaranmasına şərait yaradırdı.
- Bu mülkiyyətçilər öz şəxsi pul ehtiyatlarını harada və necə saxlamağa görə məsuliyyət götürmək hüququna malikdirlər, bunun nəticəsində maliyyə münasibətləri sisteminə daxil olan kredit resursları bazarı yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bankın əməliyyatlarının miqyası onun fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Bank fəaliyyətinin miqyası maliyyə ehtiyatlarının həcmindən asılıdır. Bu vəziyyət maliyyə resursları üçün banklar arasında rəqabəti gücləndiribdir.

Qeyd edək ki, kredit fond bazarı ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarı da mövcuddur. Burada banklar özəl, dövlət və korporativ qiymətli kağızların alıcısı kimi çıxış edirlər. Sığorta, maliyyə və kredit təşkilatlarının mövcudluğu kredit tələbi bazarında rəqabəti gücləndirmiş və bank vəsaitlərinin sərbəst toplanması problemini kəskinləşdirmişdir. Kommersiya bankının resursları aktiv əməliyyatlar üçün də istifadə olunan xüsusi vəsaitlərin və cəlb olunmuş vəsaitlərin məcmusudur. Bankın xüsusi resurslarının payı Dünya Bankının təcrübəsinin tələblərinə cavab verən ehtiyat sistemidir. Bankın xüsusi ehtiyatına məcmu kapital və fondlar daxil edilir.

Çıxarılan vəsaitlər bankın ehtiyatlarının ümumi həcmində aparıcı yerlərdən birini tutur.

Müxtəlif banklarda onun həcmi 75% və daha çox olur. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə müvafiq resursların strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu, bank sistemi üçün

fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst vəsaitlərinin müvəqqəti toplanmasının yeni, qeyri-ənənəvi üsullarının meydana çıxması ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyat ədəbiyyatında ümumilikdə bank işinin, xüsusən də kommersiya bankçılığının müxtəlif tərifləri var. Bəzi hallarda bu təriflər üst-üstə düşür, bəzilərində isə bir qədər fərqlidir. Məsələn, rus alimi professor N.F.Samsonovun sözlərinə görə, bank fiziki və hüquqi şəxslərdən ödəniş qəbul edən və geri qaytarma, habelə komissiya və broker (hesablaşma və s.) həyata keçirən vasitəçilərdir. Həmçinin qeyd edilir ki, kommersiya bankı aşağıdakı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malik olan kredit təşkilatıdır: pul vəsaitlərinin qaytarılması, ödəniş şərtlərinə və kredit şərtlərinə uyğun olaraq qaytarılması və hesablaşması, fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılmasını gerçəkləşdirən qurumlardır (Quliyeva, 2011: 92) .

Kommersiya bankları bir tərəfdən öz fəaliyyətlərini mənfəətlə davam etdirməklə, digər tərəfdən isə real sektorun maliyyə tələblərini ödəməklə həm maliyyə bazarlarının inkişafına, həm də iqtisadiyyatda sabitliyin təmin olmasına mühüm töhfələr verirlər. Maliyyə xidmətləri sektorunun mühüm institutlarından biri olan kommersiya banklarının fəaliyyət nəticələrinin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi maliyyə vasitəçiliyi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, bank fəaliyyətindən irəli gələn mümkün problemlər iqtisadiyyatın digər sektorlarının, xüsusən də real iqtisadiyyatın göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadi sistemdəki digər şirkətlər kimi kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəticələrinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi bir tərəfdən bankların maliyyə strukturlarının və fəaliyyətlərinin monitorinqini həyata keçirməyə, digər tərəfdən bankların rəqabət şəraitində uzunmüddətli fəaliyyətini təmin etməyə imkan verir. Bundan əlavə, qlobal bazarlarda artan qeyri-müəyyənlik və rəqabət də bankların fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi ehtiyacını artırır.

Kommersiya bankları həm resursların təmin edilməsində, həm də resursların bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları vəsait toplayıb hovuz yaratmaqla yanaşı, bu vəsaitlərin iqtisadiyyata düzgün yönəldilməsini də təmin edirlər. Resursların toplanması və bölüşdürülməsi üçün bu işi həyata keçirən qurumların fəaliyyəti yüksək və davamlı olmalıdır. Kommersiya banklarının yüksək göstəriciləri birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan digər real və ya maliyyə sektorlarının göstəricilərini artıracaq. Bankların dəqiq və davamlı vasitəçilik fəaliyyəti milli iqtisadiyyatlar üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya banklarının davamlı və yüksək fəaliyyəti təkcə vasitəçilik fəaliyyətinin düzgün fəaliyyət göstərməsi deyil, həm də bank tərəfdaşlarının maraqlarının artırılması deməkdir. Sağlam kommersiya bank sistemi iqtisadi artımı, eləcə də yeni investisiyaları təşviq edir. Digər tərəfdən, zəif bank sistemi və nəticədə zəif fəaliyyət göstərən bank sektoru böhranlara və bank uğursuzluqlarına səbəb olur (Əliyeva, 2013: 71).

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili ölkənin iqtisadi strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün həm daxildə, həm də xaricdə akademiklərin diqqətini cəlb edən mövzulardan biridir. 1940-cı ildəki bank böhranından sonra akademiklərin bu mövzuya marağı başlamış və sonrakı illərdə və xüsusilə böhran dövrlərində artmaqda davam etmişdir. Azərbaycanda 1994, 2000 və 2001-ci il bank və maliyyə böhranlarından sonra bu sahədə araşdırmaların sürətlə artdığı müşahidə edilmişdir.

Kommersiya banklarının iqtisadiyyatdakı əsas funksiyaları

Müasir kommersiya bankları bilavasitə müəssisələrə və təşkilatlara, eləcə də əhaliyə, yəni müştərilərinə xidmət göstərən banklardır. Kommersiya bankları bank sisteminin əsas halqası kimi çıxış edir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya bankları iqtisadiyyatın müstəqil subyektləridir. Onların müştərilərlə münasibəti kommersiya xarakteri daşıyır. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas məqsədi maksimum gəlirin əldə edilməsindən ibarətdir.

Bank qanunvericiliyinə əsasən bank fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb etmək, onları qaytarılma, ödənclik, müddətlilik şərtləri ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək və müştərilərin tapşırığı ilə hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malikdir. Beləliklə, kommersiya bankları müştərilərə kompleks şəkildə xidmət göstərir, bu isə onları məhdud sayda maliyyə

əməliyyatları və xidmətləri göstərən bank olmayan (qeyri-bank tipli) xüsusi kredit təşkilatlarından fərqləndirir. Bankdan fərqli olaraq kredit təşkilatları yalnız bəzi bank əməliyyatlarını həyata keçirir.

Kommersiya bankları aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

• vəsaitlərin depozitə cəlb edilməsi;
• vəsaitlərin yerləşdirilməsi (investisiya funksiyası);
• müştərilərə kassa-hesablaşma xidmətinin göstərilməsi.

Kommersiya banklarının xarakterik xüsusiyyəti onların ikili ixtisaslaşmasıdır, yəni təsərrüfat subyektlərinin emalında və fərdi əmanətlərin qəbulunda ixtisaslaşır. Sonuncu kommersiya banklarına təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün vəsait təmin etmək, həmçinin öz investisiyalarını maliyyələşdirmək imkanı verir. Bu xüsusiyyətlərə əsasən onlar xarici qarşılıqlı kredit kooperativlərinə, kooperativlərə (müəyyən fəaliyyət növləri üzrə), fərdi müştərilərlə əməkdaşlıq edən və evlərin tikintisinə (və ya alınmasına) kredit verən əmanət kassalarına bölünür.

Kommersiya banklarının əsas funksiyaları:

-sərbəst vəsaitlərin müvəqqəti səfərbər edilməsi və onların kapitala çevrilməsi;
-biznesə, hökumətə və əhaliyə kredit verilməsi;
-kredit pulunun verilməsi;
-ödənişlərin və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi;
-kredit pulunun verilməsi;
-təsərrüfatda hesablaşma və köçürmələr;
-emissiya funksiyası;
-məsləhətləşmələr, iqtisadi və maliyyə sahələrində məlumatların verilməsi.

Biznesin, dövlətin və əhalinin kreditləşdirilməsi funksiyası böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Ehtiyacı olan borcalanlara pul verilməsi sahibkarlar üçün nisbətən çətin proses olardı. Bu halda Bank maliyyə vasitəçisi kimi çıxış edir, son kreditorlardan vəsaitləri alır və onları son borcalanlara köçürür. Kommersiya bankları uzunmüddətli malların alınması üçün kreditlər verməklə müştərilərinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Dövlət xərcləri həmişə dövlət gəlirləri hesabına tam ödənilmir, ona görə də bəzən banklar dövlətin maliyyə fəaliyyəti üçün kreditlər verirlər.

Kommersiya bankının funksiyaları əmanətlər üzrə faizlə vəsait cəlb etmək və kredit faizləri müqabilində onları kredit bazarına çıxarmaqdan ibarətdir. Amma eyni zamanda kommersiya bankının (MB) başqa çoxşaxəli funksiyaları da var.

a) maliyyə vasitəçisi - ödəmə müddətindən, qaytarılmasından və ödəmə müddətindən (bank əmanətçilərinin cari və depozit hesablarına faizlər) asılı olaraq fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsaitlərin verilməsi;

b) kredit vermə - kommersiya bankları müəssisələrə, təşkilatlara və fiziki şəxslərə kreditlər verir, bununla da iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın aparıcı qüvvələrinin inkişafına şərait yaradır;

c) qiymətli kağızlarla məşğul olan kommersiya bankları fond bazarının inkişafına dəstək verir;

d) kommersiya bankları müxtəlif bank, iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarında müştərilərinə maliyyə məsləhətçisi kimi çıxış edirlər.

Kommersiya bankları dövlət orqanlarından və inzibati idarələrdən müstəqildirlər və onların fəaliyyəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

Ali orqan tərəfindən tərtib edilmiş qanunlara, qaydalara və prinsiplərə riayət etmək, bankın fəaliyyətini tənzimləmək;

Fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam maliyyə məsuliyyətini öz üzərinə götürmək;

Cəlb etdikləri vəsaitdən və əldə etdikləri gəlirdən sərbəst istifadə etmək;

Mənfəəti artırmaq və riskləri minimuma endirməyə yönəlmiş əməliyyatları seçmək;

Fandreyzinq və biznesdə pul köçürmələrini həyata keçirmək üçün müştərilərlə konsensusa nail olmaq;

Mövcud qanunlara uyğun olaraq öhdəlikləri yerinə yetirmək.

Kommersiya bankları xüsusi kredit təşkilatları kimi çıxış edir, onlar bir tərəfdən sərbəst vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə məşğul olur, digər tərəfdən isə bu vəsaitlər hesabına müəssisələrin,

təşkilatların və əhalinin müxtəlif maliyyə tələbatlarını ödəyir. Kredit resurslarının cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə bank əməliyyatlarının iqtisadi əsasını vəsaitlərin formalaşdırılması təşkil edir. Kommersiya bankı bu prosesi təşkil etməklə borc götürülmüş kredit resurslarının səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edən kommersiya

Nəticə

Məlumdur ki, müasir bankçılıq tarixdə ilk dəfə olaraq Mesopotamiyada başlamışdır. II əsrdən etibarən kredit əməliyyatları zaminlik qarşılığında aparılırdı, lakin banklardan alınan kapital və pullar üçün istiqrazlar, çeklər və valyuta istifadə olunmağa başlandı. Avropada ilk universal effektiv bank XIII əsrdə fəaliyyətə başlamış, Florensiyada kommersiya bürosuna yüksəldilmişdir və bank əməliyyatları yerləşməyə başlamışdır. Əvvəllər əmtəə treyderləri, brokerlər və ya yükgöndərənlər kimi mövcud olan ilk banklar maliyyə işləri üçün kreditlər və depozitlər ayıran bank xidməti təminatçılarına çevrildilər (Abdullayev, 2010: 23).

Kommersiya bankları həm resursların təmin edilməsində, həm də resursların bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları vəsait toplayıb hovuz yaratmaqla yanaşı, bu vəsaitlərin iqtisadiyyata düzgün yönəldilməsini də təmin edirlər. Resursların toplanması və bölüşdürülməsi üçün bu işi həyata keçirən qurumların fəaliyyəti yüksək və davamlı olmalıdır. Kommersiya banklarının yüksək göstəriciləri birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan digər real və ya maliyyə sektorlarının göstəricilərini artıracaq. Bankların dəqiq və davamlı vasitəçilik fəaliyyəti milli iqtisadiyyatlar üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya banklarının davamlı və yüksək fəaliyyəti təkcə vasitəçilik fəaliyyətinin düzgün fəaliyyət göstərməsi deyil, həm də bank tərəfdaşlarının maraqlarının artırılması deməkdir. Sağlam kommersiya bank sistemi iqtisadi artımı, eləcə də yeni investisiyaları təşviq edir. Digər tərəfdən, zəif bank sistemi və nəticədə zəif fəaliyyət göstərən bank sektoru böhranlara və bank uğursuzluqlarına səbəb olur(Əliyeva, 2013: 71). Bankların əsas funksiyası iqtisadiyyatda izafi vəsaitləri olan şəxslər və qurumlar ilə vəsaitə ehtiyacı olan şəxslər və qurumlar arasında körpü rolunu oynamaqdır. İqtisadiyyatda pul-kredit siyasətinin mühüm elementlərindən biri olan banklar maliyyələşdirmə qabiliyyətinə malik olan vahidlərdən maliyyə kəsiri olan vahidlərə resursların köçürülməsi funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, mənfəəti maksimuma çatdırmağı hədəfləyirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ş.Ə, Əsgərova R.V.” Bank işi”, Bakı - 2010
2. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
3. Həsənov Q.H. Kredit öhdəliklərinin icrasi ilə bağli yaranan mübahisələrin həllində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının rolu. Bakı, 2014.
4. Məmmədov Z.F. “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dönya təcrübəsi və Azərbaycan modeli”. 2010.
5. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 4 mart 2005 - ci il.
6. S.Abdullayev, R.V.Əsgərova. Bank isi. Dərslik. Çasıoglu. 2009.
7. M.M.Bagırov. Banklar və bank əməliyyatları. Dərslik. Bakı 2003.
8. Z.F.Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı 2015.
9. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı 2013
10. Bağırov M.M. Bank və bank əməliyyatları. Bakı (Ali məktəblər üçün dərslik)
11. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı, 2007
12. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı, 2011
13. Quliyeva Ş.T. Maliyyə riskləri və onların idarəedilməsi, Bakı, 2011.
14. Əliyeva T.T. Dünya ölkələrinin bank sistemi. Bakı, 2013

Rəyçi: iqtisad e.d. E.Sadıqov

Göndərilib: 14.02.2022 Qəbul edilib: 17.03.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/168-173-177

Rəşidə Rəşadət qızı Bəşirova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
müəllim
rbesirova0@gmail.com

İDMANÇILARDA GƏRGİNLİK HALINDA TƏDQİQ EDİLƏN ELEKTROKARDİOLOJİ SİQNALLARIN ANALİZİNƏ YENİ YANAŞMA

Xülasə

Elektrokardioqrafiya (EKQ) ürək xəstəliklərinin diaqnostikasında tətbiq edilən əsas metodlardan biridir. Elektrokardioqrafik siqnallarının riyazi kibernetik metodlar əsasında təhlili avtomatlaşdırılmış diaqnostika probleminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri və praktiki fəaliyyət sürətli inkişaf mərhələsini yaşayır. Elektrokardioloji siqnalların texniki vasitələri informasiyanın qəbul edilməsi və yığılması sistemlərilə uzlaşdırılan mürəkkəb hesablama kompleksləridir. Kardioqrafik informasiyanın riyazi-kibernetik vasitələr əsasında təhlili və avtomatlaşdırılmış diaqnostika problemnin həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlar əks etdirilir. Ənənəvi spektral metodologiyasından fərqli olaraq tətbiq edilən veyvlet alqoritmlərinin bir sıra mühüm üstünlükləri göstərilir.
Açar sözlər: *elektrofiziologiya, EKQ siqnalı, ilkin emal, veyvlet alqoritmləri, emal qurğuları, tibbi-kardioloji informasiya, tətbiqi proqramlar paketi*

Rashida Rashadat Bashirova

A new approach to the analysis of electrocardiological signals studied in athletes under stress

Abstract

ECG is one of the main methods used in the diagnosis of heart disease. Analysis of electrocardiography (ECG) signals based on mathematical cybernetic methods is an important part of the problem of automated diagnostics. Research and practical activities in this area are experiencing a period of rapid development.

The technical means of electrocardiological signals are complex computational complexes combined with information extraction and collection systems. The analysis of cardiographic data on the basis of mathematical and cybernetic tools and the researches carried out to correct the automatic diagnostic problem are reflected. In contrast to traditional spectral methodologies, a number of important advantages of the applied wave algorithms have been demonstrated.
Key words: *electrophysiology, ECG signal, initial processing, wavelet algorithms, processing devices, medical-cardiological information, application software package*

Elektrofizioloji siqnalların emal prosesi çoxpilləli xarakter daşıyır və ardıcıl olaraq xarakterik əlamətlərinin seçilməsilə əlaqədardır. Sonra isə bunlar nəticəsində orqanizmin və ya ayrı-ayrı orqanların vəziyyəti haqqında nəticə çıxarılır. Çox hallarda siqnalların xarakteri haqqında nəticə çıxarılır. Siqnalların emalı bəzi əlamətlərin miqdarca ifadəsinin alınması ilə məhdudlaşır. Məsələn, tibbi göstəricilərin sonradan onlardan simptomokompleksin formalaşdırılmasıdır ki, onlar da həkimə orqanizmin vəziyyəti barədə hər hansı mülahizənin çıxarılmasına imkan verir. Bəzi hallarda belə emal kifayət qədər uzun müddətli ola bilir ki, bu da müəyyən zaman ərzində tibbi-bioloji göstərilənlərin tədqiqinin lazım olması ilə və yaxud da pasientlərin (idmançıların) müəyyən şəkildə seçilməsinə

əlaqədar labüddür. Giriş informasiya həcminin artımı ilə əlaqədar olaraq ölçmə prosesinin və eksperimental verilənlərin avtomatlaşdırılması təlabatı yaranır. Beləliklə, elektrofizioloji siqnalların emal qurğularını iki sinifə bölmək olar.

Birinci sinifə bioobyekti birbaşa emal aparatı olan rabitə xəttinə qoşmaqla real zaman miqyasında emal edən qurğular aiddir. Bunlar çox zaman geniş təyinatlı xüsusiləşdirilmiş elektron tibb aparatlarının tərkib hissəsi olur və verilənlərin tədqiqat şəraitində və ya ekstremal hallarda operativ emalında tətbiq olunur.

Elektrofizioloji siqnalların texniki vasitələri informasiyanın çıxarılması və yığılması sistemlərilə uzlaşdırılan mürəkkəb hesablama kompleksləridir. Verilənlərin analizini yerinə yetirən belə sistemlər real zaman miqyasında işlənmir və siqnalların belə emal sistemlərinin işləmə alqoritmi olduqca mürəkkəbdir və hesablamaq üçün böyük zaman tələb edir. Belə qurğular üçün eksperiment verilənlərinin kifayət qədər yüksək tezliklə emalını təmin edən tətbiqi proqramlar paketini hazırlamaq lazımdır.

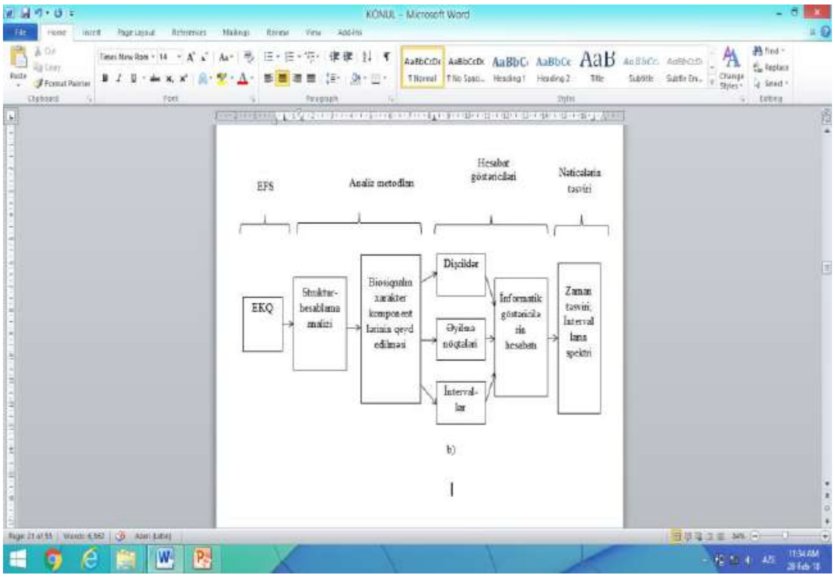
Elektrofizioloji siqnalların texniki vasitələri dedikdə, həmçinin ilkin emal qurğuları nəzərdə tutulur. Öz növbəsində birinci qurğuların siqnallarını (şəkil 1.-də) iki növ ilkin emalı qurğularına ayırmaq olar, ilkin emal qurğuları aşağıdakı əsas məsələləri həll edə bilər [4]:

- gücləndirmə, süzülmə, differensiallama və s. ilə əlaqəli olan siqnalların ilkin emalı;
- xarakterik nöqtələrin (minimum, maksimum izoxəttlərin kəsişməsi tipini və s.);
- siqnalın ayrı-ayrı parametrlərinin ölçülməsi (amplitudunun, müddətin, tezliyin və s.);
- bir neçə siqnalların sadə funksiyalarının və ya mürəkkəb parametrlərinin hesablanması.

İlkin emal qurğuları digər funksiyaları da yerinə yetirə bilər. Məsələn, kanallar üzrə siqnalların ötürülməsi hazırlığı, sonrakı rəqəm emalı üçün analoq-rəqəm çevriməsi,siqnalların kodlandırılması, ölçmə traktının kalibirlənməsinin aparılması və s. İlkin emal məsələləri kimi amplitud və tezlik spektrinin hesablanması, siqnalların spektral çevirmələri, nəticələrin statistik analizi, obrazların tanınması məsələsinin həlli, verilənlər bazasının formalaşdırılması, diaqnostika üzrə tövsiyələrin hazırlanması və s. məsələlər ola bilər. Bundan basqa emal qurğularının layihələmdirilməsi zaman elektrik tahlükəsizliyinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır, çünki belə texniki vasitələrdə pasient elektrik cərəyanının radiasiya və digər şüalanmaların təsiri altında olur. Bu məqsədlə məhdudlaşdırıma və mühafizə sxemləri nəzərdə tutulur ki, bunlar da cihazlara xidmətin təhlükəsizliyini təmin edir. [5]:

Elektrofizioloji siqnalların ilkin emal qurğularının müxtəlifliyinə baxmayaraq onların tərkibinə daxil olan çoxlu sayda qovşaq və blokların texniki həlli ümumiləşdirilə bilər, başqa sözlə unifikasiyalaşdırıla bilər, bu da layihalandirmədə vahid element və sxemotexniki bazanın istifadə edilməsinə imkan yaradır.

Şəkil 1-də misal kimi bir sıra elektrofizioloji siqnalların ilkin emalı üçün əsas qovşaq və bloklar göstərilmişdir.

Şəkil 1. Elektrofizioloji siqnalların təhlil metodlarından birinin strukturu.
Burada EFS-elektrofizioloji siqnal,EKQ-elektrokardioqraf

Müasir cihazlarda siqnalların ilkin emalı məsələlərini həll etmək üçün müxtəlif tipli və təyinatlı mikroprosessor və emal alqoritmlərin reallaşdırılması proqram üsulu ilə yerinə yetirilir.Emal nəticələri istifadəçiyə qrafik şəkilində, cədvəllər formatında təqdim oluna bilər, lakin saxlama qurğularına da daxil edilə bilər. Məsələn, statistik emal qurğularına, tibbi verilənlər bazasına (fərdi kopüterin istfadəsinə əsaslanan) və s. Bu halda fərdi kompüterlər elektrofizioloji siqnalların alınması və emalı qurğuları ilə əlaqə üçün xüsusi interfeyslərlə təmin olunur.

Elektrokardioqrafik siqnalların veyvlet çevirmə əsasında diaqnostik təhlili

Ürəyin fəaliyyəti elektrik hadisələri ilə müşayiət olunur. Oyanma qabiliyyətinə malik olan bütün toxumalar müsbət elektrik yükü ilə yüklənir. Oyanma əmələ gəldikdə oyanmış sahənin elektrik yükü mənfi yükə çevrilir.Bu qanunauyğunluğa ürək də tabe olur. Oyanma əmələ gəldiyi zaman, yəni mənfi elektrik yükü ilə yükləndiyi zaman oyanmış sahə ilə oyanmamış sahə arasında potensial fərqi yaranır oyanma yoxdursa, yəni mənfi elektrik dalğaları yayıldıqca, daha yeni sahələr mənfi elektrik yükü ilə yüklənir, deməli yeni sahələrdə də potensiallar fərqi yaranır. Xüsusi həssas cihazları işləyən orqanlara birləşdirsək təsir cərəyanı (orqan fəaliyyətə olduqda qeyd edilən cərəyana deyilir) müşahidə etmək hətta qeydə də almaq olar[6].

EKQ ürək xəstəliklərinin diaqnostikasında tətbiq edilən əsas metodlardan biridir. Yığılan ürək əzələlərində elektrik hadisələrinin olmasını 1856-cı ildə alman alimləri R.Kelliker və İ.Müller müşahidə etmişlər. Onlar müxtəlif heyvanlarda açıq ürək üzərində tədqiqat aparırdılar. Lakin 1873-cü ilə qədər ürəyin elektrik impulslarının öyrənilməsinə imkan verən cihazlar yaradıldıqdan sonra bu cihazların köməyi və təkmilləşdirilməsindən sonra bədən üzərindən bu biopotensialların qeyd olunması mümkün oldu. İngilis fizioloqu A.Uoller tərəfindən ürəyin miokard infarktı zamanı ürəyin elektrik aktivliyini qeyd etdi. Lakin bu tədqiqatların nəticələrinin praktikaya tətbiqi hələ mümkün deyildi. EKQ-nı ilk dəfə tibbi praktikaya Holland fizioloqu Villiam Eyntxoven tərəfindən gətirilmişdir. İlk kardioqrf 270 kq ağırlığında idi və ona 5 nəfər xidmət edirdi. Bu dövrdə bu həkimlərin əlində insanın ürəyinin fəaliyyəti haqqında məlumat verən cihaz var idi. Eyntxovenin təklifi ilə elektrodlar əllərə ayaqlara birləşdirilirdi ki, bu təklifdən indiyə qədər də istifadə olunur. O, sağ və sol əllər arasında (I aparma), sağ əl ilə sol arasında (II aparma) və sol əl ilə sol ayaq arasında (III aparma) potensiallar fərqinin ölçülməsini təklif edirdi. Eyntxovenin əməyi yüksək qiymətləndirilərək ona 1924-cü ildə Nobel mükafatı verildi. Sonralar elektrodların Vilson tərəfindən döş qəfəsinin üzərinə birləşdirilməsi metodu da təklif edildi.

Elektrokardioqramada Q, R, S, T ilə işarə olunmuş 5 dişciyi vardır. P-dişciyi qulaqcıqların sistolasına, Q,R,S,T dişcikləri isə mədəciklərin sistolasına uyğun gəlir. Ürəyin fəaliyyətinin ən kiçik pozğunluqları əyridəki şəkildə tez əks olunur. EKQ müxtəlif sürətlərlə qeyd olunur. Adətən kağızın hərəkət sürəti 25 mm/san. təşkil edir. Bu zaman 1 mm əyri 0,04 saniyəyə bərabərdir. Bəzən daha ətraflı analiz üçün 50 mm/san və hətta 100 mm/san sürətindən də istifadə olunur[7].

Kardioqrafik informasiyanın riyazi-kibernetik vasitələr əsasında təhlili və avtomatlaşdırılmış diaqnostika problemnin həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlar əks etdirilir. Ənənəvi spektral metodologiyasından fərqli olaraq tətbiq edilən veyvlet alqoritmlərinin bir sıra mühüm üstünlükləri göstərilir. Ürək fəaliyyətində depolyarizasiya kompleksinin (QRS kompleksi) kardioqrafik parametri olan baş dişlər arası intervalların (R-R intervalları) daşıdıqları tibbi-kardioloji informasiya bir neçə veyvlet konstruksiyaları vasitəsi ilə aşkarlanmaq üçün sınaqdan keçirilir və onların daha effektiv variantı ilə bağlı qrafik görüntülər müzakirə olunur.

Elektrokardioqrafiya (EKQ) siqnallarının riyazi kibernetik metodlar əsasında təhlili avtomatlaşdırılmış diaqnostika probleminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri və praktiki fəaliyyət sürətli inkişaf mərhələsini yaşayır. EKQ siqnalının tədqiqatı çoxcəhətlidir. Siqnalların riyazi kibernetik təhlili tibbi diaqnostika amilləri ilə paralel aparılmalı olduğundan, tədqiqat metodologiyası fənlərarası mahiyyət daşıyır. Məhz bu səbəbdən ənənəvi spektral təhlil metodologiyası ilə yanaşı müasir riyazi -kibernetik təhlil metodlarının cəlb olunmasına maraq yüksəlmişdir. [8]

Tibbi diaqnostik baxımdan geniş informasiya mənbəyi olaraq ürək döyüntüləri arasındakı R-R intervallarının müqayisəli təhlili diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir [1, 2]. Müvafiq elektrokardioqrafik impulslar ardıcıllığında spesifik əlamətlər axtarışı, təəssüf ki, spektral analizə istinadən müvəffəqiyyət

əldə edə biməmişdir. EKQ siqnalları ürəyin elektrik aktivliyi qeydiyyatından başqa, küyləri də daxil edir. Buraya dəyişən elektrik cərəyanı fonu, əzələlərin gərilməsinin yaratdığı yuksək tezlikli rəqslər və siqnalverici bədənlə kontakt yerlərindəki müqavimətdən yaranan küylər daxildir. Yuksək tezlıklı rəqsləri filtrlərin köməyi ilə asanlıqla təmizləmək olur, lakin bu zaman depolyarizasiya kompleksində (QRS kompleksi) siqnalı qismən silinir. Digər problem ənənəvi spektral analizin müəyyən müayinə müddəti ərzində ortalaşdırılmış statistika təşkil etdiyi, zaman ardıcıllığı üzrə lokallaşdırma imkanının olmamasıdır. Veyvlet təhlilinin zaman ardıcıllığı üzrə lokallaşdırma vasitəsi kimi mühüm cəhəti ürək ritminin daşıdığı patologiya əlamətlərinin aşkarlanmasında mühüm rol oynaya bilməsidir. Apardığımız tədqiqat təkcə R-R intervallarının qiymətləndirilməsində lazımi dəqiqliyin əldə edilməsi ilə məhdudlaşmamışdır. R-impulsların xarakterik formalarının qeydiyyatı, impulsun ön və arxa cəbhələrində təfərrüatı diqqət mərkəzində olmuşdur [9].

Beləliklə, R-R intervallarının kompleks təhlili veyvlet analizi ön plana çəkmiş olur. EKQ siqnallarının QRS kompleksinin R dişləri və onların zaman koordinatı üzrə qeydiyyatı aparılır. R-impulsların amplitudlarının müxtəlifliyi şəraitində R-R intervalının koordinatlarının müəyyənləşdirilir. Adi hamarlayıcı süzgəcləmədən istifadə etdikdə R dişlərinin labüd sürətdə zaman üzrə sürüşməsi qaçılmazdır. Sürüşməni aradan götürmək üçün adaptiv filtrasiyadan istifadə, göründüyü kimi, müsbət nəticə verir. Veyvlet analizinə əsaslanan alqoritmlərin daha perspektivli və tətbiqi baxımdan daha asan realizə oluna bildikləri təkcə adaptiv filtrasiya ilə bitmir. Baxılan tədqiqatla yanaşı QRS kompleksinin təhlili də veyvlet metoduna istinadən qənaətbəxş nəticə verə bilir. Bu problemlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif bazis veyvlet sintezi məsələsi meydana çıxır. Məlum veyvletlərin empirik yolla məsələyə uyğunlaşması yoxlanılır. Matlab proqramının imkanlarından istifadə edilməklə müxtəlif imitasiya variantları nəzərdən keçirilmişdir.

Əldə etdiyimiz belə bir qənaət xüsusən diqqətə layiqdir ki, bir sıra praktiki tətbiqi məsələlərdə müvəffəqiyyətlə istifadə olunan Dobeşi (db3) veyvleti kardioqrafik informasiyanın da aşkarlanmasında müsbət nəticələr verir. Həmin veyvlet analiz 3-səviyyəli dekompozisiya mərhələlərini keçir. Siqnal s=a3+d3+d2+d1 şəklinə gətirilir.

Spektrin vertikal oxda loqarifmik miqyasda a miqyasına keçməyin müsbət cəhəti obrazların özəlliyini nəzərə çarpdırmaq baxımından əhəmiyyəti şübhəsizdir [3, 4]. Adaptiv filtrasiya üçün spektr müxtəlif miqyaslarda hissələrə ayrılır. Qeyd edək ki, mərkəzi hissə R dişini, orta hissə (280–500) bütün QRS kompleksini və nəhayət daha boyük hissə tam siqnalı göstərir. Filtrin buraxma zolağının bu şəkildə məqsədyönlü dəyişdirilməsinə (idarə olunması), yəni adaptiv alqoritmlərin işlənməsinə zərurət yaradı [10].

Ənənəvi Fürye çevirməsi texnikanın bir sıra sahələrində tətbiq edilirsə, qeyri stasionar siqnalların analizində bir çevirmə özünü doğrultmur. Furye çevirməsində çatışmayan cəhət pəncərəsinin optimal ölçüsünün seçilməsi siqnalın spektral xassəsini xarakterik vaxt aralığında öyrənməyi tələb edir. Veyvlet nəzəriyyəsində tədqiq olunan siqnalın tezliyindən asılı olaraq adaptiv pəncərə öz ölçülərini dəyişir [11].

Tibbdə elektrokardioqrafiyada, elektroensefoloqrafiyada, elektromioqrafiyada elektrofizioloji siqnalların xarakteri qeyi stasionar olduğu üçün bu siqnalların spektrilərinin inteqralını hesabladıqda spektral filtrləmədən istifadə olunur. Bu siqnallar zamana görə dəyişən olduğundan müxtəlif tezlik diapozonlarını əhatə edirlər. Qeyri stasionar siqnalların spektral xassəsini müəyyən etmək lazımdır ki, bu zaman qaus pikləri sisteminin modelindən istifadə olunur və onun maksimumu təyin edilir. Təkrari veyvlet çevirməsi metodu qeyri stasionar modulyasiyanın xarakteristikasını təyin edir ki, o da tezliyin altdiapozonunu spektri üçün xidmət edir [12].

Bununla əlaqədar olaraq, EKQ siqnalların spektral analizi üçün bizim tərəfdən paylanmanın veyvlet- paket sxemindən istifadə edilmişdir. Bu yanaşma veyvlet paylanmanın klassik sxeminin təkmilləşdirilmiş forması olub, məğzi ondan ibarətdir ki, analiz edilən siqnal piramidasının hər səviyyəsində YT toplananların əlavə emalı aparılır. Nəticədə “ tam ” (balanslaşdırılmış) ağac alınır. Alınan ağacın budaqlarına bazalı alt fəza siqnalları müvafiqdir. Belə qurma kiçik miqyaslı analiz nəzəriyyəsinə əsasən həm də birtərəfli ağaclar üçün qurulmuş sayılır.

Nəticə

EKQ-nin tezlik baxımından təhlili adaptiv filtrasiyadan keçdikdən sonra həyata kecirilməlidir. Adaptasiya alqoritmlərinin işlənməsi bu sahədə müstəqil araşdırmaların aparılmasını şərtləndirir. Bu məqsədi daşıyan və veyvlet analizinə əsaslanan alqoritmlər daha perspektivlidirlər və tətbiqi baxımdan daha asan realizə oluna bilərlər. Elmi-tədqiqat işi AMEA 2015-ci il üzrə "Freym nəzəriyyəsi-veyvlet analizin seysmologiyada və digər sahələrdə siqnalların tətbiqi" elmi-tədqiqat pro ***Tredmille-də yükləmə sınaqlarının (testinin) keçirilməsi-*** "Klassik" EKQ müayinəsi çoxdəfəli sinə və döş elektrodlarından istifadə etməklə keçirilir. Lakin yükləmə (gərginlik) sınaqlarında birdəfəlik elektrodların istifadəsi məqsədəuyğundur. Çünki idmançı qaçış bandında hərəkət edən zaman onun hərəkətinə maneə törədə bilər.

Yükləmə vaxtı küyün alınmasının 3 səbəbi var: böyük əzələlərin hərəkəti zamanı yaranan eletrik siqnalları (mioqrafik küylər), dərinin səthində elektrodların yerdəyişməsi, üçüncü ən əsas səbəb kabelin titrəyişidir (vibrasiyasıdır). Bunu aradan qaldırmaq çox sadədir. Birinci kabelin uzunluğunu azaltmaq , ikincisi isə kardioqrafı idmançının bədəninə yerləşdirmək lazımdır. Bundan başqa güclü küyləri aradan qaldırmaq üçün rəqəmli süzgəclərdən istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Practical elektrocardiography. Flaxkampf F.A. MEDpress-inform. 2013, 872 p. 4.
2. Functional stress tests in the diagnosis of coronary heart disease. Lupanov V.P. IntelTech. 2012, 224 p.
3. Guide to functional diagnostics in cardiology. Modern methods and clinical interpretation. Vasyuk Yu.A. Practical medicine. 2012, 164 p.
4. Zudbinov Yu.I. ABC ECG. - Edition 3. - Rostov-on-Don: "Phoenix", 2003. - 160 p. - 5000 copies. — ISBN 5-222-02964-6.
5. Myasnikov A. L. Experimental myocardial necrosis. - M. Medicine, 1963.
6. Sinelnikov R. D. Atlas of human anatomy. - M. Medicine, 1979. - T. 2.
7. Brawnwald L. D. Heart disease. - 1992. - S. 122.
8. Spassky KV The role of filtration potential in the origin of repolarization waves and massage waves. — Minsk: Medico-social expertise and rehabilitation. Issue #3. part #2, 2001.
9. Spassky K.V. The role of the potential of the line in the molding of the tail of the terminal part of the shunochkovy complex ЄKG. - Minsk: Bulletin of the University "Ukraine", 2007.
10. Ch. 5. Analysis of the electrocardiogram / S.Pogvizd // Cardiology in tables and diagrams / Ed.: M. Fried, S.Grines. -M .: Practice, 1996. -728 p. — ISBN 5-88001-023-6.
11. Doshchitsin V.L. Electrocardiographic differential diagnosis / V.L.Doshchitsin. -M.: MEDpress-inform, 2016, 232 p
12. Doshchitsin V.L. Handbook of practical electrocardiography / V.L.Doshchitsin. -M.: MEDpress-inform, 2019, 416 c.

Rəyçi: dos. R.Rəhimov

Göndərilib: 16.02.2022 Qəbul edilib: 15.03.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Çapa imzalanmışdır: 18.03.2022
Kağız formatı : 60/84
H/n həcmi: 21,75 ç.v.
Sifariş: 483

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

